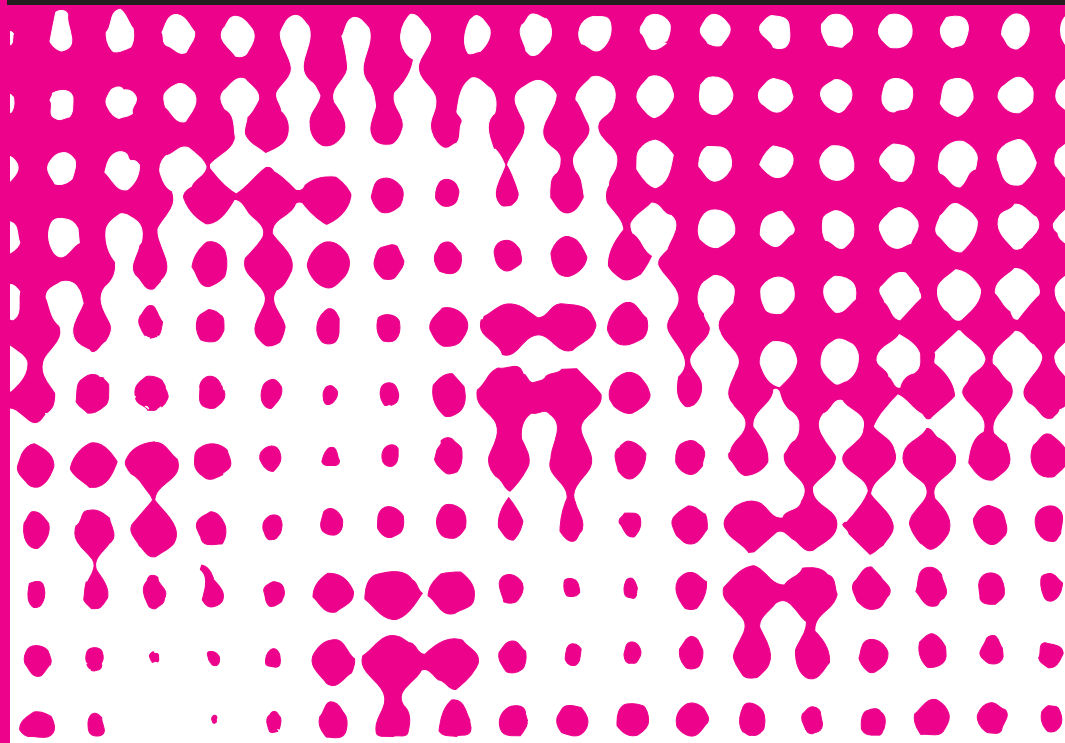

* DEMO 2009 GRAFIE 1

revue pro výzkum populačního vývoje

ČLÁNKY – Zdeněk Pavlík: Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci ● Jana Vobecká: Dojížděkový přístup k vymezení městského, příměstského a venkovského obyvatelstva v České republice ● Branislav Šprocha – Pavol Tišliar: Vývoj sobášnosti na Slovensku v letech 1919–1937 ● XXXVIII. konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“, Praha, 21. a 22. května 2008

DISKUSE ● SČÍTÁNÍ LIDU ● RECENZE ● ZPRÁVY ● PŘEHLEDY ● BIBLIOGRAFIE

obsah

ČLÁNKY

<i>Zdeněk Pavlík</i> : Vývoj kritického myšlení a postavení demografie a statistiky v jeho rámci	1
<i>Jana Vobecká</i> : Dojíždkový přístup k vymezení městského, příměstského a venkovského obyvatelstva v České republice	14
<i>Branislav Šprocha – Pavol Tišliar</i> : Vývoj sobášnosti na Slovensku v letech 1919–1937	24
XXXVIII. demografická konference České demografické společnosti „Padesát let časopisu Demografie“, Praha, 21. a 22. května 2008	36
<i>Ludmila Fialová – Pavel Čtrnáct</i> : Úvod	36
Pozdravné slovo předsedy ČSÚ Jana Fischera	36
Pozdravné slovo Milana Ōlexy, generálního ředitele Sekce sociální statistiky a demografie Statistického úřadu SR a předsedy redakční rady časopisu Slovenská statistika a demografia	37
<i>Zdeněk Pavlík</i> : František Fajfr a založení časopisu Demografie	38
<i>Milan Kučera</i> : Zakladatelé a tvůrci renesance československé demografie po 2. světové válce	38
<i>Jiřina Růžková</i> : Časopis Demografie a Český statistický úřad	38
<i>Josef Škrabal – Pavel Čtrnáct</i> : Sčítání lidu, domů a bytů 2011 – nové přístupy	39
<i>Milan Kučera</i> : Demografické výzkumy	39
<i>Tomáš Fiala – Jitka Langhamrová</i> : Lidské zdroje v České republice před padesáti a za padesát let	39
<i>Petr Mazouch – Felix Koschin – Jakub Fischer – Tomáš Fiala – Jitka Langhamrová – Eva Kačerová</i> : Prognóza úrovně vzdělanosti v krajích České republiky	39
<i>Petr Mazouch – Jakub Fischer</i> : Prognóza ekonomického vývoje v krajích České republiky ve vztahu k prognóze vzdělanosti	40
<i>Jiří Šrámek</i> : Může mít hormonální kontracepce vliv na rozvodovost?	40
<i>Branislav Šprocha</i> : Populační vývoj Československa v letech 1919–1937	40
<i>Jitka Rychtaříková – Boris Vaňo</i> : Plodnost v České republice a ve Slovenské republice: staré a nové odlišnosti	40
<i>Klára Tesárková – Eva Karousová</i> : Vývoj sezónnosti sňatečnosti za 50 let časopisu Demografie	41
<i>Eduard Maur</i> : Zamyšlení nad 31 svazky ročenky Historická demografie	41
<i>Dana Švejnarová</i> : Ústřední statistická knihovna ČSÚ – demografické fondy a jejich osudy	41

DISKUSE

<i>Lubomír Mlčoch</i> : Rodina z pohledu institucionální ekonomie	43
---	----

SČÍTÁNÍ LIDU

<i>Lenka Šigutová</i> : Sčítání 2011 podle místa obvyklého pobytu	50
---	----

RECENZE

Populační vývoj České republiky 2001–2006 (<i>Terezie Štyglerová</i>)	52
Rodina a zaměstnání (<i>Milan Kučera</i>)	53
Ženy a věda (<i>Milan Kučera</i>)	54
Trh práce – migrační súvislosti na Slovensku (<i>Danuša Jurčová</i>)	55
Antisemitismus českého obyvatelstva na území českých zemí koncem 19. století (<i>Petra Berrová</i>)	56

ZPRÁVY

Z České demografické společnosti – Zemřel Doc. Ing. Miroslav Hiršl (1929–2008) – Statisticko-ekonomické dny na VŠE v Praze – Mezinárodní konference „Przemiany Demograficzne Europy Środkowej od XVIII wieku“, Zielona Góra 2008 – International Conference: Effects of Migration on Population Structures in Europe, Vídeň 2008 – Konference – Reprodukce lidského kapitálu (vzájemné vazby a souvislosti) – Předpokládané změny etnické skladby obyvatelstva USA	58
--	----

PŘEHLEDY

Migrace vysokoškóláků mezi kraji České republiky (<i>Ondřej Valenta</i>)	66
--	----

BIBLIOGRAFIE	74
--------------------	----

Názory autorů se nemusí vždy shodovat se stanovisky redakční rady.

Demografie je recenzovaný odborný časopis.

CONTENS

ARTICLES

<i>Zdeněk Pavlík</i> : The Development of Critical Thinking and Where Demography and Statistics Stand within It	1
<i>Jana Vobecká</i> : The Commuting Approach to Delimiting Urban, Suburban, and Rural Populations in the Czech Republic	14
<i>Branislav Šprocha – Pavol Tišliar</i> : Nuptiality Trends in Slovakia between 1919 and 1937	24
The 38th Demographic Conference of the Czech Demographic Society – ‘The 50th Anniversary of the Founding of the Journal <i>Demografie</i> ’, Praha, 21 and 22 May 2008	36

DISCUSSION

<i>Lubomír Mlčoch</i> : The Family from the Perspective of Institutional Economics	43
--	----

POPULATION CENSUS

<i>Lenka Šigutová</i> : Census 2011 by Usual Place of Residence	50
---	----

BOOK REVIEWS

Population Development in the Czech Republic 2001–2006 (<i>Terezie Štyglerová</i>)	52
Family and Employment (<i>Milan Kučera</i>)	53
Women and Science (<i>Milan Kučera</i>)	54
The Labour Market – Migration Aspects in Slovakia (<i>Danuša Jurčová</i>)	55
Anti-Semitism among the Czech Population in the Czech Lands at the End of the 19th Century (<i>Petra Berrová</i>)	56

REPORTS – SURVEYS – BIBLIOGRAPHY

© Český statistický úřad 2009

Vydává ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD ve Studiu GSW, Čs. armády 31, 160 00 Praha 6.

Řídí redakční rada: Ing. Jiřina Růžková, CSc. (předsedkyně redakční rady), Mgr. Věra Hrušková, CSc. (výkonná redaktorka), PhDr. Milan Aleš, Doc. RNDr. Ludmila Fialová, CSc., Doc. Ing. Zuzana Finková, CSc., Prof. MUDr. Jan Holčík, DrSc., Doc. RNDr. Felix Koschin, CSc., Ing. Milan Kučera, PhDr. Věra Kuchařová, CSc., Ing. Jitka Langhamrová, CSc., Prof. Ing. Zdeněk Pavlík, DrSc., Prof. RNDr. Jitka Rychtaříková, CSc., Doc. Ing. Eduard Souček, CSc., Ing. Josef Škrabal.

Časopis vychází čtyřikrát ročně, jeho plné znění za roky 2004–2006 je uveřejněno na internetu na: <http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/demografie>

Rokem 2007 Český statistický úřad vydává v angličtině elektronickou verzi **Czech Demography**, 2007, Vol. 1 dostupnou z: http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/czech_demography_2007_vol_1; http://www.czso.cz/eng/redakce.nsf/i/czech_demography_2008_vol_2. Obsahem je výběr nejlepších článků, recenzí a přehledů z **Demografie, revue pro výzkum populačního vývoje** z předešlého roku.

Informace o předplatném podává a objednávky přijímá redakce.

Adresa redakce: Praha 10 – Strašnice, Na padesátém 81, PSČ 100 82, telefon: 274 052 834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje firma MYRIS TRADE s. r. o., P. O. Box 2, 142 00 Praha 4.

Podávání novinových zásilek povolila Česká pošta, s. p., Odštěpný závod Praha č. j. nov 6364/98 ze dne 9. 2. 1998

Sazba, grafické zpracování a tisk – Studio GSW, Čs. armády 31, Praha 6, tel./fax: 233 326 945, e-mail: gsw@gsw.cz

Cena jednoho výtisku 58 Kč, roční předplatné včetně poštovného je 301 Kč.

Indexové číslo 46 465 • ISSN 0011-8265 • Reg. zn. MK ČR E 4781.

Nevyžádané rukopisy se nevracejí.

Číslo 1/2009, ročník 51. Rukopis předán tiskárně 15. 2. 2009. Toto číslo vyšlo v březnu 2009.

VÝVOJ KRITICKÉHO MYŠLENÍ A POSTAVENÍ DEMOGRAFIE A STATISTIKY V JEHO RÁMCI

ZDENĚK PAVLÍK

The Development of Critical Thinking and Where Demography and Statistics Stand within It

The author of this article examines the foundation and the process of developing demography in the context of critical thinking, its subject of study, its relationship to statistics, and a description of the most important figures and their role in this process.

Keywords: history of demography; the first philosophy and the second philosophy according to Aristotle; the development of critical thinking; the founder of demography; the significance of statistical method; important stages in the development of demography.

Demografie, 2009, 51: 1–13

Demografie i statistika mají v současné vědě relativně samostatná postavení. Nebylo tomu tak vždy, přestože předmět demografie je velmi důležitý a v jistém smyslu má klíčovou povahu pro samotnou existenci lidstva. Zabývá se reprodukcí (obnovou) lidských populací, danou přirozenými procesy porodnosti a úmrtnosti; kromě toho se zabývá procesy, které na uvedené dva základní bezprostředně navazují, jako je např. potratovost a dále pak sňatečnost, rozvodovost, struktura rodin a domácností; kromě toho se mohou demografové zabývat i jinými strukturami obyvatelstva (ekonomickou, sociální nebo etnickou) nebo také dalšími procesy (např. migrací). Zda studium těchto struktur a procesů přímo zahrneme do demografie, závisí na jejím vymezení. V realitě neexistují struktury a procesy, existují pouze lidé, kteří se rodí, prožívají různé události v průběhu života a nakonec umírají. V širokém vymezení se demografie (doslova popis lidu) zabývá obyvatelstvem; lidé neboli obyvatelstvo jsou skutečně objektem demografického studia; ti jsou však zároveň objektem studia mnoha dalších oborů (např. antropologie jako oboru biologického a prakticky všech společenských disciplín, resp. všech komplexních oborů jako jsou geografie, lékařské obory nebo ekologie). V takovém případě, kdy rozšiřujeme zájem demografie o problémy, které jsou předmětem studia jiných disciplín, blíží se vymezení demografie vlastně studiu jejího objektu (objekt demografie lidé – předmět jejich reprodukce); jestliže však přitom klademe důraz na demografické procesy, mohli bychom předmět takového oboru označit jako populační studia. Vymezení hranic podobného předmětu je však v takovém případě velmi obtížné, neboť v objektivní realitě žádné přesné hranice mezi jednotlivými disciplínami neexistují.

Jestliže problémy, kterými se zabývá demografie, existují od samého počátku lidské existence a jsou ve své podstatě totožné s reprodukcí jiných biologických populací, statistika jako jedna z univerzálních metod poznávání reality se začíná prosazovat teprve s rozvojem moderní vědy. Ve své podstatě jsou všechny poznávací metody univerzální neboli použitelné při poznávání kteréhokoliv úseku reality. Není náhodou, že statistika vzniká při studiu demografických procesů v polovině 17. století. Pro použití statistiky, jejímž předmětem je studium hromadných jevů, je důležité vymezení souboru a jednotek tohoto souboru, což je v podstatě totéž. Definičními znaky jednotek je zároveň vymezen soubor a naopak do souboru patří pouze jednotky, které mají požadované definiční znaky. Člověk je přirozenou statistickou jednotkou (není nutné ho definovat), a proto se přímo nabízí jako základ statistického přístupu. V jistém smyslu i statistika je stejně stará jako demografie, neboť souvisí s procesem kvantifikace. Lidé odevždy rozeznávali, že něčeho je hodně a něčeho málo (lidí, lovné zvěře, potraviny aj.). Avšak takovéto poznání mělo kvalitativní charakter do té doby, než bylo objeveno číslo jako základ kvantifikace (kvantifikujeme buď čítáním, nebo měřením; v druhém případě potřebujeme ještě určit míru).

Počet lidí sám o sobě není předmětem demografie, je to objekt mnoha dalších disciplín. Z historických pramenů jsou známá sčítání lidu v Egyptě 3 tis. let př. n. l., jak o něm píše řecký historik *Hérodotos*, nebo sčítání lidu ve staré Číně 2 tis. let př. n. l., o kterém podává zprávu současný filozof *Konfucius*. Nejznámější jsou pak sčítání lidu, popsána v bibli, jednak sčítání nařizené Mojžíšovi, jednak provedené za císaře Augusta. Statistika společně s demografií však vzniká jako relativně samostatná disciplína teprve tehdy, když se začne zabývat strukturou souboru a generalizací (střední hodnoty, variabilita apod.), což se stalo v polovině 17. století při studiu úmrtnosti. Na své současné pojmenování si však musí počkat podobně jako demografie až do 19. století. Statistika byla původně chápána jako státověda, ve které byla kvantifikace odmítána.

Předmět demografie může být vymezen úzce nebo široce. V úzkém vymezení jsou základem studia demografie oba výše uvedené základní procesy, kterými se nezabývá žádná jiná disciplína. Všemi ostatními procesy a strukturami se pak v takto vymezené demografii zabývá v takové míře, jak oba základní demografické procesy ovlivňují. Proces sňatečnosti se váže na různé zvyky a tradice, spojené s uzavíráním sňatku, které mohou být pouze výsledkem tradice nebo naopak právně zakotveny; jsou velmi odlišné v jednotlivých kulturách a významně se mění s historickým vývojem. Tyto skutečnosti sice ovlivňují intenzitu sňatečnosti (např. různá intenzita úmrtnosti podle rodinného stavu); zabývá se jimi však také sociologie rodiny nebo etnologie; s nimi demografie spolupracuje nebo jejich výsledky přebírá. Podobně různé struktury obyvatelstva jsou většinou předmětem studia jiných oborů, neboť jsou výsledkem např. ekonomického nebo sociálního procesu (ekonomické nebo sociální struktury). Jedinou strukturou obyvatelstva, která je primární strukturou demografickou, je věkové složení obyvatelstva; bez této struktury je zcela nemyslitelná celá demografická analýza. Podobně migrace ovlivňují početní velikost populace (ta je ovšem středem zájmu i jiných oborů), ale zároveň je významný rozdíl v demografickém chování imigrantů a proces jejich demografické integrace nebo asimilace (studium těchto procesů v jejich celosti opět přesahuje rámce demografie). Samotné studium pravidelnosti migračních procesů je velmi široké, neboť předpokládá pochopení systému osídlení, který je předmětem studia geografie obyvatelstva. Přitom podmíněnosti migračních procesů jsou jiného charakteru (cele sociálního) než základní procesy demografické (ty jsou charakteru bio-sociálního); to má důsledek i při studiu vývoje struktur těchto systémů, které vytvářejí, a jsou důležité pro předpovídání jejich budoucího vývoje.

Počátky kritického myšlení

Většinou se uvádí antické Recko jako kolébka vědeckého přístupu k realitě. Je to pravděpodobně dáno také tím, že z tehdejší doby existuje mnohem více písemných záznamů než z kte-

rékoliv jiné kulturní oblasti. Jde také o to, jak budeme vědecké myšlení definovat a co budeme považovat za výsledek vědy. V extrémním případě můžeme považovat za vědecký objev schopnost rozdělávání ohně, kterou lidé ovládli podle odhadů archeologů již před 500 tis. lety. Během dlouhého vývoje lidstva se uskutečnilo mnoho dalších inovací, které dnes považujeme za bezvýznamné, byly však důležité v době jejich objevu, neboť usnadňovaly lov, sběr nebo např. úpravu potravy. Zdaleka ne všechny vynalezené nástroje se zachovaly; většina z nich totiž byla vyrobena ze dřeva, což byl v minulosti nejvíce dostupný a využitelný materiál, mnohem přizpůsobivější než např. kámen. Podobně nádoby z hlíny neměly dlouhého trvání, pokud nebyly vypalovány v ohni; ale i vypálené nádoby se většinou nezachovaly s výjimkou těch, které byly zpevněny glazurou.

Tak bychom mohli pokračovat ve výčtu různých inovací ještě dlouho. Nejdůležitější při jejich výčtu je však jejich odraz v myšlení lidí. Před realizací každé inovace je důležitá její předcházející představa; i zdánlivě náhodné objevy předchází myšlenkový rozvoj v dané oblasti. S tím souvisí celkový rozvoj abstraktního myšlení, komunikace a jazyka. Vytváří se abstraktní pojmy, které nejsou přímo přiřaditelné určitému jevu nebo ději; tak strom nebo člověk nejsou nějaké konkrétní stromy nebo lidé, ale je to abstraktní pojem pro určitý druh skutečnosti. Abstraktní pojmy však nemusí být jenom odrazem reálných jevů, ale mohou být také vytvořeny na základě představ. Dodnes na současné úrovni vědeckého poznání je ve světě mnoho nepoznaného a část z toho je pravděpodobně i trvale nepoznatelná. Přesto pro takové představy existují pojmy a hypotetická vysvětlení (vznik, velikost a rozsah vesmíru, původ života na Zemi, nejmenší částice hmoty, Bůh apod.).

Úroveň vědeckého poznání byla v minulosti relativně nízká a tak mnoho přírodních jevů vyvolávalo v lidech strach, jako např. blesky a hrom, povodně, mořské bouře aj. Lidé si vytvářeli pro takové jevy představy a jejich původce v podstatě personifikovali. Tak se zrodila mytologie s množstvím bohů, kteří tyto jevy zdánlivě ovládali. Bylo potřebné je uspokojit a tak jim lidé přinášeli oběti nejrůznějšího druhu (včetně lidských). Mýty se dotýkaly i chování lidí; ještě dnes mají někteří lidé mnoho předsudků, které nejsou racionálně zdůvodnitelné (víra v moc některých čísel, klepání na dřevo, astrologické předpovědi apod.). Také uspořádání vztahů mezi lidmi a dodržování určité hierarchie je zakotveno v účelově vytvořené morálce, jejíž dodržování je podpořeno vůlí nějaké nadpřirozené bytosti. Podobné učení, vycházející ze sladění zájmu jednotlivce, společnosti a státu, bylo rozpracováno Konfuciem (552–479 př. n. l.); základem je morálka a povinnosti člověka (poslušnost vůči starým a nadřazeným). Dnes se v podobě neokonfucianismu jako náboženství prosazuje v Číně.

Rada mýtů a předsudků provází také demografickou reprodukci. Některé z nich mají racionální jádro a je možno odhalit jejich původní účel; je jich mnoho a jen obtížně bychom je všechny vyjmenovali, např. stanovení minimálního sňatkového věku, zákaz sňatku příbuzných (a to, i když mezi nimi neexistuje pokrevní příbuznost, ale jen příbuznost získaná osvojením), zákaz pohlavního styku v některých ročních obdobích nebo v některých dnech, mužská a ženská obřízka, zákaz umělého ukončení těhotenství, odkládání nebo přímo zabíjení dětí narozených s tělesnou nebo duševní vadou (zvyky přijímání narozených do společnosti u primitivních národů s jasným eugenickým kontextem; lze to pochopit, protože tyto společnosti nemohly žít jedince, který by byl primitivní populací na obtíž), různé formy diskriminace žen aj.

Většina vědeckých disciplín má své počátky dlouho před tím, než byla vymezena jejich problematika nebo přesněji určen jejich předmět a pojmenování. Tím spíše to platí o demografii, jejímž předmětem je poznávání podmínek a pravidelností reprodukce lidských populací. Od nejstarších dob poznání sloužilo k jedné věci, tedy v tomto případě k ovlivňování této reprodukce, dnes bychom to nazvali populační politikou. Ve skutečnosti jde však o dva rozdílné přístupy, které bychom v minulosti těžko rozlišovali. Ostatně ani dnes mnohdy nerozlišujeme poznávání toho, proč něco existuje nebo se nějak rozvíjí (vyvíjí, mění apod.) a jaké jsou toho příčiny a podmínky (ontologický přístup) od hodnocení této skutečnosti (je to vý-

hodné nebo špatné a pro koho; teleologický přístup) a následného požadavku, co by být mělo a jak působit na to, aby to bylo dosaženo nebo co bychom si přáli, aby bylo (politika v nejširším slova smyslu). Spojení všech tří přístupů by bylo možno označit jako politickou demografií.

Kolektivy lidí v nejstarších dobách měly jako základní požadavek přežití a tomu bylo uzpůsobeno veškeré jejich jednání. Svoboda jednotlivce byla velmi omezena a jeho vědomí se málo lišilo od vědomí celého kolektivu. Vzhledem k omezenému množství úživných prostředků v dobách lovectví a sběrného hospodářství existovaly různé zvyky omezující počet narozených dětí (zejména od doby, kdy si lidé uvědomili vztah mezi způsobem početí a narozením dítěte) nebo tlak na odchod určité části populace. To se mění s nástupem zemědělství, kdy se zvyšuje potřeba práce. V té době se rozvinul kult plodnosti (dokumentují to sošky Venuše). Není pravděpodobně náhodou, že všechna současná největší světová náboženství podporují vysokou úroveň plodnosti, neboť vznikala v této době převažujícího zemědělství: *A požehnal jim Bůh, a řekl jim Bůh: Plodtež se a rozmnožujte se, a naplňte zemi...* (První kniha Mojžíšova, Genesis, kap. 1, verš. 28). Důsledkem byl nejen zákaz umělého ukončení těhotenství, které bylo u některých nejstarších populací známé a praktikované, ale i zákaz „nepřirozené“ antikoncepce.

Naše představy nemusí vycházet z poznávání objektivní reality, ale mohou být výsledkem přemýšlení nebo přímo fantazie. Také naše smysly nás mohou klamat a často jsou zdrojem chybných nebo zkreslených představ. Lidé ne vždy rozlišují mezi tím, co sami zažili (viděli, slyšeli apod.), co byla jejich bezprostřední zkušenost a tím, co jim někdo kdysi vyprávěl nebo dokonce co se jim zdálo; chybí jim kritický přístup k poznávání objektivní reality, který je důležitým znakem vědeckého poznávání. Naše představy také mohou být ovlivněny různými pověrami a mýty o nadpřirozených silách, o působení hvězd apod.; důležitou roli hraje i výchova a přebírání různých tradic a zvyklostí. S tím se potýkala antická věda, neboť v jednotlivých představách se mohly projevit jakékoliv kombinace z uvedených přístupů.

Počátky kritického myšlení existovaly pravděpodobně již v různých kulturách před obdobím antiky, ale je obtížné posoudit, jakým způsobem přistupovaly k poznávání objektivní reality. Např. Konfuciova filozofie (552–479 př. n. l.) se omezovala na etiku a na doporučení císaři, jak má být říše spravována, tedy na teleologický přístup k realitě, event. na politická doporučení (jaké jsou povinnosti občanů a co by mělo být). Přibližně ve stejné době se v Řecku již rozvíjí celá řada filozofických škol, inspirovaných eposy Ilias a Odyseia, připisovaných *Homérovi* (8. stol. př. n. l.). Filozofové překračují rámce uvedené epopeje, zabývají se širokou paletou otázek a vytvářejí řadu škol (např. jónskou, elejskou a pythagorskou). Jejich představitelem, který nejvíce ovlivnil další vývoj poznávání objektivní reality, je *Aristoteles* (384–322 př. n. l.), který byl žákem dvou dalších známých filozofů, *Platona* a tím také nepřímo *Sokrata*.

Jeho největším přínosem je oddělení tzv. první filozofie, zabývající se jsoucnem jako takovým, principy všeho dění a bytí, neboli metafyzikou, která se vymyká smyslovému poznání (její předmět je nadsmyslný, transcendentní) od druhé filozofie, kam zahrnul všechny ostatní obory lidského poznání. *Aristoteles* tyto dvě filozofie přísně neodděloval (*O'Connor*, 1964: 38); ve skutečnosti je ani nelze oddělit, neboť metafyzické otázky jsou součástí veškerého poznání; jak budeme hodnotit pojmy z oblasti virtuální reality jako dobro nebo spravedlnost? Za největší přínos *Aristotela* vědeckému pokroku je považováno jeho rozpracování logiky a morální filozofie – etiky, které ovlivňují další vývoj kritického myšlení až do současné doby; v ostatních oborech jsou jeho závěry z hlediska současné úrovně poznání nedostatečné nebo přímo chybné (tamtéž: 60); hledal v nich spíše účel a smysl jednotlivých jevů a procesů (teleologický přístup) než jejich vysvětlení a objasnění. Jeho pojetí boha bylo také účelové; nebyl to Bůh, jak ho zná pozdější křesťanství (stvořitel a Boží Prozřetelnost). *Aristotelův* svět nepotřeboval stvořitele a jeho bůh se nezabýval lidskými záležitostmi; připomíná *Platonovy* ideje a *Aristoteles* nevysvětlil, jak takový bůh, v podstatě neměnný a nehmotný

myslitel mimo prostor a čas, vůbec funguje (tamtéž: 55). Aristotelova metafyzika používala pro řešení ontologických otázek vědecké (logické) postupy druhé filozofie. Po vzniku křesťanství se na jejím základě konstituovala teologie; použila všechny existující poznatky, ale zafixovala je do dogmatické povahy jako zjevené pravdy. Teologie se uplatnila ve středověku jako jeden z důležitých vědeckých oborů na tehdy vznikajících univerzitách a toto postavení si udržela dodnes, i když se význam tohoto oboru podstatně zmenšil.

Důležité etapy ve vývoji kritického myšlení

Je téměř jisté, že Aristoteles se zabýval i otázkami narození a úmrtí, a to v rámci obou filozofií. Chyběla však metodologie k uchopení demografických procesů, a proto se pravděpodobně omezoval na jejich metafyzické pojednání (mysl života, narození, úmrtí apod.). Ve druhé filozofii byl polyhistor, neboť se věnoval otázkám všech oborů tehdejší vědy. S politikou demografií se můžeme setkat v antickém Římě, kde se pocítoval nedostatek svobodných občanů pro vojenské výboje Římské říše. Byla přijata různá opatření, která měla stimulovat zvýšení úrovně porodnosti (odměny matkám, které měly více dětí, postih svobodných bezdětných občanů při získávání státních funkcí apod.).

Vznikem teologie však kritické studium metafyzických otázek nezaniklo, bylo však potlačováno stejně jako rozvoj druhé filozofie. Současně se vznikem teologie se zakládají i různé církve; jejich vznik nebyl jednoduchý. Vznik katolické církve, která je nejstarší a dosud nejvýznamnějším představitelem křesťanských církví, trval několik století. V této době probíhaly sváry mezi různými vykladači Kristova dědictví, mezi různými sektami. Zavření tohoto procesu je připisováno *Aureliu Augustinovi* (354–430); jeho hledání pravdy je založeno na jejím hledání v samotném člověku, nikoliv ve vnějším světě. Poznání je schopnost lidské duše poznávat a hodnotit okolní svět, schopnost daná Bohem a zprostředkovaná lidem apoštoly. Církev získávala širokou podporu obyvatelstva a toho využil v 8. století římský císař Karel Veliký. Ustalo pronásledování církve a došlo k vzájemné dohodě s výsledným prospěchem pro obě strany. Církev převzala některé veřejné funkce v oblasti vzdělání, vědy, zdravotní a charitativní péče; stát jí za to poskytl ochranu a podporu. Byla to doba králů a císařů z Boží milosti. Úspěchy církve ve svěřených oblastech byly nesporné, což velmi posilovalo její postavení a moc; nelze se divit, že se někdy pokusila i o účast na moci. Základem teologického učení církve ve středověku je scholastika, jejíž rozvoj je spojován se jménem dominikánského mnicha *Tomáše Akvinského* (1225–1274). Scholastika dominovala vědě a podporovala zejména takové obory, které nebyly založeny na poznávání objektivní reality (logika, matematika), nedůvěřivá byla naopak k přírodovědným oborům. Neuznávala existenci dvojí pravdy; jediná pravda je ta zjevená Bohem, šířená apoštoly a vyjádřená ve svaté knize (bibli).

Poznávání objektivní reality v rámci druhé filozofie se nezastavilo před církevními dogmaty. Církev však výsledky vědeckých objevů, pokud byly v rozporu se zjevenou pravdou, označila za bludy a jejich původce a šířitele podrobila tvrdé kritice a nesmlouvavému postihu. Upalování byli nejen kacíři, kteří kritizovali církev, ale i ti, co propagovali poznanou pravdu oproti pravdě zjevené (např. *Jan Hus* nebo *Giordano Bruno*). Poznatky zjevené pravdy byly založeny na deduktivní metodě. Proti ní a proti scholastice se postavil v Anglii v době upálení G. Bruna lord kancléř, strážce velké pečeti, baron z Verulam *Francis Bacon* (1551–1620). Propagoval induktivní metodu, která se osvědčila při poznávání objektivní reality. Zřetelně oddělil přírodní filozofii od teologie; byl proti ukvapeným generalizacím na jedné straně, ale také proti náhodnému nepromyšlenému experimentování na straně druhé. Kládl důraz na účelové (pragmatické) poznávání, které může ve výsledku umožnit nalezení pravidelností. Byl si zároveň vědom, že člověk omezující se pouze empirickým poznáním, může být ohrožen bludy (idolum, pl. – a). Rozeznává jich čtyři druhy: vyplývají z lidského neporozumění objektivní realitě, ze styku s lidmi, z různých dogmat a mýtů a z obecně přijatých předsudků (*Hesle*, 1964: 144).

Vliv scholastiky na poznávání objektivní reality se zmenšoval, ale církev se lehkou nevzdávala. Teologie a první filozofie (metafyzika) jsou ve stálém sporu, neboť jejich předmět je podobný. Z druhé filozofie se postupně vydělují jednotlivé disciplíny, v každé z nich však zůstává část metafyziky, jejichž souhrn by měl představovat novou filozofii. Vědecká filozofie by neměla být historií filozofického myšlení, neboť taková filozofie je z hlediska poznávání objektivní reality sterilní. Každý filozof by měl být specialista v některém z empirických oborů, v kterém by objektivními metodami řešil metafyzické otázky: výsledné hypotézy se nesmí stát předmětem víry a zároveň nesmí být v rozporu s poznatky daného oboru. Poznatky teologie jsou naopak neměnné jako zjevené pravdy a neprobíhá o nich diskuse; jsou předmětem víry.

Faktický zakladatel demografie

V roce, kdy zemřel Francis Bacon, narodil se v Anglii John Graunt (1620–1674). Při návštěvě na jedné londýnské faře zjistil, že se tam uchovávají listky o úmrtí. Ze zvědavosti si je prohlížel a posléze se pustil do jejich třídění. Všiml si, že se na nich uvádí příčina úmrtí. Jelikož na nich nebyl uveden věk zemřelého, udělal si tabulku, kde na základě údajů o příčině smrti věk odhadl. Nejprve roztrídil zemřelé na muže a ženy a zjistil, že jejich počet je přibližně stejný; z toho správně usoudil, že jich musí být i v londýnské populaci stejně. To se nevědělo, neboť na základě informace od lékařů se předpokládalo, že žen je více (jejich návštěvnost byla větší; jako jeden z důkazů, že žen je více, se uvádělo i muslimské náboženství, přípouštějící polygamii). Dále si všiml, že četnost úmrtí na jednotlivé příčiny se významně liší a došel tím k závěru, který bychom v dnešní terminologii vyjádřili, že riziko úmrtí je v jednotlivých věkových skupinách odlišné. Tímto způsobem, v podstatě induktivní metodou prosazovanou Baconem, zjistil Graunt některé další pravidelnosti, které nám při izolovaném pozorování jednotlivých případů zůstávají utajeny. Jedním z takových zjištění je rozdílný podíl narozených chlapců a dívek, který byl tehdy v Londýně podle něho 14:13. Jde o statistickou (stochastickou) pravidelnost, která se později potvrdila; u všech populací světa (pokud není tento poměr ovlivňován nebo zkreslován nepřesnou nebo vědomě chybnou evidencí – např. preferencí určitého pohlaví nebo naopak jeho podceňováním nebo zatajováním) je tento poměr (index maskulinity narozených) 106 chlapců na 100 dívek, čemuž zhruba odpovídá Grauntův odhad (107,7; tento poměr je řádově stejný). Důvod tohoto vychýlení nebyl dosud objektivně vysvětlen přes velkou snahu zejména biologů v průběhu uplynulých tří století; podle chromozómové teorie by měl být při náhodném procesu při oplodnění vajíčka tento poměr vyrovnaný; proč je úspěšnější chromozóm Y zůstává dosud záhadou. Zároveň to charakterizuje základní vlastnost tohoto přístupu při zkoumání objektivní reality: statistická metoda pouze zjišťuje určitou pravidelnost (její jevovou stránku), ale není schopna ji vysvětlit, resp. nalézt její kauzální vztahy.

John Graunt byl původním povoláním obchodník s galanterním zbožím; byl vzdělaným samoukem, který se přátelil s mnoha významnými vědci londýnské společnosti. Výsledky svých pozorování soustředil ve spise *Přirozená a politická pozorování ... založená na listcích o úmrtí* (1662), který se stal předmětem sporu o jeho autorství. Jedním z Grauntových přátel byl o tři roky mladší *William Petty* (1623–1687), který je považován za zakladatele statistiky svým spisem *Politická aritmetika* (1776); spis byl však dokončen v rukopise až v roce 1776, tedy teprve 14 let po vydání práce Johna Graunta. Používal tuto metodu indukce v jiných oblastech objektivní reality, byl profesorem na univerzitě v Oxfordu a patřil mezi zakladatele první světové vědecké Královské společnosti (1660). Byl také mnohem známější ve vědeckých kruzích, neboť jeho zájmy byly velmi široké a týkaly se přírodních i společenských problémů; svými ekonomickými názory na hodnotu, ceny a význam práce je považován za předchůdce Adama Smitha. Z toho asi vyplynul spor o autorství Grauntovy důležité práce, který se však pokládá dnes již za vyřešený ve prospěch Graunta (*Lorimer*, 1959: 126). John Graunt

byl velmi skromný; v úvodu své práce ji charakterizuje jako málo významný příspěvek k přírodní filozofii Francise Bacona, založený na kupeckých počtech. Neuvědomoval si, že se vlastně stal spoluobjevitelem nové důležité vědecké metody; úloha Pettyho byla přitom také významná, neboť to byli přátelé. F. Lorimer nazývá Graunta otcem a Pettyho kmotrem nově objevené metody (tamtéž: 127). Byla zřejmě zásluha Pettyho, že Graunt byl posléze také zvolen členem Královské společnosti filozofů; Petty byl jejím předsedou. John Graunt si pravděpodobně neuvědomoval ve své skromnosti velký význam svého objevu, který inicioval další rozvoj demografie (E. Vilquin, 2006).

Spolupráce několika autorů na stejné myšlence není v historii poznávání objektivní reality výjimečná. John Graunt však byl nesporným zakladatelem demografie a spoluzakladatelem politické aritmetiky, jak se tehdy statistika podle spisu W. Pettyho nazývala. Použil totiž statistickou metodu na zkoumání úmrtnosti, což je jeden ze základních procesů demografické reprodukce. Demografie je založena na zkoumání hromadných jevů, nezabývá se jednotlivými lidmi, ale vždy jejich celým souborem. Vymezení jednotky a souboru je zároveň prvním a nutným krokem pro použití statistické metody. V demografii nemusíme složitě definovat ani soubor ani jednotku, vymezení obou je možno přijmout z obecného povědomí (v daném případě se jedná o člověka a úmrtí jako dva definiční znaky a jejich pohlaví, věk a příčinu úmrtí jako znaky proměnlivé). Každá jednotka má různé znaky, z nichž některé ji definují a jiné se mohou u různých jednotek lišit (jsou variabilní neboli proměnlivé). Vymezením jednotky vymezíme zároveň soubor, který má svůj rozsah (počet jednotek, které mají definiční znaky) a svůj obsah (množství definičních znaků). Obecně platí, že čím je menší obsah, tím větší je rozsah souboru. To jsou skutečnosti obecně známé; chtěl jsem pouze na nich ukázat, proč statistická metoda se přímo nabízela k použití. Tím se zároveň stala základní metodou demografie, která byla dlouho považována pouze za demografickou statistiku s různými důsledky (pozitivními i negativními). Spojení statistiky a demografie je tedy od začátku jejich existence velmi silné.

Nové obory vznikají z druhé filozofie (podle Aristotela) a také demografie a statistika mají podobný původ. Objevení statistiky jako jedné z důležitých metod sloužících poznání reality pomohlo překonat předcházející názory, vycházející ze studia individuálních jevů a jejich příčinných vztahů; soudilo se tehdy, že mezi současným výskytem jevů stejného i různého druhu není žádný řád. J. Graunt ukázal, že v procesu úmrtnosti takový řád vymírání existuje; při zkoumání většího počtu jevů se objevují pravidelnosti, které nelze odvodit z jakkoliv hlubokého pozorování izolovaného jevu. Z hlediska použití není podstatné, zda se jedná o jevy z reálné nebo virtuální reality. Odmítání hromadných jevů však má racionální jádro. Srovnávání rozsahu různých souborů představuje také zjednodušení reality podobně jako každá jiná kvantifikace (čítání); početní velikost dvou populací je sice důležitá informace, ale málo říká o tomto obyvatelstvu (jaká je jeho struktura věková, vzdělanostní, etnická apod.); termín populace pro obyvatelstvo použil také jako první Francis Bacon (*Hesle*, 1964: 125). Dnes v demografii odlišujeme významově oba termíny: obyvatelstvo chápeme jako souhrn lidí, přítomných (event. bydlících) na určitém území, populace je souhrn lidí, mezi kterými existuje nějaký společný znak (např. etnická nebo národnostní příslušnost) a mezi kterými dochází k demografické reprodukci; na jednom území může žít dočasně vedle sebe několik populací, časem ovšem dochází k jejich splynutí.

Zásluha demografie o rozvoj statistických metod

Statistickou metodou můžeme zkoumat jakýkoliv úsek reality, pokud ho převedeme na hromadný jev (definujeme jednotky, které musíme někdy vytvořit uměle, pokud již neexistují; jednotkou může být kromě lidí např. stát, ale také okres nebo město, resp. cokoliv, co se vyskytuje ve větším počtu; v některých případech musíme jednotku vymezit na mapě a odhadnout pro každou takto vytvořenou jednotku velikost proměnné, kterou chceme zkoumat – např. množství srážek nebo průměrná teplota). Struktura zkoumaných souborů však nemá vý-

znam pouze kvantitativní, ale je i výrazem kvality daného úseku reality. Mezi metodami poznávání reality má statistika důležité místo. Je ji možno vymezit v širším smyslu nejen jako metodu, ale také jako empirický obor zabývající se podstatou jednoty a vývojem světa v obecné rovině, jako obor odhalující obecné zákonitosti struktur hromadných jevů, resp. vymezených částí reality převedených do vyjádření jako hromadných jevů. Před objevením statistiky byly známy v podstatě pouze dva druhy vztahů mezi jevy: soubor jevů, v jejichž vztazích není žádného řádu, ale panuje v nich pouze náhodnost, a vztah celku a části odpovídající vztahu organismu a jeho dílčích částí.

Demografické jevy, jako je např. úmrtí nebo narození dítěte, jsou vysoce individualizované jevy, každý z nich má množství různých znaků (vlastností, kvalit), mají však zároveň něco společného: jsou to jevy relativně stejnorodé. Tato stejnorodost vyplývá z toho, že to jsou existenční projevy jedinců jednoho biologického poddruhu homo sapiens sapiens, které jsou základními událostmi demografické reprodukce. Každý z těchto jevů má přesné prostorové a časové určení, pro jeho zařazení do souboru je však rozhodné, že je projevem (produktem) určité populace ve sledovaném časovém období.

Poznané pravidelnosti významně ovlivnily vědecké myšlení tehdejší doby a podnítily vznik matematické statistiky a teorie pravděpodobnosti. Lze se domnívat, že proces poznávání dospěl v 17. století na úroveň, kdy se vznik statistického přístupu k realitě dal očekávat. Filozoficky tyto pravidelnosti zhodnotil v duchu tehdejší převládající ideologie *Johann Süssmilch* (1707-1767) jako projev božského řádu (*Süssmilch*, 1776). K pozitivistickému zhodnocení souboru jako hromadnému jevu (kolektivnímu celku) došlo až o století později v díle *Adolfa Queteleta* (1796-1874). Řád hledal především ve vnitřní struktuře souborů. Známé je především jeho hledání „průměrného člověka“. Podle tělesné výšky se lidé velmi liší, avšak „přesto existuje mezi nimi jakýsi tajemný vztah, pro nějž můžeme každé individuum pokládat za nutnou část celku; tento celek nemůžeme smyslově vnímat, může být postižen jen očima vědy (*Quetelet*, 1848: 255). Zájem o strukturu těchto celků vyústil logicky v zájem o průměr, který nebyl znám před objevením statistické metody. „Je čas zavést ho také do vědy o člověku a určit konstanty, které ho charakterizují. Konstantami myslím pevné hodnoty, jako je výška, váha, síla. ... Shromáždíme-li jednotlivce stejného věku a stejného pohlaví a vezmeme-li průměr z jejich zvláštních konstant, obdržíme konstanty, které přisuzují fiktivní bytosti, kterou nazývám průměrným člověkem“ (tamtéž: 13). „Existuje obecný zákon vládoucí našemu světu, který se zdá být určen k tomu, aby zde rozšířil život; dává všemu, co dýchá, nekonečnou rozmanitost aniž mění princip stálosti ... tento zákon, který věda dlouho neznala, a který až dosud zůstal nevyužit pro praxi, budu nazývat zákonem náhodných příčin“ (tamtéž: 16).

Queteletův přínos statistickému myšlení je mimořádný a je v odborných kruzích uznáván. Jeho práce tvoří důležitou etapu v rozvoji statistiky; přesto, že řešil filozofické a obecně společenské otázky, neměl ve filozofii místo. Je však nutno vidět i omezenost jeho názorů. Přecenil význam zákona náhodných příčin (tzv. unimodální symetrické neboli Laplace-Gaussovo rozložení), jehož důsledkem je to, že se kladné a záporné odchylky od průměru vyrovnávají. Nadřazuje význam průměru (v jistém smyslu mu plní úlohu Platónských idejí) nad vlastním rozložení jevů. Z toho vyplývá i jeho přecenění vývojové tendence ke zmenšování odchylek od průměru. Vše spěje k harmonii a stacionárnímu stavu. S vývojem bude podle Queteleta docházet k větší ekonomické a sociální rovnosti lidí, budou se přibližovat v biologických znacích (což je dost nepříjemný předpoklad, když si představíme, že se lidé budou stále více vzájemně podobat); neuvědomil si, že tím by vůbec skončil vývoj a nastal by klidový stav.

Filozofický význam statistických struktur

Jaromír Korčák (1895–1989) ocenil Queteletovo zdůraznění významu statistických struktur, ale zároveň si uvědomil jeho omezenost při jejich výkladu. Shromáždil názory více než 20 významných světových i českých statistiků a došel k závěru, že ve své většině odmítají on-

toologický význam statistických struktur. Projevuje se zde vliv formalizace statistiky budované na základě matematické pravděpodobnosti bez přihlídnutí k podstatě předmětu zkoumání. Kolektivní celek nemá pro ně reálnou existenci, ale je pouze metodou; lze ho tudíž vytvářet libovolně. Jednu z mála výjimek tvoří *S. Prokopovič* a *E. Czuber*, který podle *J. Korčáka* uvádí, „že každá materie je charakterizována určitou frekvenční křivkou podobně jako rostlina svým habitem nebo nerost svou specifickou vahou“ (*Korčák*, 1941: 176). Jen málo statistiků se zajímá o jiná než normální rozložení; formální přístup k této problematice lze vystihnout jejich tvrzením, že konec konců lze všechna v realitě existující rozložení na normální jednoduše převést. Kromě vnitřně homogenních kolektivních celků, které jsou tvořeny jevy téhož druhu, existují i kolektivní celky heterogenní, tvořené jevy druhově různými. První typ celků je častý např. v biologii; podstatou jejich integrity je vnitřní podobnost a genetická blízkost jevů. Kolektivní celky druhého typu, které se často vyskytují v geografii, jsou tvořeny jevy různých druhů, jejichž integrita spočívá ve vzájemných vnějších vztazích těchto jevů; jedná se o koexistenční celky. Struktura homogenního kolektivního celku byla poznána pomocí jevů demografických a biologických, pravidelnost struktury koexistenčních celků byla poznána na základě jevů geografických. Zásluha o objevení této pravidelnosti patří *J. Korčákov*, který uvádí, že „souladné statistické rozložení ovládá jevy tím méně, čím více mají ráz geografický“ (tamtéž: 200); dále pak doplňuje, že „statistické rozložení krajně nesouladné je, a to levostranné, vlastně předmětům zeměpisným, popřípadě událostem pozorovaným z hlediska povrchu zemského; tvar tohoto rozložení se pak tím více přibližuje tvaru hyperbolickému, čím podrobněji uvažované soubory vystihují pozorovanou oblast“ (tamtéž: 220).

J. Korčák dochází k závěru, který má filozofickou (metafyzickou) povahu: „Ve světě vnější reality existuje tedy dvojí statistická struktura, dvojí statistický řád podstatně odlišný: statistické rozložení typu hyperbolického a typu Gaussovy křivky. První z nich je statistickým obrazem mrtvého podkladu organické přírody, druhé pak ukazuje kvantitativní rozmanitost živých jedinců v druhy rozlišených. Pozorujeme-li např. velikost takových jedinců, nacházíme rozložení souladné, které je vlastně takto dokladem stejnosti druhů; variabilita je tu jen projevem nepodstatných odchylek. Kdybychom však mohli stejným způsobem pozorovat biosféru jako celek, jako jediný soubor z celého povrchu zemského, zajisté bychom dospěli k rozložení krajně nesouladnému, neboť rostlin a živočichů nejmenších je daleko nejvíce a počet se zmenšuje s přibývajícím velikostí. Toto statistické rozložení je tedy obrazem široké kvantitativní rozmanitosti země jakožto celku. Možná, že vůbec představuje strukturu integrálního celku ... Pak by byl hyperbolický tvar zároveň obrazem integrálnosti, nejnápadnějšího tvaru života“ (tamtéž: 221–222).

Uvedené myšlenky se proplétají celým *Korčákovým* dílem (*Pavlík*, 1980) a zejména jsou dokumentovány v jeho statistickém pohledu na celý svět (*Korčák*, 1973). Svou základní studii uzavírá vyjádřením, které má metafyzickou povahu: „V rozložení krajně nesouladném můžeme spatřovat převahu příčin exogenních, tedy především všeobecného vnějšího prostředí, v rozložení souladném pak převahu vnitřní individualizované potence druhové. Ve smyslu všeobecného vývoje diferenciacního můžeme pak předpokládat také u statistického rozložení poněkud přechod strnulého tvaru hyperbolického v pohyblivý tvar souladný“ (*Korčák*, 1941: 222). První část tohoto závěru má kardinální význam, ve druhé části se objevuje nesprávný vliv filozofie *Queteleta*; na tuto skutečnost upozornil *Martin Hampl* (nar. 1940), který z *Korčákových* myšlenek vychází a dopracovává je v ucelenou teorii (*Hampl*, 1971; 1998; 2005). Obě rozložení mají trvalou povahu a jsou zdrojem vývoje. I když struktury, založené na geografických jevech, mají často krajně nesouladný tvar (hustota obyvatelstva, velikost měst, délka vodních toků nebo velikost jezer), není tento tvar dán jejich geografickou povahou, ale tím, že se jedná o soubory (systémy) jevů komplexních. Průměr je pro ně netypickou hodnotou a jejich tvar je výsledkem exogenních příčin. Naopak soubory elementárních jevů, pro které je průměr charakteristickou hodnotou, jsou výsledkem především jejich vnitřní

podmíněnosti (např. tělesná výška lidí je daná jejich genetickou vybaveností). V realitě se nacházejí nejen tyto dva krajní typy rozložení, ale často také rozložení přechodná, která jsou výsledkem společného působení vnějších i vnitřních podmínek (např. známé rozložení důchodů obyvatelstva, vystižené tzv. Paretovým zákonem) a bylo by proto důležité určit význam (váhu) obou druhů podmínek.

Důležité etapy v historii demografie

Demografická problematika je předmětem zájmu lidstva od dávné minulosti, neboť se dotýkala každého jedince i celé společnosti. Proto nechyběla ani v počátcích vědeckého přístupu, který spojujeme s filozofy antického světa. Po překonání středověké scholastiky se stala fakticky jedním z prvních oborů ještě v rámci přírodní filozofie 17. století v osobě svého skutečného zakladatele Johna Graunta. Jeho rozvoj vyústil až ve filozofickou problematiku uspořádání (organizace) objektivní reality. Důležitou problematikou tehdejší přírodní filozofie byla etika. V 18. století původ i správnost (pravdivost) etických norem hledal *Immanuel Kant* (1724–1804) v samotném člověku. Tím fakticky přiznal existenci dvojí pravdy (*Warnock*, 1964). Také současník Kanta a zakladatel ekonomie *Skot Adam Smith* (1723–1790) se věnoval nejdříve studiu etiky, jak vyplývá i z názvu jeho spisu, který vyšel 19 let před jeho klasickým dílem o bohatství národů (*Smith*, 2001; 2005). Na původ mravních zákonů měl shodný názor jako I. Kant; zakládají se na vrozeném mravním citu. Demografickou reprodukci podřídil reprodukci ekonomické; rychlost početního růstu obyvatelstva považoval za pozitivní jev.

Jedním z významných příslušníků klasické politické ekonomie, založené A. Smithem, byl *Thomas Robert Malthus* (1766–1834), který naopak v době prvotní akumulace kapitálu viděl v rychlém rozmnožování obyvatelstva příčinu nezaměstnanosti a chudoby. Jeho spis, který napsal ve svých 32 letech, měl neobyčejný ohlas; na jedné straně byl oslavován, na druhé straně tvrdě odsuzován. Jeho největším kritikem byl *K. Marx*, který ho prohlásil za nepřítele pracujícího lidu, plagiátora a obhájce kapitalismu (*Marx*, 1867). Malthus však vzbudil zájem o demografické otázky a svým spisem (1798) představuje začátek další etapy v rozvoji demografie. Při konstrukci modelu, sestaveného ze dvou řad o růstu počtu lidí geometrickou progresí a prostředků obživy aritmetickou progresí, vycházel z empirické evidence. Pozoroval, že rodina má v průměru 6 dětí, z nichž 2 zemřou nebo nezaloží rodinu (taková byla tehdy situace v Anglii); řadu zvětšování prostředků obživy založil na pozorování obilních výnosů z hektaru obdělávané půdy; jako časový předěl zvolil 25 let – délku jedné generace. Tento model se nepotvrdil, neboť v té době již ve Francii dochází k prvním projevům demografické revoluce jako součásti všezahrnujícího procesu globální revoluce moderní doby.

Součástí tohoto procesu nastartovaného renesancí a osvícenstvím je zrychlování společenské dynamiky, která se v 19. století projevovala také rozvojem kritického myšlení a vznikem nových oborů, které mají význam i pro studium demografických otázek. Vzniká demografii blízká sociologie; za jejího zakladatele je považován *Auguste Comte* (1798–1857). Jeho klasifikace vědních oborů se používá dodnes; demografická problematika byla zahrnuta do sociologie jako široce pojaté společenské vědy; klasifikace byla mj. podkladem *T. G. Masarykovi* (1850–1937) pro jeho studii, ve které se zabývá podobnou problematikou (*Masaryk*, 2001). A. Comte byl velmi rozporuplnou osobností; nejprve zcela odmítal náboženství, aby ve svých 52 letech založil pozitivistickou církev (*Diderot*, 2000: 251–252). Do sporu s církví se dostal také autor vývojové teorie *Charles R. Darwin* (1809–1882); existenci Boha sice nevykloučoval, ale soudil, že nemá smysl o něm přemýšlet, protože ho nelze vědecky dokázat (*Diderot*, 2000: 509); obsah jeho hlavního spisu *O vzniku druhů přírodním výběrem* (1859) ovlivnil veškeré vědecké myšlení a je předmětem diskusí dodnes.

Také demografie prošla v 19. století podobně jako jiné disciplíny zejména rozvojem metod a v polovině tohoto století získala i své jméno. *Achille Guillard* (1790–1876) poprvé použil termín demografie ve svém spise v roce 1855. O rozvoj se zasloužili specialisté z různých

oborů, neboť demografie se jako univerzitní obor konstituovala postupně až v druhé polovině 20. století. Byli to *B. Gompertz*, který v roce 1825 formalizoval úmrtnostní křivku, která v úpravě provedené v roce 1860 *W. M. Makehamem* se používá dodnes při výpočtu úmrtnostních tabulek. *William Farr* (1807–1889) vypracoval nejstarší klasifikaci nemocí a příčin úmrtí, *Karl Pearson* (1857–1839) rozdělil křivku úmrtnosti podle věku do pěti období, což zpřesnilo její použití. K rozvoji demografické metodologie přispěl také *Wilhelm Lexis* (1837–1914) známý z názvu demografické sítě, který spolu s *Richardem Böckhem* (1824–1907) koncepčně připravili ukazatele hrubé a čisté míry reprodukce. Typologií věkových struktur je znám švédský demograf *Axel Gustav Sundbärg* (1857–1914).

Přechod z 19. do 20. století není v demografii významnějším předělem. Jestliže za první etapu ve vývoji zájmu o demografické otázky považujeme dobu před překonáním scholastiky a nástupem přírodní filozofie v 17. století, je druhou etapou doba Johna Graunta a třetí etapa začíná počátkem 19. století Malthusovým spisem, který vzbudil zájem nejen odborné veřejnosti o demografickou problematiku; poslední čtvrtá etapa začíná po druhé světové válce a je charakterizována dalším rozvojem sofistikovanějších metod, rozšířením datové základny, využitím nových výkonných počítačů a pronikáním demografie do akademických sfér; v té době dochází také k rozšíření demografické revoluce do třetího světa s důsledkem velkého početního růstu světového obyvatelstva, který se dosud nezastavil. Vznikají různé demografické školy, zaměřené matematicky, ekonomicky, sociálně, psychologicky nebo geograficky se zdůrazněním daného přístupu. Jsou pořádány světové populační konference OSN (Bělehrad 1965, Bukurešť 1974, Mexiko 1984, Káhira 1994), které se těší velkému zájmu světové veřejnosti. Demografické konference pořádají také světové, regionální a národní asociace; nejvýznamnější z nich Mezinárodní unie pro vědecká populační studia, založená v roce 1928 v Ženevě, má v současné době více než 1900 členů téměř ze všech zemí světa.

Rozdělení historie demografie do uvedených čtyř etap nabízí pouze určitou obecnou orientaci. Bez nároku na vyčerpávající přehled uvádím ještě alespoň některá jména autorů, jejichž přínos pro rozvoj demografie je nesporný. Konstrukci modelů stabilní populace připravil *Alfred J. Lotka* (1880–1949) a ukázal na jejich spojitost s mírami reprodukce. Konstrukci čisté míry reprodukce zdokonalil *Robert René Kuczynski* (1876–1947); proto se tato míra nazývá též Böckh-Kuczynského index. Z Lotkových prací vychází zejména americká škola matematické demografie reprezentovaná *Nathanem Keyfitzem* (nar. 1913), *Ansley J. Coalem* (1917–2002) a *Williamem Brasssem* (nar. 1921); významná je dále francouzská škola demografické analýzy; mezi její reprezentanty patří *Louis Henry* (1911–1991), *Roland Pressat* (nar. 1923) a *Guillaume Wunsch* (nar. 1936).

Význačný přínos rozvoji demografie mají také autoři, kteří se zaměřili na vztah mezi populačním a ekonomickým vývojem a jsou tak pokračovateli Malthuse. Je to autor teorie populačního optima *Erwin Cannan* (1861–1935), *Henry Pratt Fairchild* (1880–1965), *Antonín Boháč* (1882–1950), který se zabýval širokým spektrem demografických otázek a jeho rozsáhlou vědeckou a publikační činností popsala *Alena Šubrtová* (1977); dále sem patří ještě mj. *Richard A. Easterlin* (nar. 1926) a *Gary Stanley Becker* (nar. 1930). Tento přístup vede k pokusům o nalezení obecnějších pravidelností populačního vývoje a k formulování teorie demografické revoluce (často se používá také termínu demografického přechodu); patří sem *Adolph Landry* (1874–1956), *Warren S. Thompson* (1887–1875), *Frank W. Notestein* (1902–1982), *Dudley Kirk* (1813–2000), již zmiňovaný *A. Coale* a *John C. Caldwell* (nar. 1928). Za autora termínu demografická revoluce je ve světové literatuře považován *A. Landry*. *A. Šubrtová* (nar. 1935) však objevila, že pět let před uveřejněním Landryho knihy termín použil *Leon Rabinowicz* (nar. 1906) v knize o francouzské populaci (1929); v roce 1930 hovořil o revolučních změnách v populačním vývoji také *W. S. Thompson* (*Šubrtová*, 1984).

Zvláštní postavení má v demografii *Alfred Sauvy* (1898–1990), který svou rozsáhlou publikační činností reprezentuje politickou demografii. Ve své nejrozsáhlejší práci, nazvané

Obecná populační teorie (1. sv. biologie a populace, 2. sv. ekonomie a populace; 1959) se zabývá nejen vysvětlením demografických procesů, ale také jejich hodnocením a doporučeními populační politiky. V posledních několika desetiletích se ve většině demograficky vyspělých zemí (tj. zemích po demografické revoluci) snížila intenzita plodnosti na úroveň, která nezaručuje prostou reprodukci. Tato situace, jejíž další vývoj je obtížně předvídatelný, byla nazvána druhým demografickým přechodem. Teorii tohoto přechodu formuloval *Dirk van de Kaa* (nar. 1933) ve své práci přímo nazvané *Evropský druhý demografický přechod* (1987); společenské důsledky tohoto relativně nového procesu jsou velmi závažné (např. demografické stárnutí).

Závěr

Objektem demografie jsou lidé, kteří mohou být obyvateli určitého území nebo příslušníky určité populace. Tento objekt, resp. různé znaky nebo projevy lidí, je shodný pro všechny společenské a řadu dalších vědeckých oborů (např. fyzická antropologie, lékařské obory). Jejím předmětem je reprodukce (obnova) lidských populací, což je pro demografii specifické a odlišuje ji od ostatních oborů. Její předmět může být vymezen úzce nebo široce jako populační studia. Hranice mezi jednotlivými obory nejsou pevné ani neměnné. Stále se potvrzuje fakt, že věda je pouze jedna, neboť objektivní realita je také pouze jedna. Důležitým mezníkem rozvoje kritického myšlení bylo oddělení mýtů a předsudků, které většinou přecházejí z generace na generaci výchovou od poznatků, založených na kritickém poznání objektivní reality, ke kterému došlo v antické řecké filozofii. Zároveň však vznikla teologie, založená na zjevené pravdě a virtuální realitě, která se někdy dostává do rozporu s kritickým myšlením. Demografie vznikla fakticky jako obor teprve po překonání scholastiky a uznání existence dvojí pravdy; jména se jí dostalo až v polovině 19. století, pro které je charakteristický významný rozvoj kritického myšlení a vznik řady vědeckých oborů a metod. Společně s demografií vzniká také statistika jako metoda založená na studiu kolektivních celků, která je podobně jako jiné metody aplikovatelná v celém spektru poznávání objektivní reality. Význam statistiky je však mimořádný, neboť s její pomocí je možno zkoumat uspořádání celé objektivní reality. K významnému rozvoji demografie dochází v druhé polovině 20. století, kdy se stává akademickým oborem a rozšiřuje využití sofistikovanějších metod a dokonalejší výpočetní techniky. Zvyšuje se také společenská poptávka po jejich výsledcích.

Literatura

- Caldwell, J. C. 1976. A Restatement of Demographic Transition Theory. *Population and Development Review* 3–4, p. 321–326.
- Coale, A. J. 1973. The Demographic Transition. *IUSSP International Population Conference, Proceedings I*, p. 53–71.
- Diderot – velká všeobecná encyklopedie*. 2000. 3. sv., Praha: Diderot, 620 s.
- Dupâquier J. et M. 1985. *Histoire de la démographie. La statistique de la population des origines à 1914*. Paris: Librairie Académique Perrin, 1985, 462 p.
- Guillard, A. 1855. *Éléments de statistique humaine ou démographie comparée*.
- Graunt, J. 1662. *Natural and Political Observations ...Made upon the Bills of Mortality*. London; 5. vydání editované W. Pettym bylo publikované Královskou společností v Londýně v roce 1776.
- Hampl, M. 1971. *Teorie komplexity a diferenciacie světa*. Praha: UK, 183 s.
- Hampl, M. 1998. *Realita, společnost a geografická organizace: hledání integrálního řádu*. Praha: PřF UK.
- Hampl, M. a kol. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: KSGRR, PřF UK, 147 s. + 1 map. příl.
- Hesle, M. B. 1964. Francis Bacon. In D. J. O'Connor (ed.). *A Critical History of Western Philosophy*. New York: The Free Press, p. 141–152.
- Korčák, J. 1941. Přírodní dualita statistického rozložení. *Statistický obzor* 5-6 / XXII, s. 171–222.
- Korčák, J. 1973. *Geografie obyvatelstva ve statistické syntéze*. Praha: UK, 147 s.
- Lorimer, F. 1959. The Development of Demography. In P. M. Hauser and O. D. Duncan (eds). *The Study of Population*. 6. vyd. 1972, p. 124–179. Chicago: The University of Chicago Press, 864 p.
- Malthus, T. R. 1872. *An essay on the principle of population*. 7. vyd. London: 551 p.
- Marx, K. 1867. *Kapitál I.* (České vydání 1954), Praha: SNPL.
- Masaryk, T. G. 2001. *Pokus o konkrétní logiku*. Praha: Ústav T. G. Masaryka, 261 s.

- O'Connor, D. J. 1964. Aristotle. In D. J. O'Connor (ed.). *A Critical History of Western Philosophy*. New York: The Free Press, p. 36–61.
- Pavlík, Z. 1980. The Scientific Work of Professor Jaromír Korčák. *AUC – Geographica* XV, Supplementum s. 11–25.
- Pavlík, Z. (ed.). 2000. *Position of Demography Among Other Disciplines*. Prague: Faculty of Science, Charles University, 116 p.
- Petty, W. 1776. *Political Arithmetick*. Práce byla v rukopise předána anglickému a skotskému králi Karlu II; první vydání připravil do tisku teprve jeho syn v roce 1790.
- Quetelet, A. 1848. *Du système social et de lois qui le régisse*. Paris: Guillaume et Cie.
- Rabinowicz, L. 1929. *Le problème de la population*. Paris: M. Rivière, 430 p.
- Smith, A. 2005. *Teorie mravních citů*. 1. české vydání; 1. anglické vydání 1759. Praha: Liberální institut, 460 s.
- Smith, A. 2001. *Pojednání o podstatě a původu bohatství národů*. 1. anglické vydání 1776; český překlad založen na 6. vydání z roku 1950). Praha: Liberální institut, 986 s.
- Süssmilch, J. 1775. *Die göttliche Ordnung in den Verhältnissen des menschlichen Geschlechtes, aus der Geburt, dem Tode und der Fortpflanzung desselben erwiesen, III Teilen*, Berlin.
- Šubrtová, A. 1977. *Antonín Boháč – statistik a demograf. Život a dílo*. Sborník Národního musea v Praze, řada A, sv. XXXII, 200 s.
- Šubrtová A. 1984. Teorie demografické revoluce. *Demografie*, 26, s. 193–200.
- Van de Kaa, D. J. 1987. Europe's Second Demographic Transition. *Population Bulletin* 42 (1); repr. September 1993. Washington D. C.: Population Reference Bureau.
- Vilquin, E. 2006. The Origins of Demographic Science. In Caselli, G, J. Vallin a G. Wunsch (eds.). *Demography, Analysis and Synthesis*, vol. 4, p. 767–778, Academic Press, Elsevier.
- Warnock, G. J. 1964. Kant. In D. J. – O'Connor (ed.). *A Critical History of Western Philosophy*. New York: The Free Press, p. 296–318.

ZDENĚK PAVLÍK, emeritní profesor UK, vystudoval statistiku na fakultě statistiky Vysoké školy ekonomické v Praze (1956), od roku 1964 vyučuje na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy, kde se v roce 1968 habilitoval, v roce 1990 byl jmenován profesorem demografie, též rok založil katedru demografie a geodemografie; zabývá se zejména světovým populačním vývojem a teoretickou demografií.

Summary

The subject of demography, which is about the reproduction of human populations, has aroused people's scientific and practical interest since the very origin of homo sapiens sapiens. However, as a discipline it could only emerge with the discovery of statistical methods, as demography does not deal with people as individuals but with evidence on the population as a collective whole. John Graunt is credited with developing the field of demography, which in the mid-17th century he modestly described as a small contribution to natural philosophy, based on counting numbers. Demography made major advances in the 19th and 20th centuries; this interest was instigated by Thomas R. Malthus and the ongoing revolutionary changes in demographic reproduction and the historically rare decrease in the intensity of mortality and fertility; it was also a period of great developments in demographic methods. Further advancement of demography and of interest in its findings occurred in the second half of the 20th century. In developing countries there is a demographic revolution connected with the rapid numerical increase in the world's population. At the same time, new and more sophisticated methods are being developed that can be applied owing to advances in computer technology.

DOJÍŽDKOVÝ PŘÍSTUP K VYMEZENÍ MĚSTSKÉHO, PŘÍMĚSTSKÉHO A VENKOVSKÉHO OBYVATELSTVA V ČESKÉ REPUBLICĚ¹⁾

JANA VOBECKÁ

The Commuting Approach to Delimiting Urban, Suburban, and Rural Populations in the Czech Republic

The article discusses possible approaches to delimiting urban and rural populations for the purpose of analysing the spatial differentiation of the population. It presents the commuting approach to classifications for delimiting urban, suburban, and rural populations. Unlike other commonly used approaches, this one makes it possible to distinguish between suburban and further outlying regions, where the greater or lesser degree of connectedness with an urban centre has in recent decades revealed differing population dynamics.

Keywords: commuting, demography, countryside, suburbanisation

Demografie, 2009, 51: 14–23

Existují mnohé přístupy k vymezení městského a venkovského obyvatelstva, stejně tak existují desítky stran diskusí na téma, které přístupy a definice jsou více či méně vhodné. Element města a venkova a jejich pojetí je a i nadále bude zdrojem nekonečných debat na různé úrovni obecnosti mnoha vědních oborů. Faktem je, že od doby vzniku měst, jejich funkce jakožto středisek obchodu a služeb je odlišovaly od obcí venkovských a také vždy přitahovaly obyvatelstvo se specifickou profesní strukturou a ve svém důsledku také jiným životním stylem. Dodnes se venkovské a městské obce liší strukturou ekonomických aktivit a socio-ekonomickou strukturou obyvatel. Jelikož demografické chování obyvatel silně souvisí se sociálním postavením a se socializačním kontextem, je výzkum rozdílů v demografickém chování městského a venkovského obyvatelstva stále aktuální.

Cílem této statě je představit přístup k diferenciaci prostoru, který užívám ke sledování změn v prostorovém uspořádání obyvatel a diferenciaci strukturálních i dynamických charakteristik populace České republiky. Je to přístup, který proti sobě nestaví dvě kategorie město a venkov. Snaží se vymezit suburbánní prostory v zázemí větších měst a venkov na základě míry svázanosti obyvatel žijících v těchto prostorech s městy. Dříve než podrobněji představím vlastní metodu a výslednou podobu této prostorové klasifikace, stručně se zmíním o dosud užívaných přístupech ke studiu prostorové diferenciaci obyvatel. V závěru této statě pak představím některé základní charakteristiky území a populace prizmatem dojíždkového přístupu a diskusi nad jeho vhodností pro studium prostorové diferenciaci obyvatel.

Běžně užívané a alternativní přístupy k prostorové diferenciaci obyvatel

Prostorová diferenciaci obyvatel se dá předně studovat na různé řádovostní úrovni (např. lokalita, vymezený region, stát, mezinárodní úroveň). Zde se zaměřím pouze na přístupy

---

¹⁾ Tato studie vznikla s podporou a v rámci projektu „Vládnutí v metropolitních oblastech a jeho vliv na sociálně-prostorové nerovnosti – české metropole v mezinárodním srovnání“ financovaným Grantovou agenturou Akademie věd ČR (číslo projektu: IAA700280802).

k diferenciaci obyvatel na úrovni celého státu v souladu s tím, na jaké řádovostní úrovni se tématem diferenciaci obyvatel v prostoru zabýváme. Na této úrovni jsou nejběžnější dva přístupy ke sledování prostorové diferenciaci obyvatel. První je studování regionálních rozdílů a druhý je studování rozdílů mezi obyvateli žijícími ve městě a na venkově. Při studiu regionální diferenciaci obyvatel se používá nejčastěji územních jednotek vymezených primárně k administrativním účelům, přičemž v kontextu České republiky jsou to zejména kraje a okresy. Tento přístup má tu výhodu, že staví na všeobecně užívaných a dlouhodobě ustavených jednotkách. Z podstaty svého vymezení ovšem není vhodný pro zkoumání odlišností městských a ne-městských charakteristik obyvatel. Samotné vymezení městského a venkovského obyvatelstva je značně neustálené a mění se vcelku logicky podle účelu, kterému slouží (jedná-li se o účely urbanistické, statistické, sociologické apod.). Definic městského a venkovského obyvatelstva se většinou váže na územní vymezení města a venkova²⁾. O klasifikaci sídel se již v 50. letech pokusil *Blažek* (1951). Dále byly pro účely statistického zjišťování v minulosti před každým cenzem definovány kategorie městských a venkovských oblastí, do nichž byla pak data sčítání také tříděna. V letech 1960-1961 vznikla klasifikace, ve které byly na základě několika kritérií (např. podíl zemědělského obyvatelstva, urbanistické znaky, zastoupení vyšší občanské vybavenosti) obce rozčleněny do 5 kategorií³⁾. Konkrétně to byla krajská a okresní města, ostatní města, malá města, aglomerované obce a venkovské obce⁴⁾. Za města byly považovány obce prvních čtyř kategorií. Měst tak bylo 457 (5,2 % z celkového počtu obcí), žilo v nich 5 228 tis. obyvatel. Obdobná klasifikace byla použita i při sčítání v roce 1970, vymezení jednotlivých kategorií bylo však výrazně pozměněno. Na základě této klasifikace bylo identifikováno 602 městských obcí. Také pro sčítání v roce 1980 byla vypracována nová klasifikace, která zdůrazňovala střediskovou funkci sídel. Na základě této klasifikace bylo vymezeno 345 měst. Velmi podobná klasifikace byla použita i ve sčítání 1991 a na jejím základě bylo identifikováno 348 obcí (*Rozmístění a koncentrace...*, 2004). Kritéria těchto vymezení se tedy sčítání od sčítání měnila, a tak znemožňovala srovnatelnost v čase. Není proto divu, že nejběžněji byla využívána vymezení městských obcí podle administrativního statusu nebo podle počtu obyvatel. Pro účely sčítání 2001 již podobná klasifikace nebyla vytvořena.

Sídelní strukturou a prostorovou organizací společnosti na našem území se dlouhodobě zabývá *Martin Hampl* (např.: *Hampl a kol.*, 1987; *Hampl*, 2005). Jeho zájem se soustřeďuje zejména na vývoj sociogeografických systémů, jejichž součástí je také prostorová organizace obyvatel. Obecné systemální poznatky aplikuje na území České republiky, ať se jedná o návrhy relativně homogenních regionálních jednotek nebo o analýzu změn hierarchie územních jednotek. Inspirativním pro studium městských a odlehlejších území by mohlo být Hamplovo vymezení metropolitních areálů (*Hampl*, 2005), které je vlastně identifikací areálů s největší koncentrací progresivních ale i jiných ekonomických aktivit a obyvatelstva. Jedná se o identifikaci areálů v okolí hierarchicky nejvýznamnějších středisek na základě provázanosti s nižšími centry a jejich mikroregiony. K identifikaci těchto areálů využívá Hampl analýzy vzájemné pracovní a školské dojíždkové vazby. Na základě dat ze sčítání lidu 2001 dochází k vymezení jedenácti nejvýznamnějších metropolitních areálů, které koncentrují 56 % obyvatel a 59 % pracovních příležitostí (*Hampl*, 2005: 94).

Uspokojivý konsensus vymežující městské a venkovské oblasti ovšem v současnosti neexistuje. To platí jak v oblasti vědeckých výzkumů zabývajících se strukturou a dynamikou populací a sociální strukturou, tak statistických analýz a podkladů pro politické rozhodování

²⁾ I když je možné vymežit venkovské a městské obyvatelstvo na základě jiných charakteristik, např. typu ekonomické aktivity bez ohledu na to, v jakém prostoru obyvatelstvo žije, není tento přístup běžný.

³⁾ Konečnou verzi této klasifikace zpracoval Milan Kučera.

⁴⁾ Detailněji se o této klasifikaci zmiňuje Pavlík (2005).

(Vobecká, 2009). Pro analýzu odlišností charakteristik městského a venkovského obyvatelstva se nejčastěji v českém kontextu užívají binární-velikostní klasifikace. Nejčastěji jsou obce s počtem obyvatel nad 2000 považovány za městské a obce s méně než 2000 obyvateli za venkovské. Tento přístup je používán ve výzkumech Výzkumného ústavu zemědělské ekonomiky (VÚZE) nebo v Sociologické laboratoři při České zemědělské univerzitě. Ani tyto instituce ovšem binární klasifikaci neuvádějí výhradně a diskutují, případně ověřují i další možné přístupy (Perlín, 2003b; Maříková, 2005; Pavlík, 2005). Někdy jsou přístupy k vymezení venkova v analytických pracích nejednoznačné nebo nejsou nikterak zdůvodněné. Jen stručně lze v tomto ohledu poukázat na inkonsistenci ve vymezení venkova mezi kapitolami v publikaci *Majerové a kol.* (2001), kde jsou v první kapitole (tamtéž: 8) popisovány demografické a socio-ekonomické charakteristiky venkovského obyvatelstva vymezeného na základě hustoty obyvatelstva v obcích. Reprezentativní výzkum ve venkovských obcích popisovaný v kapitole 2 (tamtéž: 12) je však uskutečněn ze základního souboru obcí do 2000 obyvatel. Jiným příkladem nejednoznačnosti vymezení venkovských oblastí je text Programu rozvoje venkova České republiky na roky 2004–2006 a následující na roky 2007–2013. Tam není jasná definice venkova, jehož stav je pro účely politických doporučení popisován, vůbec uvedena (Vobecká, 2009). Radim Perlín konstatuje, že autoři, kteří se v současnosti v českém kontextu zabývají rozvojem venkova a venkovských obcí, se spíše než na prvotní hledání uspokojivého vymezení venkova zaměřují rovnou na odvozené charakteristiky, jako jsou sociální problémovost, architektura a urbanistická struktura, udržitelný rozvoj, atd. (Perlín, 2003: 3). Perlín sám nabízí alternativní vymezení venkova na základě komplexu historických sociálních, ekonomických a fyzicko-geografických kritérií. Výsledkem jeho multikriteriálního hodnocení je typologie označující šest typů venkovských prostorů: suburbánní zónu, venkov v bohatých zemědělských oblastech, bohaté Sudety, chudé Sudety, vnitřní periferie, moravsko-slovenské pomezí (Perlín, 1999; 2003a). Studium rozdílů socio-ekonomických charakteristik a sociální mobility vycházející ze zmíněné typologie ovšem neprokazuje významné rozdíly mezi jednotlivými typy (Tuček, 2003). Později Perlín dochází k závěru, že nejvhodnější kritérium pro vymezení venkova v českém kontextu je kritérium populační velikosti. Za vhodnou hraniční hodnotu považuje limit 2 až 3 tisíc obyvatel v obci. Konstatuje také, že tato hranice odpovídá velikosti obcí, kterým legálně náleží status města a jejichž velikost ve většině případů přesahuje 2500 obyvatel. Multikriteriální vymezení venkovských oblastí považuje za přínosné a použitelné pouze na regionální úrovni (Perlín, 2003b: 14).

Jak již bylo zmíněno dříve, Český statistický úřad upustil před posledním sčítáním v roce 2001 od speciálních vymezení venkovského a městského prostoru. Běžně používá velmi jednoduché vymezení venkova založené na legislativním statusu obce. Venkovské jsou v pojetí ČSÚ ty obce, které nemají status města. Status města vychází z historických a politických okolností a není vázán na sociální ani velikostní limity⁵⁾. Zároveň s tímto přístupem publikuje ČSÚ mnohá data také za velikostní kategorie obcí, takže je možné využít tato data pro analýzu na základě jiných klasifikací, včetně běžně užívaných binárních-velikostních klasifikací. Česká statistika si je vědoma nedostatečné vypovídací schopnosti takového pojetí venkova, zejména pokud je třeba jej použít pro detailnější analýzy na regionální úrovni. Proto se v poslední době zabývá hledáním funkční alternativy. Na podzim loňského roku vydala studii, která představuje varianty vymezení venkova a jejich zobrazení ve statistických ukazatelích, ze které by mělo vzejít vymezení vhodné pro výzkum dynamiky populace, sociálních charakteristik a ekonomických aktivit (*Varianty vymezení...*, 2008). Statistikou navrhovaných osm variant představuje širokou škálu od jednoduchých kritérií založených na počtu nebo hustotě obyvatel v obcích po multikriteriální ukazatele kombinující počet obyvatel, hustotu zástavby

⁵⁾ Od roku 2000 je ze zákona stanoven limit minimálního počtu obyvatel pro obce, které se chtějí stát městy na 3000 obyvatel. Tato podmínka uvedená v zákoně ovšem neplatí zpětně (zákon č. 128/2000 sb.).

a vzdálenost od krajských měst. Širší odborná debata, ke které autoři studie vyzývají, pak snad pomůže vybrat nejvhodnější variantu, případně z ní vzejde varianta nová.

Pro účely mezinárodních srovnání i pro potřeby vymezení venkova v dokumentech Evropské unie se používá definice OECD. Ta vymezuje venkovské oblasti na základě kritéria hustoty zalidnění a je konstruována ve dvou úrovních. Na lokální (obecní) úrovni jsou za venkovské považována ta sídla, která mají menší hustotu zalidnění než 150 obyvatel/km². Na regionální jsou pak definovány regiony převážně venkovské, kde více než 50 % obyvatel regionu žije ve venkovských obcích, významně venkovské, kde ve venkovských obcích žije 15–50 % obyvatel regionu a výrazně městské, kde ve venkovských obcích žije méně než 15 % obyvatel regionu. Podle této definice tak všechny kraje kromě Prahy a Moravskoslezska spadají mezi převážně venkovské a významně venkovské. Taková definice je vhodná pro maximalizaci území a obyvatel, kteří mohou využít některé fondy Evropské unie, pro studium rozdílů mezi městem a venkovem na národní nebo regionální úrovni je však naprosto nevhodná.

Představená nejběžněji užívaná vymezení městských a venkovských oblastí jsou tedy v současnosti jednak kvantitativní vymezení na základě velikosti obce, hustoty obyvatel v obci, nebo administrativní (na základě oficiálního statusu obce). Tyto klasifikace ovšem nikterak neberou v úvahu prostorové uspořádání, tedy nerozlišují mezi obcemi v zázemí velkých měst nebo obcemi v odlehlejších částech země. Tato okolnost je samozřejmě z hlediska rozvojového potenciálu území a jeho dynamiky důležitá. Stejně tak je důležitá pro diferenciaci obyvatelstva v území. Podle teorii ekonomické geografie se dá v teoretické rovině interpretovat uspořádání obyvatel a ekonomické aktivity v prostoru jako výslednice centrifugálních a centripetálních tendencí (Fujita – Krugman, 2004; Krugman, 1999; Blanc, 1997). Tato teorie vychází z předpokladu, že v moderní industriální a post-industriální společnosti se určité ekonomické segmenty a aktivity nutně koncentrují do nevelkého počtu center. Dochází k tomu z toho důvodu, že mnohé ekonomické segmenty koncentrací svých vlastních aktivit ale i blízkostí s jinými firmami dosahují značných úspor z rozsahu (economies of scale). Výhody vyplývají i z dostupnosti a rozmanitosti pracovní síly, která je vlastně jak příčinou, tak důsledkem koncentrace ekonomických aktivit. Obyvatelé pak využívají větší rozmanitosti poskytovaných služeb, pracovních příležitostí atd. Taková koncentrace je ovšem výhodná pouze za předpokladu, že přepravní náklady distribuce produkce jsou relativně nízké (což je podmínka v moderní době splnitelná) a že produkční jednotka nepotřebuje ke svému fungování mnoho prostoru a nemobilních přírodních zdrojů. Limitujícím faktorem postupující koncentrace je pak cena nemovitostí jak pro firmy, tak pro obyvatele. Zároveň s vyšší koncentrací pak mohou vznikat nežádoucí účinky jako znečištění prostředí, dopravní zácpa apod., které také mohou mít vliv na další koncentraci některých aktérů. Prostorová dynamika a diferenciacie obyvatel se tak z hlediska tohoto modelu dá nahlížet jako výsledek kombinace faktorů, jakými jsou typ ekonomické aktivity, fáze životního cyklu nebo velikost rodiny. I suburbanizace může být vysvětlena v rámci tohoto modelu. Je možné ji interpretovat jako důsledek rozhodnutí osob, které mají 1) stabilní zaměstnání vázané na město, 2) rodinu s perspektivou jejího zvětšování, 3) s rodinou související nároky na prostor a jeho vybavenost, 4) nedostatečné podmínky uspokojování výše zmíněných potřeb v produkčním centru (městě). Vrátíme-li se k problematice vymezení městského a venkovského území pro studium dynamiky populací, je třeba tedy hledat takové vymezení, které by odlišnou dynamiku obyvatel v prostoru odráželo a v jehož rámci by se procesy prostorové diferenciacie daly zkoumat.

Vztahově funkční koncept

Vztahově funkční koncept rozlišuje vedle městských center dva typy venkovských oblastí. První jsou v blízkosti měst, bezprostředně na ně navazují a tvoří kolem nich pás. Jsou charakteristické jednak svou rezidenční funkcí pro obyvatele pracující ve městech a ekonomickými aktivitami, pro něž je výhodná lokalizace v zázemí velkých měst. Tyto oblasti mohou být po-

važovány za roztáhnutý městský prostor. Od něj se ale zároveň odlišují prostorovou morfologií a koexistencí rezidenční a zemědělské funkce. Druhým typem jsou vzdálenější venkovské oblasti, kde ekonomický a jiný vliv měst na rezidenční charakter a typ ekonomických aktivit je slabý. (Aubert – Schmitt, 2008).

Dojíždkový přístup ke klasifikaci města a venkova

Pro studium dynamiky a diferenciací populace v prostoru jsem po kritickém zhodnocení existujících klasifikací užívaných v České republice zvolila ustavení klasifikace vlastní. Obecně se jedná o vztahově funkční koncept, který míru svázanosti s městy operacionalizuje jako intenzitu vyjíždky za prací zaměstnaných obyvatel do měst.

Metoda

Východiskem pro sestavení klasifikace byla meziobecní vyjíždka zaměstnaných za prací. Klasifikace se skládá ze tří hlavních prostorových kategorií: center, jejich zázemí (suburbii) a více odlehlejších venkovských oblastí. Obce, z nichž více než třetina zaměstnaných obyvatel vyjíždí za prací do předem definovaného centra, jsou považovány za suburbánní. Obce, z nichž podíl vyjíždějících za prací do center představuje méně než třetinu zaměstnaných, jsou považována za odlehlejší – venkovské obce. Na základě dat ze Sčítání lidu, domů a bytů 2001 jsem vymezila sedm prostorových kategorií; primární centra a kolem nich tři odstupňované suburbánní oblasti: vnitřní pás zázemí, vnější pás zázemí a polycentrické zázemí, dále sekundární centra, zázemí sekundárního centra a venkovské obce.

Primární centra jsou obce a jejich aglomerace⁶⁾, které mají pracovní velikost⁷⁾ větší než 5000. Zároveň s tím je jejich pracovní velikost vyšší, než kolik mají zaměstnaných rezidentů a zároveň neleží v zázemí jiného primárního centra. Primárních center bylo identifikováno 115, z nichž početně nejmenší – město Stříbro, v roce 2001 čítalo 7781 obyvatel.

Vnitřní pás zázemí tvoří obce, ze kterých alespoň 50 % zaměstnaných rezidentů vyjíždí za prací do primárních center. Bylo jich identifikováno celkem 1054.

Vnější pás zázemí tvoří obce, ze kterých vyjíždí za prací alespoň třetina (33,3 %) zaměstnaných rezidentů do primárních center, a které zároveň nepatří do vnitřního suburbánního pásu. Do této kategorie je řazeno 1390 obcí.

Polycentrické zázemí je tvořeno obcemi, ze kterých více než třetina (33,3 %) zaměstnaných rezidentů vyjíždí pracovat do dvou nebo více primárních center, ale do žádného z nich jich nevyjíždí více než třetina. Proto obce této kategorie nespádají do výše definovaného suburbánního pásu. Do této kategorie patří 1103 obcí.

Zázemí spolu s primárními centry tvoří dohromady obecnější kategorii, kde je obyvatelstvo vzhledem k lokalizaci svých pracovních aktivit svázáno těsněji s většími městy. Odrážejí tak ekonomickou a částečně i sociální propojenost obyvatel a sídel s centry mimo jejich administrativní hranice. V oblastech, kde je tento vztah méně intenzivní, jsou definována:

Sekundární centra, jako obce a jejich aglomerace⁸⁾, které mají pracovní velikost mezi 2000 a 5000 a nenáleží do vnitřního ani vnějšího pásu zázemí primárních center. Je jich 138 a jen dvě z nich (Dukovany a Temelín) mají méně než 2800 obyvatel.

Zázemí sekundárních center je tvořeno obcemi, z nichž alespoň třetina zaměstnaných rezidentů vyjíždí za prací do sekundárních center. Obcí v tomto pásu je relativně nejméně, a to 465.

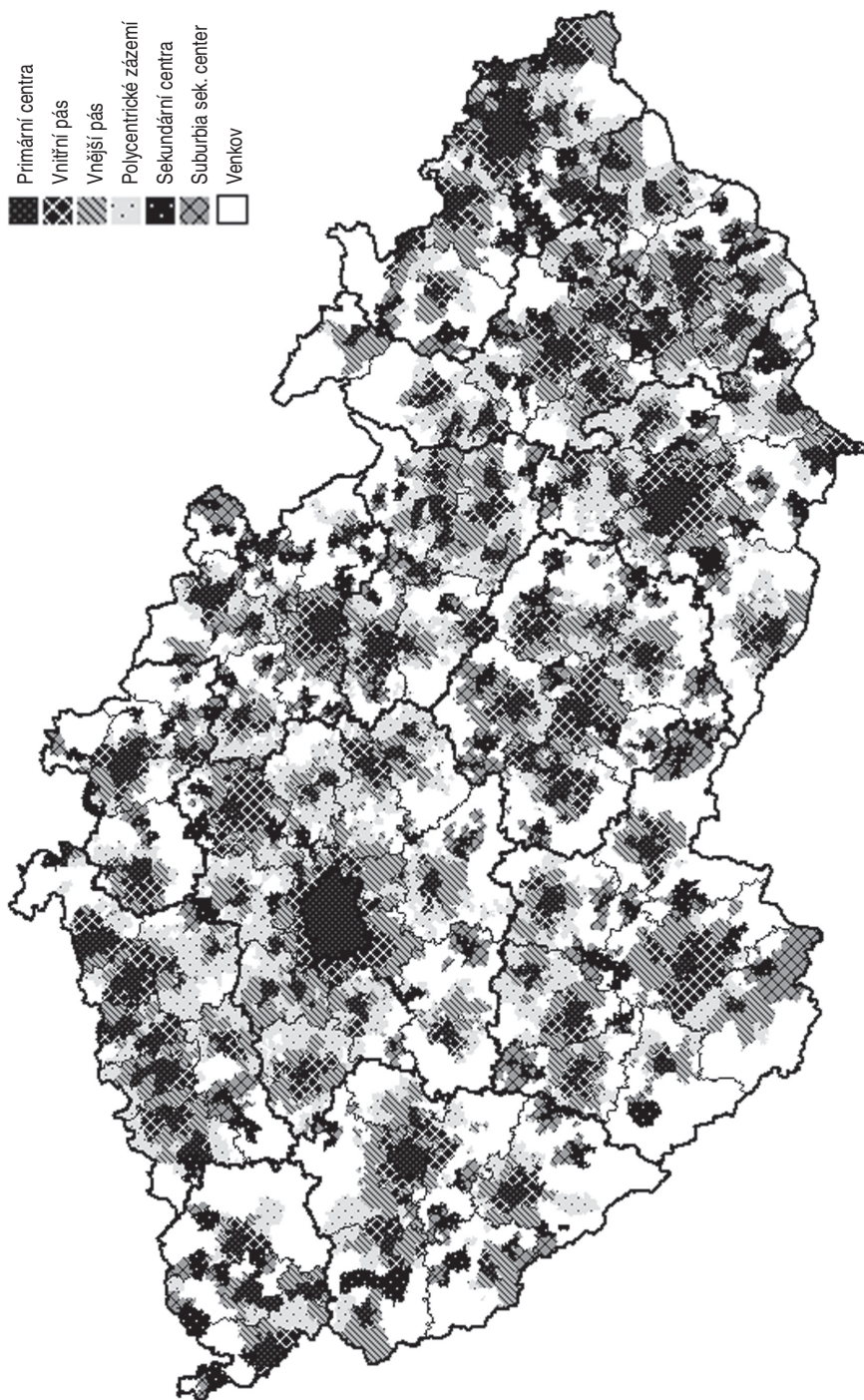
Jako **venkovské** jsou vymezeny ty obce, které nespádají do žádné z výše uvedených kategorií. Tak je venkovským nazýváno obyvatelstvo těch obcí, které není městské, ale ani

⁶⁾ Aglomerace jsou definovány v souladu s výčtem aglomerací v České republice, které definoval Hampl (2005).

⁷⁾ Znamená přibližně počet pracovních příležitostí; vysvětlení a metodika jsou podány dále v textu.

⁸⁾ Ad Hampl (2005).

Kartogram 1 Vizualizace dojíždkové klasifikace obcí (Visualisation of the communicating classification of municipalities)

pod převažujícím vlivem města (zázemí). Mezi venkovské patří podle tohoto vymezení 1951 obcí.

Sekundární centra, jejich suburbánní pás a venkovské obce tvoří druhou velkou kategorii jako protíváhu primárních center s jejich zázemím.

Zdrojová data a technika tvorby klasifikace

Pro vytvoření klasifikace byla použita data ze Sčítání lidu, domů a bytů 2001. Konkrétně to byla data za zaměstnané osoby podle místa pracoviště za všechny obce ČR⁹⁾ a dále tzv. pracovní velikost obcí. Pracovní velikost představuje odhadnuté počty pracovních příležitostí za obce. Odhad je výsledkem součtu trvale bydlících ekonomicky aktivních obyvatel bez nezaměstnaných a salda směrové dojížděky/vyjížděky za práci¹⁰⁾.

Jako primární a sekundární centra jsou uvažovány obce a aglomerace, jejichž pracovní velikost je větší než 5000, resp. než 2000. Aglomerace, jako obce mající kontinuální zástavbu a vzájemné funkční propojení, byly zahrnuty ve snaze o přesnější zachycení sídelních vztahů a rozložení obyvatelstva. Celkem figuruje mezi centry 31 aglomerací s 75 obcemi a jejich vymezení je převzato z monografie *Martina Hampla* (2005: 139). Kolem primárních a sekundárních center byly pak definovány suburbánní obce podle podílu zaměstnaných dojíždějících do konkrétního centra. Ve jmenovateli ukazatele podílu zaměstnaných dojíždějících do konkrétního centra byl počet zaměstnaných s trvalým bydlištěm v obci vyjížděky se zjištěným místem pracoviště. Obce, které nebyly identifikovány jako centrum, ani nespadaly do žádné z kategorií zázemí, byly označeny jako venkovské. Hraniční hodnoty pro vymezení center, jak primárních tak sekundárních a hranice suburbánních oblastí jsou výsledkem expertního rozhodnutí s ohledem na sídelní strukturu a strukturu obyvatel. Logika představeného vymezení byla inspirována francouzskou zónací městských a venkovských oblastí (ZAUER: *Zonage en aires urbaines et en aires d'emploi de l'espace rural*) používanou francouzským statistickým úřadem INSEE (*Aubert – Schmitt, 2007; Schmitt et al., 1998*). Hraniční hodnoty definující jednotlivé kategorie byly vybrány tak, aby respektovaly přibližně význam sídel v sídelní hierarchii. Mezi primárními centry jsou všechna okresní města a dále taková centra, která splňují kritéria atraktivity z hlediska pracovní velikosti a převahy počtu pracovních míst nad ekonomicky aktivními. Sekundární centra jsou pak svým vymezením centry lokálního významu. Klasifikace staví na dojížděkové vazbě s předem definovanými centry. Cílem je vymezení relativně významná centra, oblasti v jejich zázemí a mimo něj. Nehledá v prvé řadě odpověď na nalezení hierarchické organizace sídel. V další fázi výzkumu strukturálních odlišností charakteristik obyvatel uvnitř vymezených prostorových kategorií pak může ovšem být hierarchizace center užitečná. V této fázi by pak přicházela v úvahu inspirace metropolitními areály (*Hampl, 2005*).

Základní charakteristiky území a populace podle dojížděkové klasifikace obcí

Výsledkem dojížděkové klasifikace z hlediska prostorového uspořádání je vznik relativně homogenních areálů jednotlivých prostorových tříd. To platí zejména pro vymezené suburbánní oblasti, v nichž vnitřní a vnější pás zázemí představuje velmi homogenní koncentrická území kolem primárních center. Polycentrické zázemí, jak již název napovídá, představuje oblasti širšího zázemí primárních center a dá se předpokládat, že v případě pokračující suburbanizace, bude v těchto územích růst populace ve zvýšené míře. Přehlednost jednotlivých prostorových kategorií v kartografickém zobrazení narušuje nehomogenní struktura některých primárních center (např. Pelhřimov), kdy fyzická oddělenost některých částí obce vypadá jako množství rozlohou menších primárních center. Celkově je na území České republiky relativně velký rozsah suburbánních oblastí,

⁹⁾ Zdroj ČSÚ.

¹⁰⁾ Data laskavě poskytl Prof. Martin Hampl.

Tab. 1 Základní charakteristiky prostoru a rozložení obyvatel na základě dojíždkové klasifikace (Basic characteristics of space and the distribution of the population based on the commuting classification)

Kategorie dojíždkové klasifikace	Obce (k 1. 3. 2001)				Obyvatelstvo (k 1. 3. 2001)			Změna počtu obyv. 1991/2001		Změna počtu obyv. 2001/2007	
	abs.	v %	plocha (km ²)	v %	abs. (v tis.)	v %	hustota (na km ²)	abs.	v %	abs.	v %
Primární centra	147	2,3	6 624	8,4	5 393	52,7	814	-122 928	-2,2	-27 008	-0,5
Vnitřní pás zázemí	1 054	16,8	8 166	10,4	641	6,3	78	29 448	4,8	79 296	12,4
Vnější pás zázemí	1 390	22,2	14 273	18,1	1 020	10,0	71	24 990	2,5	60 981	6,0
Polycentrické zázemí	1 103	17,6	12 080	15,3	745	7,3	62	4 686	0,6	24 644	3,3
Primární centra a zázemí	3 694	59,0	41 143	52,2	7 798	76,3	190	-63 804	-0,8	137 913	1,8
Sekundární centra	148	2,4	4 891	6,2	1 044	10,2	213	-4 004	-0,4	-1 952	-0,2
Zázemí sekundárních center	465	7,4	4 291	5,4	163	1,6	38	1 458	0,9	4 596	2,9
Venkov	1 951	31,2	28 541	36,2	1 225	12,0	43	-5 805	-0,5	10 513	0,9
Sekundární centra a venkov	2 564	41,0	37 723	47,8	2 432	23,8	64	-8 351	-0,3	13 157	0,5
Česká republika	6 258	100,0	78 865	100,0	10 230	100,0	130	-72 155	-0,7	151 070	1,5

44 % její rozlohy. Jelikož jsou suburbánní areály vymezeny na základě intenzity dojíždky do velkých měst, jejich rozsah se jeví jednak jako důsledek zděděné organizace obyvatel v prostoru z doby „řízeného rozmístování bytové výstavby“ (Hampl – Kühnl, 1993) i pozdější finanční nedostupností bydlení a nefungujícího trhu s byty. Zároveň je pak tato dlouhodobá situace ještě umocněná rezidenční suburbanizací. Oblasti s intenzivní pracovní-dojíždkovou spádovostí do primárních center spolu s primárními centry zaujímají více jak 50 % území republiky se 76 % obyvatel. Na druhou stranu území sekundárních center, jejich zázemí a odlehlejších venkovských obcí je domovem necelé čtvrtiny obyvatel (tab. 1). Souvislé pásy venkovských obcí se nacházejí zejména v jižní části Středočeského kraje, po celém obvodu kraje Vysočina, na trojmezí krajů Ústeckého, Karlovarského a Plzeňského, na Šumavě, ve výběžcích na severu Olomouckého a Moravskoslezského kraje, při hranicích s Rakouskem, ale i v dalších oblastech (kartogram 1). Svou polohou se zde vymezené venkovské obce z velké části překrývají s periferními oblastmi vymezenými na základě jiných kritérií Musilem a Müllerem (2008).

Celková změna počtu obyvatel mezi roky 1991 a 2001 odráží v dojíždkové klasifikaci velmi výrazně fenomén suburbanizace, kdy celkový přírůstek je kladný v suburbánních lokalitách, zatímco primární ale i sekundární centra obyvatelstvo ztrácí. Při celkově záporném přírůstku obyvatel ČR můžeme předpokládat, že populační ztráty přirozenou měnou byly v suburbánních oblastech kompenzovány kladným migračním saldem, kdežto v centrech byl celkový úbytek obyvatel výsledkem záporné přirozené i mechanické měny. Ve venkovských obcích byl celkový přírůstek záporný, ovšem nepřesahoval průměr za celou republiku. Mezi lety 2001 a 2007 se ještě zvětšoval suburbanizační proces, a to jak svou intenzitou, tak rozsahem zasažených území. Celkový přírůstek byl kladný ve všech prostorových třídách mimo primární a sekundární centra, kde zůstal záporný. Celkový přírůstek v České republice v daném období byl kladný a dosahoval 1,5 %.

Závěr

Představený dojíždkový přístup ke klasifikaci městského a venkovského prostoru je zde prezentován jako funkční nástroj pro studium prostorové dynamiky obyvatel. Je prezentován jako alternativa k doposud běžně užívaným kvantitativním přístupům, zejména k binární-velikostní klasifikaci. Na rozdíl od běžně v českém prostředí užívaných přístupů umožňuje dojíždková klasifikace definovat suburbánní oblasti a více odlehle venkovské oblasti. Jako kritérium identifikace suburbí slouží charakteristika profesní svázanosti s primárními a sekundárními centry, která jsou definována na základě počtu pracovních příležitostí, které nabízejí. Mezi nesporné

výhody dojížďkové klasifikace patří relativně jednoduchý způsob konstrukce s malým počtem vstupních proměnných. To mimo jiné také umožňuje její aktualizaci při nově dostupných datech, v našem kontextu konkrétně aktualizaci novými daty z chystaného sčítání lidu v roce 2011. Další výhodou spočívá v tom, že vymezení prostorových kategorií v dojížďkové klasifikaci je skladebné. Umožňuje tedy pro různé účely uvažovat jen některé kategorie jako samostatné a jiné sloučit (dají se například sloučit suburbia sekundárních center s venkovem). Samotné ustavení hraničních hodnot prostorových kategorií je výsledkem expertního rozhodnutí. Zároveň s výhodami daného přístupu je ovšem třeba uvést i jeho omezení. Dojížďková klasifikace, stejně jako ostatní kvantitativní přístupy, je velmi citlivá na výběr definujících proměnných stejně tak i na nastavení intervalů definujících jednotlivé kategorie. Arbitrární rozhodnutí založené na uvažování jen několika proměnných vždy představuje nedokonalý kompromis, který zanedbává ostatní proměnné, které by mohly vést k odlišným rozhodnutím. Dojížďkovou klasifikaci je třeba užívat jako rámec ke studiu prostorové dynamiky obyvatel sloužící k rozřídění obyvatel do území, v nichž chceme populaci zkoumat. Samy o sobě ovšem tato území neslouží jako jednotky, které by předurčovaly charakteristiky obyvatel dané prostorové kategorie, proto jsou to prostorové kategorie a nikoli typy. Nebezpečí mylného užití a interpretace kvantitativních přístupů při studiu sociálních i demografických jevů může být spojeno s předpokladem, že sociologické charakteristiky obyvatel v určité lokalitě mohou být „vyčteny“ z toho, v jaké prostorové kategorii se lokalita nachází (Newby, 1985: 211). Dojížďková klasifikace je tak klasifikací prostoru, která sama o sobě nepředpokládá vnitřní homogenitu v jednotlivých kategoriích z hlediska sociálních, demografických, kulturních či jiných charakteristik obyvatel. Zde je představena jako nástroj pro studium prostorové diferenciaci obyvatel a jako funkční alternativa ke stávajícím vymezením městských a venkovských území v České republice.

JANA VOBECKÁ studovala sociologii na FF UK a demografii na PřF UK. V současnosti je doktorandkou na katedře demografie a geodemografie PřF UK a na Université de Bourgogne v Dijonu. Zároveň pracuje v oddělení Lokálních a regionálních studií Sociologického ústavu AVČR, vvi. Její odborné zaměření zahrnuje analýzu prostorové dynamiky obyvatel, analýzu politického chování na lokální úrovni a studium demografického vývoje Židů v Čechách.

Literatura

- Aubert, F. – Schmitt, B. 2008. Mécanismes économiques a l'oeuvre dans l'espace ruraux, conceptions du rural et logiques de l'intervention publique. *Economie Rurale*, n. 307, p. 8–22.
- Blanc, M. 1997. La ruralité: diversité des approches. *Economie Rurale*, n. 242, p. 5–12.
- Blažek, M. 1951. *Sídla v Československu*. Praha.
- Fujita, M. – Krugman, P. 2004. The new economic geography: Past, present and the future. *Papers in Regional Science*, 83, p. 139–164.
- Hámpel, M. – Gardavský, V. – Kühnl, K. 1987. *Regionální struktura a vývoj systému osídlení ČSR*. Praha: Univerzita Karlova.
- Hámpel, M. – Kühnl, K. 1993. Migratory Trends in Former Czechoslovakia. *Acta Universitatis Carolinae – Geographica* 28, 1, s. 53–71.
- Hámpel, M. 2005. *Geografická organizace společnosti v České republice: transformační procesy a jejich obecný kontext*. Praha: DemoArt pro Univerzitu Karlovu, Přírodovědeckou fakultu.
- Horizontální plán rozvoje venkova ČR pro období 2004-2006*. 2004. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR.
- Krugman, P. 1999. The Role of Geography in Development. *International Regional Science Review* 1999; 22, p. 142–161.
- Majerová, V. a kol. 2001. *Český venkov 2000 – Základní údaje*. Praha: PEF ČZU.
- Maříková, P. 2005. Venkov v České republice – Teoretické vymezení. In Majerová, V. a kol. *Český venkov 2005 – Rozvoj venkovské společnosti*. Praha: PEF ČZU, s. 35–57.
- Musil, J. – Müller, J. 2008. Vnitřní periferie v České republice jako mechanismus sociální exkluze. In *Sociologický časopis*, 44, 2, s. 321–348.
- Newby, H. 1985. Locality and Rurality: The Restructuring of Rural Social Relations. *Regional Studies*, 20, 3, p. 209–215.
- Pavlík, Z. 2005. Vymezení venkovského obyvatelstva. In Majerová, V. a kol. *Český venkov 2005 – Rozvoj venkovské společnosti*. Praha: PEF ČZU, s. 21–36.
- Perlín, R. 1999. Typologie venkovského prostoru v Česku. In *Česká etnoekologie: etnoekologické semináře v Liběchově*. Praha: Cargo Publishers, s. 87–104.

- Perlín, R. 2003a. Typologie venkova. In Majerová, V. a kol. *Český venkov 2003 – Situace před vstupem do EU*. Praha: PEF ČZU, s. 113–119.
- Perlín, R. 2003b. Předpoklady rozvoje českého venkova. In Vávra, V. *Funkce politiky v agrárním sektoru a rozvoji venkova v nejdůležitějších typech regionů v období před a po vstupu do EU*. Praha: Výzkumný ústav zemědělské ekonomiky.
- Program rozvoje venkova České republiky na období 2007-2013*. 2007. Praha: Ministerstvo zemědělství ČR.
- Rozmístění a koncentrace obyvatelstva ČR časová řada 1961-2001*. 2004. Praha: Český statistický úřad, (citováno 16. 11. 2008). Dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2003edicniplan.nsf/publ/4120-03-casova_rada_1961_2001.
- Schmitt, B. et al. 1998. *Les campagnes et leurs villes*. Paris: INSEE, 203 p.
- Tuček, M. 2003. Sociální struktura venkova a mobilita jeho obyvatel. In *Český venkov 2003 – Situace před vstupem do EU*. Praha: PEF ČZU, s. 197–208.
- Varianty vymezení venkova a jejich zobrazení ve statistických ukazatelích v letech 2000 až 2006*. 2008. Praha: Český statistický úřad.
- Vobecká, J. 2009. Czech Rural Development Policies for Human Resources, post-2004: A Tale of Muddled Definitions Preventing Strategic Visions? *Central European Journal of Public Policy*, 3 (1), v tisku.

Summary

The commuting approach to the classification of the urban and the rural space is presented here as a functional instrument for studying the spatial dynamics of the population. It is introduced as an alternative to quantitative methods used thus far, especially as an alternative to the dichotomous size classification. Unlike the approaches commonly used in Czech demography, the commuting classification makes it possible to define suburban regions and more outlying rural regions. A criterion for identifying suburbs is the description of its professional connections to primary and secondary centres, which are defined on the basis of the number of job opportunities offered. Professional connectedness means the intensity of commuting to a primary or a secondary centre for the purpose of employment. In the next steps the author examines changes in population dynamics in space through the lens of this classification, which contributes to the discussion of whether its arrangement bears signs of the classic economic-geographic model of the arrangement of the population and economic activities in space.

DEMOGRAFICKÁ BUDÚCNOŠ SLOVENSKA

Slovenská štatistická a demografická spoločnosť pořádá pod záštitou Ministerstva práce, sociálnych vecí a rodiny SR 12. slovenskou demografickou konferenci, ktorá sa uskutoční ve dňoch 23. – 25. září 2009 v Bojnicih.

Konferencia bude mít tři tematické okruhy: **Populační prognózy a předpoklady vývoje** (reprodukční a rodinné chování, obyvatelstvo, domácnosti a rodiny, pracovní síly), **Dopad očekávaného populačního vývoje na společnost** a **Možnosti ovlivňování populačního vývoje**.

Podrobnější informace:

rámcový program, organizační pokyny a pokyny pro autory
naleznete na www.demografie.sk, www.ssd.sk

VÝVOJ SOBÁŠNOSTI NA SLOVENSKU V ROKOCH 1919–1937

BRANISLAV ŠPROCHA – PAVOL TIŠLIAR

Nuptiality Trends in Slovakia between 1919 and 1937

In Slovakia, like in other Eastern Europe countries, marriage has traditionally marked the start of reproductive behaviour. This paper analyses nuptiality trends in Slovakia between the two world wars. The authors focus on basic nuptiality indicators: the total marriage rate, the total first marriage rate for men and women, and the mean age of women and men at the time of marriage and at the time of first marriage.

Keywords: nuptiality, timing, interwar Slovakia

Demografie, 2009, 51: 24–35

Základnou demografickou charakteristikou každej populácie je popri jej vekovej štruktúre zloženie obyvateľstva podľa rodinného stavu. Pre slovenskú populáciu v období prvej Československej republiky to platí o to výraznejšie, keďže prevažná väčšina detí sa rodila osobám žijúcim v manželskom zväzku, a vstup do manželstva tak hral významnú úlohu pri demografickej reprodukcii. Práve tejto problematike sa venuje náš príspevok, ktorý sa pokúša na základe dostupných prameňov vytvoriť základný pohľad na proces sobášnosti na Slovensku v čase existencie prvej Československej republiky.

Problematika sobášnosti v populácii Slovenska v medzivojnovom období predstavuje nie príliš frekventovanú tému. Väčšinou bola súčasťou ostatných procesov prirodzeného pohybu obyvateľstva, popri ktorých tvorila len úvod do problematiky demografického vývoja medzivojnovovej populácie. Výnimku nepredstavujú ani práce *Churu* (1936 a 1938), *Svetoňa* (1958) či rozsahovo útlá, ale informačne bohatá publikácia *Srba* (2002). Okrem týchto prác môžeme informácie o sobášnosti v danom období z československého prostredia získať tiež z niekoľkých článkov uverejnených v rôznych časopisoch. Veľmi podnetné sú predovšetkým práce *Fialovej* (1992 a 2006). Uvedený nedostatok prác zameraných na sobášnosť populácie Slovenska v medzivojnovom období sa snaží aspoň čiastočne pokryť publikácia autorov *Šprocha, Tišliar* (2008), z ktorej hlavné informácie si autori dovolili predložiť čitateľovi v tomto príspevku.

Časové vymedzenie výskumu

Z historického hľadiska možno obdobie medzivojnového Československa chronologicky vymedziť rokmi 1918–1938. V prípade demografického vývoja však musíme toto časové obdobie redukovať. Dôvodom sú vážne štátoprávne zmeny, ktoré narušili zber štatistických údajov. Predovšetkým ide o kalendárne roky 1918 a 1938, ktoré vyžadujú osobitný prístup bádania. S ohľadom na základné pramene, ktorými sú publikované dáta o pohybe obyvateľstva na Slovensku a vekovej štruktúry, sme chronologicky vymedzili predmet výskumu na roky 1919–1937, resp. 1920–1937, pre ktoré existujú presné definitívne štatistické dáta za celé kalendárne roky.

Metodika práce

Práca so štatistickým materiálom z medzivojnového obdobia má niekoľko úskalí, a preto pri výpočte zložitejších demografických ukazovateľov bolo potrebné prijať niektoré zjednodušenia a odhady.

V medzivojnovom období pre populáciu Slovenska nedisponujeme vekovou štruktúrou podľa jednotiek veku a rodinného stavu, okrem dát ktoré poskytujú výsledky sčítaní v rokoch 1921 a 1930. Na ich základe sme vytvorili intercenzálny odhad s následnou extrapoláciou do roku 1937 so snahou takto získať aspoň približné rozloženie podľa veku a rodinného stavu za účelom konštrukcie tabuliek sobášnosti.

Vypočítané tabuľky sobášnosti slobodných boli konštruované ako jednovýchodné skrátené pomocou nepriamej metódy. Táto metóda je založená na prevode mier sobášnosti slobodných podľa veku na pravdepodobnosti uzavrieť sobáš slobodnými osobami v jednotlivých vekových skupinách. Z vypočítaných mier sobášnosti podľa vekových intervalov, ktoré publikovala vtedajšia štatistika sme odvodili pravdepodobnosti sobáša slobodných podľa metodického postupu uverejneného v prácach *Rychtaříkovej* (1984) a *Pavlíka a kol.* (1986).

Úloha sobáša a sobášnosti v populácii Slovenska

V slovenskej spoločnosti tvorila rodina odjakživa základný stavebný kameň. Plnila veľké množstvo nezastupiteľných úloh: predovšetkým zaisťovala reprodukciu obyvateľstva, vychovávala deti, bola základnou výrobnou a zároveň konzumnou jednotkou, starala sa o majetok a garantovala vzájomnú pomoc svojim členom a ich ochranu navonok.

V starom demografickom režime¹⁾ zohrávala sobášnosť veľmi dôležitú úlohu. Vstup do manželstva na základe kresťanskej doktríny, a teda aj všeobecného spoločenského uznania, vytváral priestor pre legitímne spolužitie partnerov, a predovšetkým oprávnené partnerov k rodeniu detí. Pôrody mimo manželský zväzok boli v tomto období výrazne menej zastúpené. V medzivojnovom období sa pohybovali na úrovni približne 7–9 % z celkového počtu živonarodených detí. Väčšina pôrodov sa tak odohrávala v manželstve, a preto vstup do manželstva predstavoval pre samotnú reprodukciu obyvateľstva veľmi dôležitý medzník. Dĺžka plodného manželského spolužitia bola v takýchto podmienkach v podstate výslednicou sobášneho veku, okamihu príchodu prirodzenej neplodnosti a smrti, ktorá určovala zánik manželstva úmrtím jedného prípadne oboch partnerov. Okrem týchto premenných v podmienkach 1. ČSR na vzájomné spolužitie manželov vplývala aj rozvodovosť (rozluka manželských dvojíc), ktorá však v medzivojnovom období bola na Slovensku veľmi nízka (400–900 rozvodov ročne, na 100 sobášov pripadalo približne 1,2–3,6 rozvodov v tom istom roku) a jej intenzita meraná hrubou mierou sa pohybovala na úrovni 0,14–0,23 ‰.

Sobášnosť pred druhou svetovou vojnou

Samotný proces sobášnosti môžeme sledovať z dvoch dôležitých hľadísk. Prvým je časovanie, kedy sa partneri rozhodli uzavrieť sobáš a druhým je samotná intenzita tohto procesu a s ňou spojený počet, resp. podiel osôb (predovšetkým sa sledujú ženy), ktoré do manželského stavu nevstúpili pred ukončením svojho reprodukčného obdobia (najčastejšie pred dovŕšeným 50. rokom života).

V 19. storočí rozdeľovala Európu pomyselná línia tiahnuca sa od Petrohradu po Terst (tzv. Hajnalova línia). Na západ od nej sa populácie vyznačovali modelom nízkej sobášnosti s vyšším priemerným vekom snúbencov (väčšinou viac ako 24 rokov u žien a 26 rokov u mužov) a tiež s vyšším podielom tých, ktorí nikdy neuzavreli sobáš (viac ako 10 %). Na východ od tejto línie, kde patrilo aj Slovensko, bola intenzita sobášnosti výrazne vyššia a osoby tu do prvého manželstva vstupovali skôr (u žien okolo 21 rokov a u mužov 24 rokov), pričom podiel tých, ktorí nikdy nevstúpili do manželstva, nepresiahol 5 % (*Livi-Bacci*, 2003).

¹⁾ Pod pojmom starý demografický režim chápeme obdobie ľudskej reprodukcie, kedy táto mala extenzívny charakter, ktorý sa prejavoval vysokou úmrtnosťou a súčasne vysokou pôrodnosťou bez akejkoľvek alebo len s minimálnou snahou o kontrolu pôrodov. Ide teda o obdobie pred demografickou revolúciou. Populácia Slovenska touto významnou zmenou v reprodukcii v medzivojnovom období práve prechádzala. Prvé príznaky sa objavili približne na začiatku 20. storočia na južnom Slovensku a postupne sa šírili aj do ostatných častí. Završenie demografickej revolúcie na Slovensku spadá do obdobia po druhej svetovej vojne.

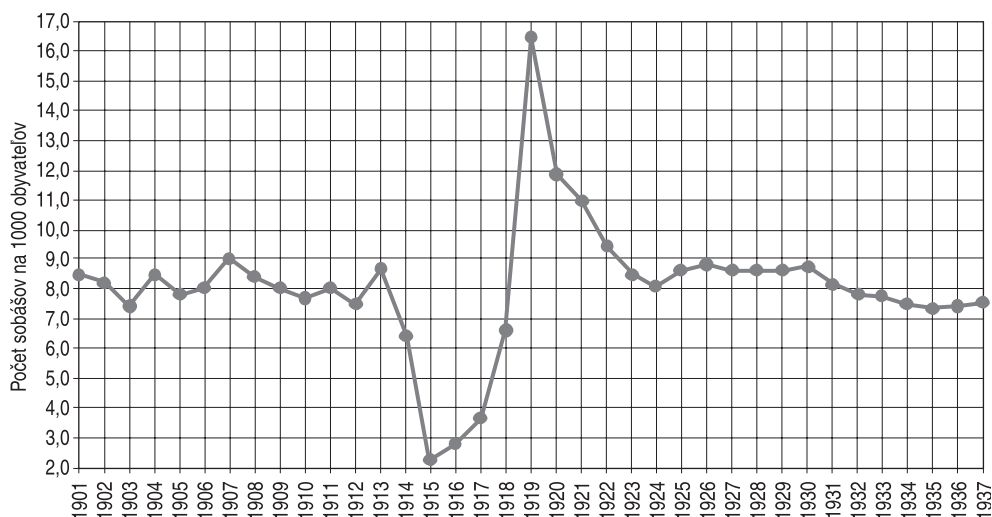
Sobášnosť na území dnešného Slovenska sa pred prvou svetovou vojnou dlhodobo udržiavala na hodnotách približne 8 sobášov na 1000 obyvateľov. Počas vojnového konfliktu, ktorý sa v prvých fázach bytostne dotýkal priamo aj slovenského územia, klesla hrubá miera sobášnosti pod hodnotu 7 ‰, aby v roku 1915 a 1916 zaznamenala minimum pod 3 sobáše na 1000 obyvateľov. Ešte aj v roku 1917 a 1918 dosahovala sobášnosť podpriemerné hodnoty.

Po skončení vojnového konfliktu, ktorý výrazne zasiahol do európskej spoločnosti sa politické, hospodárske i spoločenské pomery postupne vrátili do normálu. Na túto zmenu situácie reagovali aj populácie z demografického pohľadu, a to uskutočnením odkladaných udalostí. Predovšetkým išlo o kompenzáciu odložených sobášov, ktoré síce často boli plánované, no v dôsledku nepriaznivých okolností neboli uzavreté. Okrem toho sa aj ženy, ktoré stratili mužov vo vojnovom konflikte, snažili zmeniť svoj rodinný status. Tento stav sa odrazil už v prvom povojnovom roku vo výraznom náraste počtu sobášov a tiež ukazovateľa hrubej miery sobášnosti, kedy sobáš uzavrelo približne 49 tisíc párov a na 1000 obyvateľov pripadalo takmer 16 sobášov. O tom, že skutočne išlo o nahromadenie neuskutočnených udalostí svedčí výrazný prepád počtu sobášov o rok neskôr na približne 35,6 tisíc.

Tento pokles počtu uzatváraných sobášov následne pokračoval až do roku 1924, kedy v sledovanom období 1919–1937 bolo v slovenskej populácii zaznamenaných najmenej sobášov, pravdepodobne ako výsledok vrcholiacej povojnovej krízy a uskutočnenia veľkého počtu sobášov v predchádzajúcich rokoch. V nasledujúcom roku sme svedkami mierneho zvýšenia počtu sobášov, aby sa v období rokov 1925–1930 ich počet stabilizoval na hodnotách 28–29 tisíc. Od roku 1930 však predovšetkým v dôsledku zhoršujúcej sa hospodárskej situácie, ktorá prerástla napokon do medzinárodnej krízy, dochádza k opätovnému poklesu počtu uzavretých manželstiev až na druhé minimum v roku 1935, a to na 25,6 tisíc. Nárast počtu sobášov od polovice 30. rokov do konca sledovaného obdobia súvisel jednak s opätovnou kompenzáciou neuskutočnených sobášov v krízových rokoch a tiež s rastom hospodárskej výroby a poklesom nezamestnanosti.

Po skončení prvej svetovej vojny sa na zvýšenom počte sobášov podieľal aj pomerne vysoký počet sobášov uzatváraných ovdovenými ženami. V rokoch 1919–1921 bolo takmer 11 ti-

Graf 1 Vývoj hrubej miery sobášnosti na Slovensku v rokoch 1901–1937 (Gross marriage rate in Slovakia between 1901 and 1937)

Prameň: Demografická príručka, 1996.

síc sobášov uzatvorených vdovami, čo predstavovalo viac ako 9 % z celkového počtu sobášov. Dôkazom toho, že išlo o výnimočný stav, je, že počet a podiel sobášov odvođených sa v nasledujúcich rokoch postupne znižoval. Na konci sledovaného obdobia klesol podiel sobášov odvođených osôb pod hranicu 4 %. Okrem toho na pokles podielu uzatváraných sobášov odvođenými osobami malo vplyv tiež predlžovanie strednej dĺžky života, čím tak ubudlo potencionálnych ženichov a neviest.

Vo všeobecnosti uzatvárané sobáše v období prvej Československej republiky boli doménu slobodných partnerov, ktorí prvýkrát vstupovali do manželstva (Šprocha – Tišliar, 2008). Okrem už vyššie spomínaných rokov so zvýšeným podielom sobášov odvođených žien sa podiel sobášov slobodných pohyboval nad hranicou 91 % a na konci sledovaného obdobia dosiahol hodnotu až 95 %. U mužov v rokoch 1919–1937 sa podiel sobášov slobodných pohyboval na hranici 90 %, pričom podiel sobášov odvođených od povojnových rokov mierne klesal na úkor sobášov osôb rozlúčených. Tieto sobáše však v období prvej Československej republiky početne nezohrávali veľkú úlohu, pretože u oboch pohlaví nepresiahli ani 2 % (okrem roku 1937 u mužov) a celkovo sa ročne týkali približne len 600–700 osôb.

Tab. 1 Snúbenci podľa vzájomného rodinného stavu vo vybraných rokoch (Engaged men and women by mutual marital status in selected years)

Obdobie	Na 100 sobášov pripadalo na sobáš typu								
	ženich slobodný			ženich odvovelý			ženich rozlúčený		
	nevesta								
	slobodná	odvovelá	rozlúčená	slobodná	odvovelá	rozlúčená	slobodná	odvovelá	rozlúčená
1919–1921	85,2	4,3	0,3	4,9	4,4	0,1	0,4	0,1	0,1
1922–1926	85,5	3,2	0,7	5,5	3,8	0,2	0,9	0,2	0,1
1927–1931	87,6	1,9	0,6	5,8	2,6	0,2	0,9	0,2	0,2
1932–1937	86,3	1,7	0,8	7,0	2,0	0,2	1,5	0,2	0,3

Prameň: Pohyb obyvateľstva, vlastné výpočty.

Intenzita sobášnosti slobodných

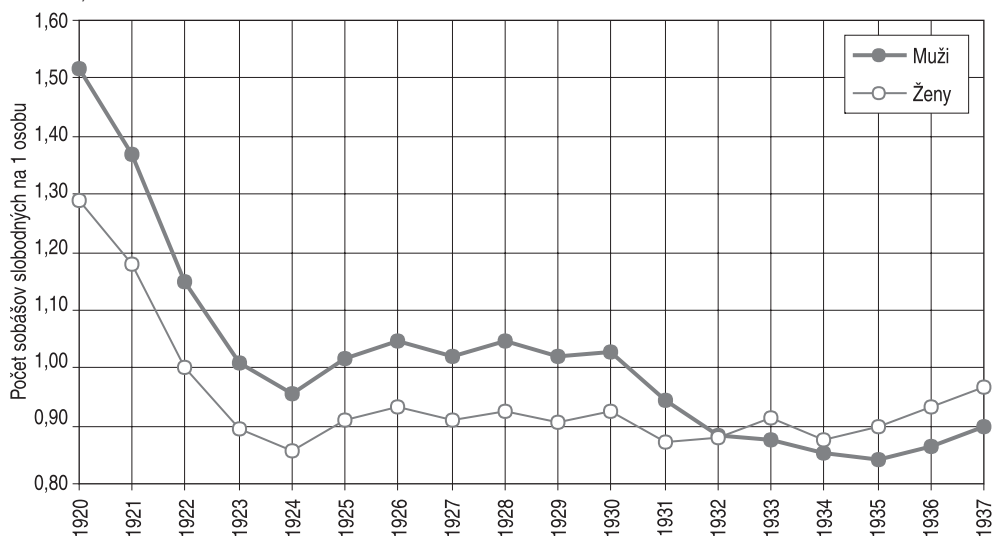
Výrazne zvýšenie počtu sobášov po prvej svetovej vojne a tiež takmer dvojnásobné hodnoty hrubej miery sobášnosti naznačili, že po skončení krízových rokov sa v slovenskej populácii intenzita sobášnosti výrazne zvýšila (Šprocha – Tišliar, 2008). Otázkou zostáva, v akom rozsahu nastalo toto zvýšenie a či postihlo všetky vekové skupiny.

Pri pohľade na graf 2 môžeme vidieť, že v roku 1920 sa hodnoty úhrnej sobášnosti slobodných u mužov i žien dostali vysoko cez hodnotu jedného sobáša prislúchajúceho priemerne na jednu osobu. Výnimočnosť vzniknutej situácie dokladuje následný pomerne strmý pokles v rokoch 1921 až 1924, kedy úhrnná prvosobášnosť dosiahla svoje minimum. Aj napriek tomuto poklesu sa hodnota tohto ukazovateľa následne pohybovala predovšetkým u mužov na pomerne vysokých hodnotách (cez 1 sobáš na muža), čo bolo predovšetkým zapríčinené pomerne významnou prevahou ženskej časti populácie v reprodukčnom veku, ako výsledok vojnových strát u mužov (Srb, 2002). Až v roku 1932 sa úhrnná prvosobášnosť mužov a žien vyrovnala, aby až do konca sledovaného obdobia bola úhrnná prvosobášnosť žien vyššia ako u mužov.

Pri celkovom pohľade na hodnoty úhrnej prvosobášnosti slovenskej populácie v rokoch 1920–1937 môžeme vyčleniť tri základné obdobia. Prvým je obdobie povojnové, ktoré sa vyznačuje vysokou sobášnosťou u oboch pohlaví, pričom mužská zložka dosahuje v porovnaní so ženskou intenzitu sobášnosti významne vyššiu. Tieto hodnoty, keďže nie sú typické pre slovenskú populáciu, následne pomerne prudko klesajú u oboch pohlaví, pričom si mužská zložka stále udržiava svoju vyššiu intenzitu sobášnosti.

Od polovice 20. rokov do začiatku 30. rokov vzniká obdobie pomerne stabilnej úrovne sobášnosti. Prehľbujúce sa hospodárske problémy, rastúca nezamestnanosť, ktoré vyústili do veľkej hospodárskej krízy na začiatku 30. rokov, sa pravdepodobne rozhodujúcou mierou pričinili k poklesu intenzity sobášnosti, a to predovšetkým v mužskej zložke populácie. Na tomto mieste je pomerne zaujímavé podotknúť, že u mužov ukazovateľ úhrnnej prvosobášnosti klesal až do roku 1935, ale u žien sa skôr jednalo o stagnáciu, resp. mierny nárast hodnôt až do konca sledovaného obdobia. Samozrejme tento vývoj bol v roku 1934 v dobe vrcholiacej krízy aj u žien prerušený miernym poklesom. Od roku 1935 dochádza tiež v mužskej zložke k postupnému nárastu úhrnnej prvosobášnosti pravdepodobne v dôsledku zlepšovania hospodárskych podmienok, znižovania nezamestnanosti a predvojnovou konjunktúrou. Okrem toho pravdepodobne k rastu sobášnosti tiež prispelo uzatváranie odložených sobášov, ktoré sa neuskutočnili v dobe hospodárskej krízy (Šprocha – Tišliar, 2008).

Graf 2 Vývoj úhrnnej prvosobášnosti na Slovensku v rokoch 1920–1937 (Total first marriage rate in Slovakia between 1920 and 1937)

Prameň: Pohyb obyvateľstva, vlastné výpočty.

Miery sobášnosti slobodných a časovanie vstupu do manželstva

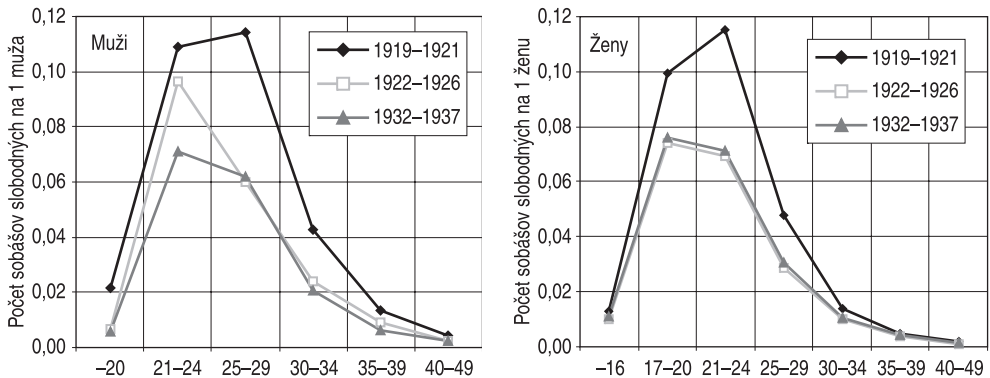
Na základe špecifických mier sobášnosti slobodných osôb, ktoré pre vybrané obdobia znázorňuje graf 3 pre mužov a 4 pre ženy môžeme presnejšie posúdiť zmeny, ktoré nastali v intenzite sobášnosti a tiež môžeme určiť, v ktorých vekových skupinách sa tieto zmeny najvýznamnejšie prejavili.

U oboch pohlaví v rokoch 1919–1921 sa intenzita sobášnosti slobodných výrazne zvýšila, a to nielen vo vekoch všeobecne najvyššej intenzity sobášnosti (približne 19–21 rokov u žien a 23–25 rokov u mužov), ale vzrástla sobášnosť aj v starších vekových skupinách. Hlavnou príčinou daného javu boli sobáše osôb, ktoré sa v predchádzajúcich rokoch nevydali, resp. neoženili. Tým sa ich vek, kedy by inak do manželstva pravdepodobne za normálnych okolností vstúpili, posunul o pár rokov. Po vojne v rokoch 1919–1924 tak do manželstva so zvýšenou intenzitou vstupovali nielen mladé ženy a muži, u ktorých tento jav bol pravdepodobne v predvojnových rokoch prirodzenou vecou, ale tiež osoby staršie, ktoré v dôsledku nepriaznivých okolností boli nútené svoj sobáš odložiť.

V mužskej populácii Slovenska existovali v povojnovom období dve maximá sobášnosti, a to vo veku 21–24 a 25–29 rokov, ktoré sa od seba výrazne nelíšili. V nasledujúcich rokoch (1922–1931) sa vytvorilo jedno výrazné maximum vo veku 21–24 rokov. Došlo teda k významnej koncentrácii sobášnosti do vekovej skupiny 21–24 rokov, čo sa automaticky odzrkadlilo aj v prudkom poklese priemerného veku pri prvom sobáši, ako si ukážeme nižšie. Do konca medzivojnového obdobia Československa následne došlo k poklesu intenzít prvosobášnosti v mladších vekových skupinách – predovšetkým vo veku 21–24 rokov. Vznikli dve maximá vo vekových skupinách 21–24 a 25–29 rokov.

V ženskej časti populácie sa v podstate po znížení intenzity po povojnovej kompenzačnej fáze tak výrazné zmeny neudiali. Prvosobášnosť sa u žien koncentrovala predovšetkým vo vekových skupinách 17–20 a 21–24 rokov. V poslednom sledovanom úseku došlo k miernemu rastu intenzít sobášnosti slobodných vo vyšších vekových skupinách, čo sa prejavilo aj vo vývoji priemerného veku pri prvom sobáši.

Graf 3, 4 Mery sobášnosti slobodných mužov a žien na Slovensku vo vybraných obdobiach (Marriage rate among single men and women in Slovakia in selected periods)

Prameň: Vlastné výpočty.

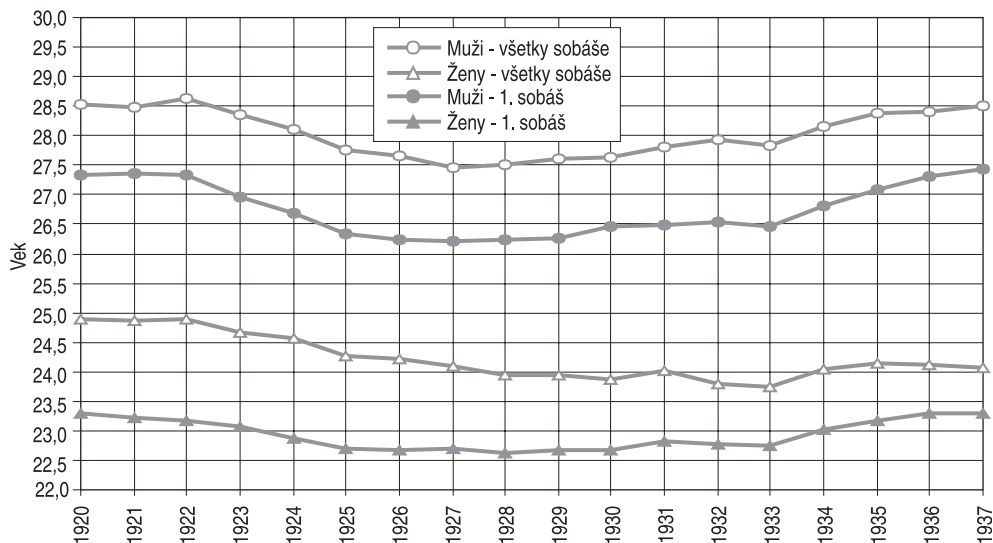
Okrem zmien v intenzite sobášnosti došlo aj k zmenám vo vývoji samotného časovania tohto procesu. V roku 1920 bol priemerný vek pri sobáši i prvom sobáši pomerne vysoký. Tento stav podmienili špecifické podmienky existujúce v období kompenzačnej fázy. Priemerný vek pri sobáši u mužov dosiahol hodnotu 28,5 roka, pri prvom sobáši 27,3 roku a u žien pri sobáši 24,9 roku a pri prvom sobáši necelých 23,3 roka²⁾. V nasledujúcich rokoch došlo najprv len k miernemu znižovaniu priemerného veku pri prvom sobáši. V mužskej zložke však vznikol väčší priestor na znižovanie, preto bol tento vývoj intenzívnejší. Povojnová kompenzačná fáza sa tak postupne vyčerpala. Odložené, neuskutočnené sobáše a sobáše odvozených osôb, ktoré zapríčinili zvýšenie priemerného veku pri vstupe do manželstva, sa viac menej odohrali v priebehu

²⁾ Pre výpočet priemerného veku pri sobáši a prvom sobáši sme použili miery sobášnosti, resp. redukované miery sobášnosti slobodných, ktoré bolo možno vypočítat z dát publikovaných v jednotlivých Pohyboch obyvateľstva v medzivojnovom období. Okrem nich je možné priemerný vek pri prvom sobáši získať aj z dát sčítania ľudu (v rokoch 1921 a 1930) a to pomocou tzv. Hajnalovej metódy. Táto metóda však pre dané roky priniesla o niečo odlišné výsledky. V roku 1921 tak priemerný vek pri prvom sobáši u žien dosahoval hodnotu približne 23,2 roku a u mužov 26,5 roku. Podľa výsledkov sčítania z roku 1930 sa priemerný vek pri prvom sobáši pohyboval u žien na hranici približne 23,5 roku a u mužov 26,3 roku. Rozdiel vo výsledkoch je okrem odlišnej metodiky výpočtu pravdepodobne zapríčinený tiež samotným triedením vstupných dát. Kým pri výpočte z mier sobášnosti boli použité 5-ročné, resp. n-ročné vekové skupiny, Hajnalova metóda mala k dispozícii presnejšie triedenie podľa jednoročných vekových skupín. V práci Fialovej (1992) je pre rok 1920 u mužov uvedený priemerný vek pri sobáši 28,0 roku a pre ženy 24,0 a pri prvom sobáši 26,1 u mužov a 22,7 u žien. O desať rokov neskôr autorka uvádza pre mužov 27,3 roku, pre ženy 23,4 roku pri sobáši a pri prvom sobáši 25,8 a 22,6 roku.

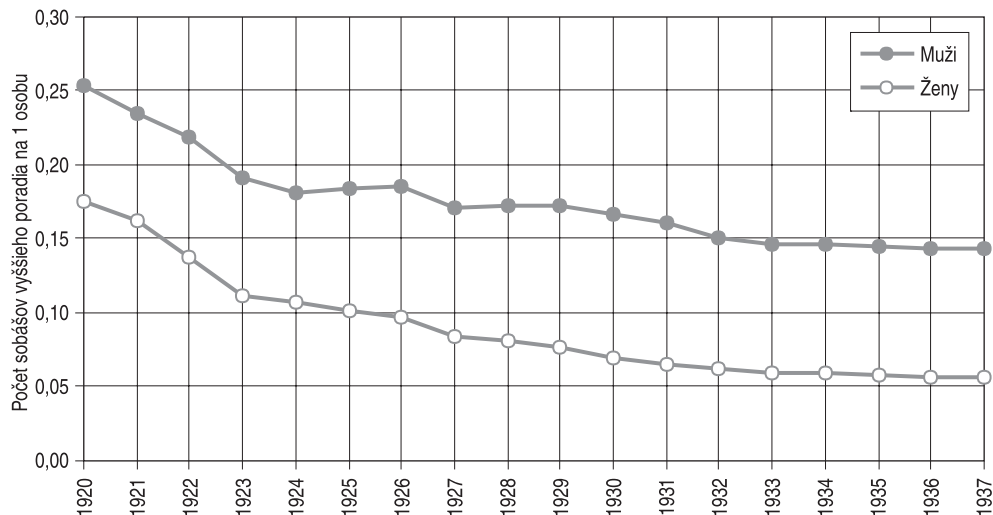
niekoľkých povojnových rokov a časovanie sobášnosti sa tak opätovne vracalo do svojich obvyklých úrovní. Približne od roku 1933 však dochádza k nárastu priemerného veku pri prvom sobáši. V roku 1937 tak muži prvýkrát vstupovali do manželstva vo veku 27,4 roku a ženy približne 23,3 roku, čo bolo približne rovnako ako v roku 1920.

Graf 5 Priemerný vek pri sobáši a prvom sobáši v slovenskej populácii v rokoch 1920–1937 (Mean age at marriage and at first marriage among the Slovak population between 1920 and 1937)

Prameň: Vlastné výpočty z mier sobášnosti, resp. redukovaných mier sobášnosti slobodných.

Graf 6 Úhrnná sobášnosť vyšších poradií v slovenskej populácii v rokoch 1919–1937 (Total higher-order marriage rate among the Slovak population between 1919 and 1937)

Prameň: Vlastné výpočty.

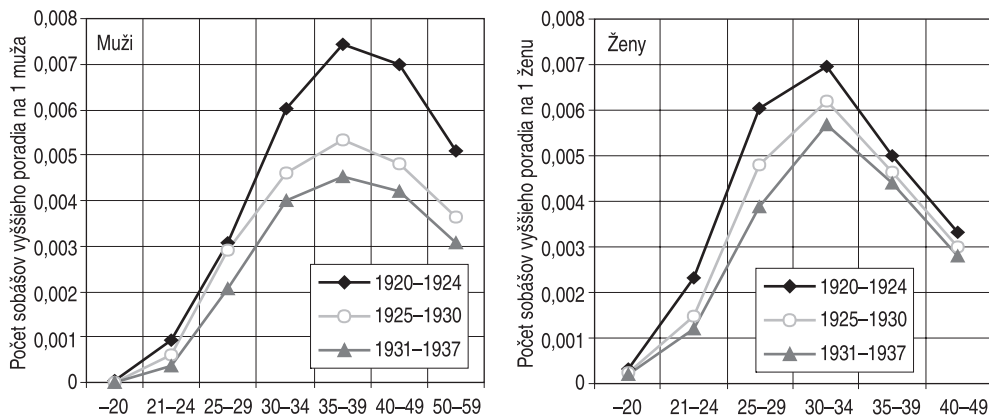
Sobášnosť vyššieho poradia

Aj napriek tomu, že v období prvej republiky výrazne dominovala sobášnosť slobodných, boli opakované sobáše ovdovených a rozlúčených osôb neoddeliteľnou súčasťou sobášneho správania populácie Slovenska. Predovšetkým v prvých rokoch po skončení vojny hrala sobášnosť vyšších poradií dôležitú úlohu. Intenzita sobášnosti vyššieho poradia bola vo všetkých rokoch medzivojnového obdobia vyššia u mužov. Tento jav však nie je ničím novým, pretože aj v minulosti vstupovali do opakovaných manželstiev viac muži ako ženy.

Intenzita sobášnosti vyššieho poradia bola u mužov i žien najvyššia v prvom skúmanom období 1919–1924. V nasledujúcich rokoch 1925–1930 sme svedkami poklesu intenzít opakovanej sobášnosti, ktorý je výraznejší u mužov. Naopak najnižšie intenzity opakovanej sobášnosti mali vekové skupiny v poslednom období 1931–1937.

Z pohľadu vekových skupín najvyššiu intenzitu opakovaných sobášov dosahovali vo všetkých obdobiach muži vo vekovej skupine 35–39 ročných, no s pokračujúcim časom od skončenia vojny sa toto maximum postupne vyrovnávalo s hodnotami vo veku 30–34 a 40–49 rokov. V ženskej časti populácie dlhodobo najvyššiu intenzitu opakovaných sobášov majú ženy vo veku 30–34 rokov.

Graf 7, 8 Vývoj intenzity opakovaných sobášov u mužov a žien na Slovensku vo vybraných obdobiach (Intensity of repeated marriages among men and women in Slovakia during selected periods)

Prameň: Vlastné výpočty.

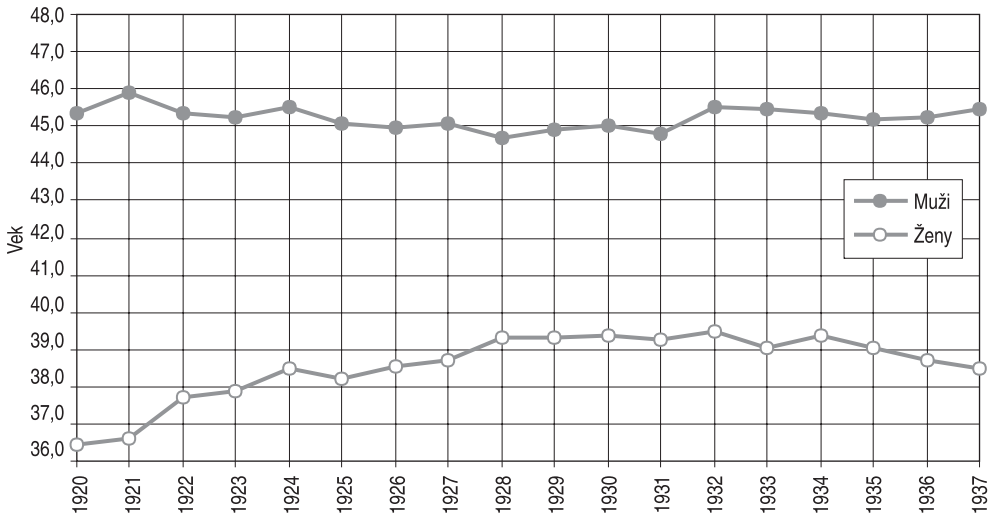
Zmeny časovania opakovaných sobášov znázorňuje graf 10. Z neho je na prvý pohľad jasné, že predovšetkým u žien došlo v povojnovom období ku významnému zníženiu priemerného veku pri opakovanom sobáši. Príčinu treba hľadať v opakovaných sobášoch mladých vdov, ktoré stratili svojich partnerov vo vojne. Výnimočnosť tejto situácie dokladuje vývoj tohto ukazovateľa v nasledujúcich rokoch. Ide o pomerne prudký nárast z hodnôt približne 35 rokov až na 39,5 roka v priebehu deviatich rokov. Od roku 1928 až do konca roku 1934 je možné vidieť určitú stagnáciu priemerného veku. Až v posledných rokoch opäť došlo k poklesu.

V mužskej časti populácie tento ukazovateľ v podstate po povojnovom zvýšení od roku 1922 osciluje medzi hodnotami 44,5 a 45,5 roku a výraznejšie sa nemení. Až od roku 1932 je naznačený trend mierneho zvýšenia, ktoré sa však v nasledujúcich rokoch nepotvrdilo a priemerný vek mužov pri opakovanom sobáši tak v roku 1937 nepresiahol hodnotu 46 rokov.

Tabuľky sobášnosti slobodných

Pravdepodobnosť uzavrieť sobáš slobodnými osobami

Základnou funkciou tabuliek sobášnosti slobodných je pravdepodobnosť s akou slobodná

Graf 9 Priemerný vek pri opakovaných sobášoch v populácii Slovenska v rokoch 1919–1937 (Mean age at repeated marriages among the Slovak population between 1919 and 1937)

Prameň: Vlastné výpočty.

osoba má šancu uzavrieť v danom veku sobáš. Tie boli v celom sledovanom období najvyššie u mužov vo vekovej skupine 25–29 a 30–34 rokov a u žien 21–24 a 25–29 rokov.

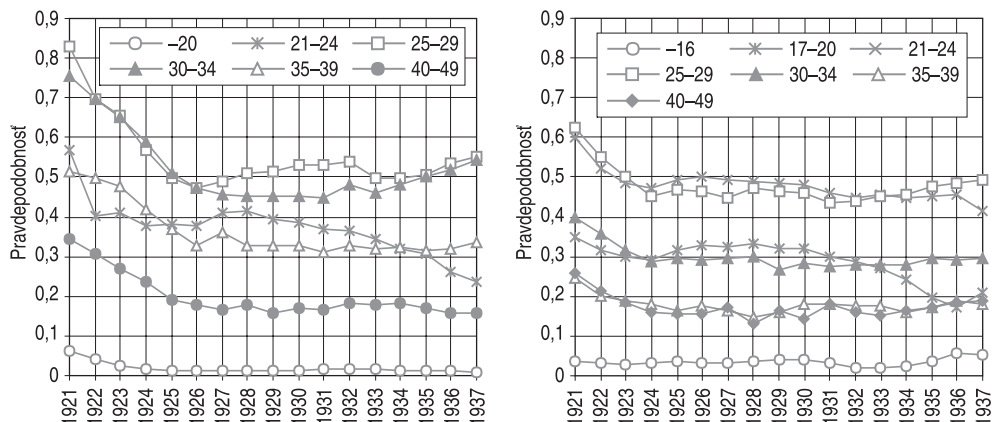
Ak sa pozrieme na vývoj pravdepodobnosti uzavrieť sobáš slobodnými mužmi (graf 11) podrobnejšie, zistíme niekoľko zaujímavých postrehov, ktoré nám už čiastočne v predchádzajúcich častiach našej analýzy objasnili miery, resp. priemerné veku pri sobáši.

Od roku 1921 je možné vidieť pomerne prudký pokles pravdepodobnosti vo vekovej skupine 25–29 a 30–34 ročných. Obdobne aj vo vekovej skupine 21–24 ročných je medzi rokmi 1920 a 1921 vidieť pokles, ten sa však zastavil a došlo k stagnácii, resp. k miernemu rastu až do začiatku 30. rokov. Naopak pravdepodobnosť uzavrieť sobáš slobodnými mužmi vo veku 30–34 rokov postupne klesala až do vyššie spomínaného začiatku 30. rokov, zatiaľ čo u osôb vo veku 25–29 rokov sa pravdepodobnosť uzavrieť sobáš zvyšovala.

Približne od roku 1933 pravdepodobnosť slobodných uzavrieť sobáš vo vekovej skupine 30–34 rokov mierne rastie a od roku 1935 aj vo vekovej skupine 25–29 rokov. Tieto dve skupiny tak svoju váhu v mužskej zložke populácie zvýšili predovšetkým na úkor vekovej skupiny 21–24 ročných, ktorej pravdepodobnosť uzavrieť sobáš významne poklesla.

Pravdepodobnosť uzavrieť sobáš slobodnými osobami v ostatných vekových skupinách sa pomerne od seba odlišuje nielen svojimi hodnotami ale aj ich vývojom. Kým vo veku do 20 rokov sa dlhodobo pohybuje pravdepodobnosť pod hodnotou 0,1 vo vekovej skupine 35–39, ešte v prvých dvoch rokoch (1921 a 1922) bola pravdepodobnosť približne 50 % a následne stagnovala až do konca sledovaného obdobia na úrovni nad 0,3 a vo veku 40–49 rokov je pod hodnotou 0,2.

Ak sa pozrieme na graf 12, ktorý zobrazuje pravdepodobnosť uzavrieť sobáš slobodnými ženami, môžeme konštatovať niektoré nasledujúce závery. Predovšetkým sa zvyšuje úroveň pravdepodobnosti uzavrieť sobáš vo vekovej skupine 21–24 a 25–29 rokov a to v dôsledku poklesu pravdepodobnosti uzavrieť sobáš vo vekovej skupine 17–20 rokov (od začiatku 30. rokov). V ostatných vekových skupinách sa po povojnovom zvýšení a následnom znížení pravdepodobnosť ustálila na približne konštantných hodnotách.

Graf 10, 11 Pravdepodobnosť uzavrieť sobáš slobodnými mužmi a ženami v rokoch 1921–1937 (Probability of marriage among single men and women between 1921 and 1937)

Prameň: Vlastné výpočty.

Tabuľkový počet sobášov slobodných

Po pravdepodobnosti slobodných uzavrieť sobáš predstavuje druhú základnú funkciu sobášnych tabuliek. Ide v podstate o fiktívny počet osôb z modelovej populácie, ktoré vystúpili sobášom z kohorty slobodných. Väčšinou sa ako modelová populácia volí 100 000 (alebo násobok 10) slobodných osôb, ktoré sú následne v každom vekovom intervale znižované práve o počet uzavretých sobášov (ak hovoríme o jednovýchodných sobášnych tabuľkách, kde sobáš je jedinou možnosťou ako vystúpiť z kohorty slobodných).

V podstate aj táto funkcia prináša a potvrdzuje už vyššie známe skutočnosti, ktoré sa presadili predovšetkým v druhej 20. a na začiatku 30. rokov. V ženskej časti to je predovšetkým pokles sobášov slobodných vo vekovej skupine 17–20 ročných. Ďalej nárast sobášov vo veku 21–24 ročných a 25–29 ročných a tiež vo veku nad 30 rokov. Najväčší význam majú pre vývoj sobášnosti počas celého sledovaného obdobia intenzity sobášnosti vo veku 21–24 a 17–20 rokov, ktorá je v posledných dvoch rokoch vystriedaná vekovou skupinou 25–29 ročných slobodných žien. V mužskej zložke je hlavným poznatkom nárast počtu tabuľkových sobášov vo veku 25–29 a nad 30 rokov a pokles vo veku 21–24 rokov pri minimálnom vplyve osôb do 20 rokov.

Tabuľkový počet slobodných vo veku 50 rokov

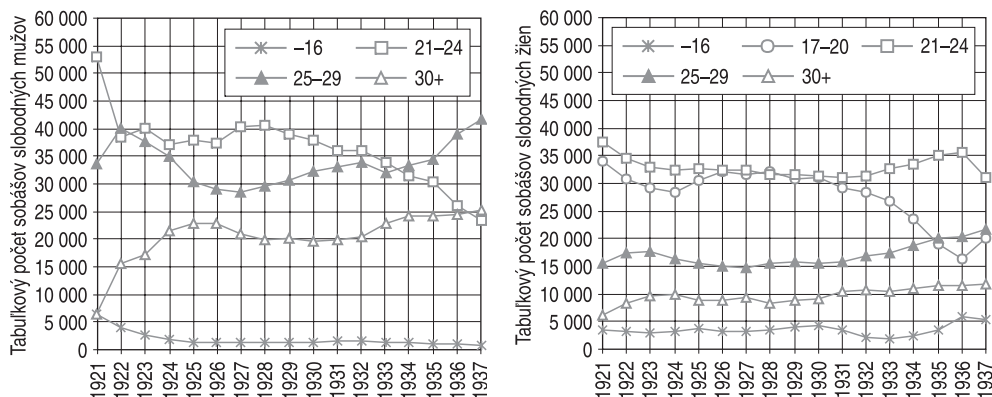
Vysoká intenzita sobášnosti po skončení vojny a na začiatku 20. rokov zapríčinila, že z celkového počtu tabuľkových slobodných osôb (100 000 osôb) podľa odhadnutej pravdepodobnosti sobášnosti slobodných, zostalo vo veku 50 rokov slobodných v roku 1921 asi 500 mužov a 3000 žien. To v podstate znamená, že ak by sa zachovala takáto intenzita sobášnosti počas nasledujúcich približne 35 rokov, tak z osôb, ktoré v sledovanom období vstúpili do reprodukčného veku, by do manželstva vstúpilo až 99,5 % mužov a 97 % žien³⁾.

S postupným poklesom intenzít sobášnosti sa zväčšoval aj počet trvalo slobodných osôb. V roku 1924 by do manželstva vstúpilo „len“ 90,5 % žien a o dva roky neskôr približne rovnaký podiel mužov.

V nasledujúcich rokoch už ani raz podiel slobodných mužov, či žien, ktoré by vstúpili do

³⁾ Podiel slobodných vo veku 50 rokov vypočítaný pomocou tabuliek sobášnosti je oproti skutočnému podielu získanému z dát sčítaní 1921 a 1930 o niečo nadhodnotený. Podľa výsledkov sčítania 1921 bolo vo veku 45–49 rokov slobodných približne 4,6 % mužov a 4,8 % žien. V roku 1930 to bolo 5,4 % mužov a 6,3 % žien.

Graf 12, 13 Tabulkový počet sobášov slobodných mužov a žien v rokoch 1921–1937 (Life table for the number of marriages among single men and women between 1921 and 1937)

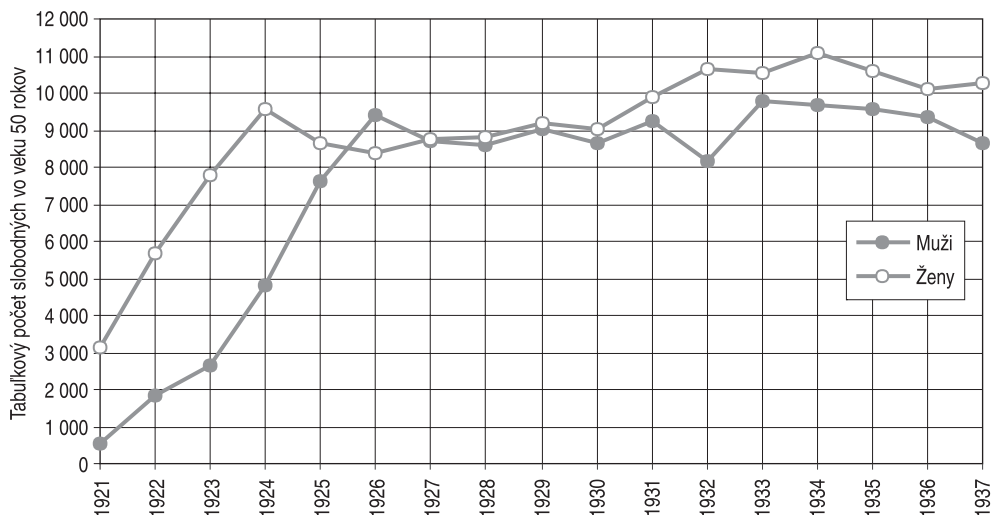
Prameň: Vlastné výpočty.

manželstva nepresiahol 92 %. Od roku 1932 sa podiel slobodných žien vo veku 50 rokov trvalo pohyboval nad hranicou 10 % a podiel trvalo slobodných mužov predstavoval 9–10 %.

Záver

Populácia Slovenska v medzivojnovom období predstavovala populáciu s dynamickým vývojom demografickej reprodukcie. Inak tomu nebolo ani z pohľadu procesu sobášnosti. Po vojne, v kompenzačnej fáze, sa intenzita sobášnosti výrazne zvýšila. Špecifické podmienky vplyvali tiež na zvýšenie priemerného veku pri sobáši a pri prvom sobáši. V nasledujúcich rokoch účinky kompenzačnej fázy postupne dozneli, čo spolu s povojnovými krízami prispelo k postupnému poklesu intenzity sobášnosti i zmene časovania vstupu do manželstva. Aj

Graf 14 Tabulkový počet slobodných vo veku 50 rokov (Life table for the number of single people at the age of 50)

Prameň: Vlastné výpočty.

napriek tomu sa však populácia Slovenska dlhodobo vyznačovala vysokou intenzitou sobášnosti, podmienenou jednak vysokou prestížou rodiny a manželstva, ale tiež konzervatívnou morálkou a široko spoločensky akceptovanými kresťanskými hodnotami. Do manželstva vstupovalo počas celého sledovaného obdobia viac ako 90 % slobodných ľudí.

BRANISLAV ŠPROCHA v roku 2006 ukončil štúdium demografie na Katedre demografie a geodemografie Karlovej Univerzity v Prahe. V súčasnosti pokračuje v doktorandskom štúdiu demografie na PĚF UK. Dlhodobou sa zaoberá problematikou analýz populačných štruktúr s dôrazom na rómske obyvateľstvo na Slovensku.

PAVOL TIŠLIAR je odborný asistent na Katedre archívniectva a pomocných vied historických, Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave. Prednáša historickú demografiu a štatistiku, historickú geografiiu, informatiku pre archivárov a ďalšie kurzy a semináre vychádzajúce z uvedených predmetov. Publikuje z oblasti demografie Slovenska, rovnako sa zaoberá územnými a správnyimi aspektmi vývoja verejnej a štátnej správy na Slovensku v prvej polovici 20. storočia.

Literatúra a pramene

- Demografická príručka*. Praha: Český statistický úřad, 1996.
- Fialová, L. 1992. Vývoj sňatečnosti v Československu v letech 1918–1988. *Historická demografie*, 16, s. 117–134.
- Fialová, L. 2006. Trendy ve sňatkovém chování obyvatelstva České republiky ve 20. století. *Demografie*, 48, s. 97–108.
- Chura, J. A. 1936. *Slovensko bez dorastu?* I. diel. Bratislava: Roľnícka osveta.
- Chura, J. A. 1938. *Slovensko bez dorastu?* II. diel. Bratislava: Roľnícka osveta.
- Livi-Bacci, M. 2003. *Populace v evropské historii*. Praha: Nakladatelství Lidové Noviny, 272 s.
- Pavlík, Z. – Rychtaříková, J. – Šubrtová, A. 1986. *Základy demografie*. Praha: Academia.
- Pohyb obyvateľstva v bývalém Československu v letech 1934–1937. *Československá statistika* sv. 163, řada XIV., sešit 7. Praha: Státní úřad statistický, 1941.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1919–1920. *Československá statistika* sv. 53, řada XIV., sešit 1. Praha: Státní úřad statistický, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1921–1922. *Československá statistika* sv. 59, řada XIV., sešit 2. Praha: Státní úřad statistický, 1929.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1923–1924. *Československá statistika* sv. 63, řada XIV., sešit 3. Praha: Státní úřad statistický, 1930.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1925–1927. *Československá statistika* sv. 77, řada XIV., sešit 4. Praha: Státní úřad statistický, 1932.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1928–1930. *Československá statistika* sv. 121, řada XIV., sešit 5. Praha: Státní úřad statistický, 1936.
- Pohyb obyvateľstva v Československé republice v letech 1931–1933. *Československá statistika* sv. 145, řada XIV., sešit 6. Praha: Státní úřad statistický, 1938.
- Rychtaříková, J. 1984. Tabulky sňatečnosti a metody jejich konstrukce. *Demografie*, 26 s.110–122.
- Srb, V. 2002. *Obyvatelstvo Slovenska 1918–1938*. Bratislava: Inštitút informatiky a štatistiky, 26 s.
- Svetoň, J. 1958. *Obyvatelstvo Slovenska za kapitalizmu*. Bratislava: Slovenské vydavateľstvo politickej literatúry, 367 s.
- Šprocha, B. – Tišliar, P. 2008. *Náčrt vývoja sobášnosti na Slovensku v rokoch 1919–1937*. Bratislava: Stimul, 159 s.
- Věkové složení obyvatelstva v letech 1920–1937 a 1945–1979 (ČSSR, ČSR, SSR). 1981. *Česká statistika* sv. 27. Praha: Český statistický úřad.

Summary

In Slovakia marriage has traditionally marked the start of reproductive behaviour. Nuptials have always been an important event of strong social and economic significance and impact.

The Great War marked a break in standard long-term population growth and caused a sharp decline in the number of marriages. The compensative marriage boom in the first post-war years was quickly brought to an end as a result of the first interbellum economic crisis. The resulting downward trend culminated in 1924, which was the year with the smallest number of marriages during the period in question. When the situation improved and nuptiality figures again started reaching pre-wars levels, the Great Depression hit and another sharp decline followed. This shows a strong correlation between the number of marriages and the prevailing socio-economic conditions and high sensitivity of nuptiality to the general state of the population as a whole.

One of the trends typical for this period is the increase in the number of single people entering marriage with a corresponding decrease in widowed persons. Also typical for the interbellum years was the gradual increase in the age of people at the time of marriage. This was the result of largely unfavourable socio-economic conditions, which often drove individuals and couples to postpone marriage. The higher age at the time of marriage at the beginning of the observed period is easily explained by the common compensative post-war effect, while the same phenomenon in the mid-1930s must be attributed to the global economic crisis.

XXXVIII. KONFERENCE ČESKÉ DEMOGRAFICKÉ SPOLEČNOSTI „PADESÁT LET ČASOPISU DEMOGRAFIE“, PRAHA, 21. A 22. KVĚTNA 2008

Výroční konference, kterou Česká demografická společnost pořádala ve spolupráci s Českým statistickým úřadem, byla pojata poněkud netradičně. ČDS se rozhodla tímto způsobem připomenout odborné veřejnosti padesát let vydávání časopisu *Demografie* a její roli v demografickém výzkumu. Podtext konference také zněl **Demografie v posledních padesáti letech a její reflexe na stránkách časopisu Demografie**. Z toho důvodu byl program koncipován odlišně od běžných konferencí a byl rozdělen do čtyř rozdílných bloků. Úvodní část byla slavnostního rázu, neboť s krátkými příspěvky vystoupili představitelé České demografické společnosti a Českého statistického úřadu a dále šéfredaktoři časopisů *Statistika*, *Slovenská statistika* a *demografia* a *Sociologického časopisu*.

Druhá část byla věnována okolnostem, za nichž časopis vznikal, a těm, kteří jeho vznik iniciovali, resp. zajišťovali jeho vydávání jak po stránce odborné tak technické. Zde vystoupili: Z. Pavlík s příspěvkem věnovaným Františku Fajfroví, bez jehož výjimečného úsilí by v roce 1959 nemohlo první číslo časopisu *Demografie* zřejmě vyjít, a M. Kučera, který připomněl další osobnosti české demografie poválečného období. J. Růžková, současná předsedkyně redakční rady časopisu, pohovořila o postavení časopisu v rámci vydavatelských aktivit Českého statistického úřadu a vzpomněla redaktorů a dalších osobností, kteří během uplynulých padesáti let působili v redakční radě.

Třetí část konference byla věnována aktuálním problémům populačního vývoje a demografie v České republice. Za ty lze beze sporu považovat rodinnou politiku (J. Kocourková), nové koncepce připravovaného sčítání lidu (P. Čtrnáct – J. Škrabal) a statistiku zahraniční migrace (B. Holá).

Ve čtvrté části zaznělo dvanáct příspěvků vesměs koncipovaných tak, aby se dotýkaly vybraných dlouhodobě řešených či aktuálních témat populačního vývoje či demografického výzkumu, a často zaměřených tak, že zjišťovaly, nakolik byla tato témata reflektována na stránkách *Demografie*. Zde vystoupili např. M. Kučera, který se zaměřil na počátky demografických průzkumů v České republice, J. Langhamrová a T. Fiala, v centru jejichž pozornosti byly lidské zdroje v dlouhodobé perspektivě minulé i budoucí a P. Mazouch a J. Fischer, kteří informovali o výsledcích prognózy vzdělanosti. Další příspěvky byly věnovány komparcím vybraných aspektů populačního vývoje České republiky a Slovenska: B. Šprocha hovořil o období meziválečném, B. Vaňo a J. Rychtaříková o vývoji po druhé světové válce. Aplikaci konceptu náhradové migrace představili B. Burcín, D. Drbohlav a T. Kučera. F. Koschina zaujala struktura odborných statí publikovaných v časopisu – upozornil na klesající podíl metodologicky pojatých studií. O historickodemografické problematice hovořil E. Maur. Velkou pozornost vzbudilo vystoupení D. Švejnarové věnované opětovnému budování Knihovny ČSÚ, především pak demografických fondů. Na konferenci zazněly i další příspěvky, např. J. Šrámka o vlivu hormonální kontracepce na rozvodovost a K. Tesárkové a E. Karousové o výzkumu sezónnosti sňatečnosti.

Podobně jako v roce 2007 anotace přednesených příspěvků vycházejí v oddíle *Články a jejich úplné znění* je na CD-ROMu, včetně rejstříků ročníků 1–50 (1959–2008) a autorů, vlepěném na zadní straně obálky časopisu.

Ludmila Fialová – Pavel Čtrnáct

POZDRAVNÉ SLOVO PŘEDSEDY ČSÚ JANA FISCHERA

Dovolte, abych jménem Českého statistického úřadu i jménem svým demografickou konferenci pozdravil a popřál jí úspěšný průběh.

Pro Český statistický úřad, jako vydavatele, je ctí, že padesátému výročí existence časopisu *Demografie* je tato konference věnována. Děkuji České demografické společnosti za tuto poctu prokázanou našemu časopisu.

Při této příležitosti bych chtěl s úctou připomenout ty, kteří stáli u jeho zrodu, a to zejména tehdejšího předsedu Státního úřadu statistického, ale také demografa, statistika a filozofa JUDr. Františka Fajfry a dále JUDr. Vladimíra Srba.

Časopis *Demografie* prošel v průběhu padesáti let nelehkou cestou. Je známo, že v určitých obdobích bylo usilováno i o jeho zrušení. Rád bych ujistil jak Českou demografickou společnost tak

i všechny účastníky této konference, že časopis Demografie má ze strany vedení Českého statistického úřadu plnou podporu. Naším cílem mj. je, aby časopis trvale sloužil jako významné forum vědecké a odborné diskuse demografických problémů a přispíval svým dílem i k jejich řešení.

Struktuře časopisu a hlavním tématickým okruhům, jež byly na jeho stránkách prezentovány, i významným osobnostem v jeho historii, jsou věnovány podrobnější příspěvky této konference. Jsme hrdí na to, že mezi autory příspěvků v časopise patří vlastně všechny významné osobnosti české a slovenské demografické vědy. Těší nás i to, že publikují mladí autoři výsledky svých disertačních a výzkumných prací.

Děkuji všem, kteří se do dnešních dnů na tvorbě časopisu v průběhu padesáti let podíleli, především pak našim autorům, členům redakční rady, výkonným redaktorům a redaktorkám, a v neposlední řadě i studiu GSW a současnému distributorovi časopisu MYRIS TRADE. Zvláštní poděkování patří našim slovenským spolupracovníkům, a to jak autorům, tak členům redakčních rad.

Dovolte, abych na závěr popřál české demografické vědě i časopisu Demografie mnoho úspěchů.
Přednesl v z. Jana Fischera 1. místopředseda ČSÚ Jiří Křovák

POZDRAVNÉ SLOVO MILANA OLEXY, GENERÁLNÍHO ŘEDITELE SEKCE SOCIÁLNEJ ŠTATISTIKY A DEMOGRAFIE ŠTATISTICKÉHO ÚRADU SR A PŘEDSEDY REDAKČNÍ RADY ČASOPISU SLOVENSKÁ ŠTATISTIKA A DEMOGRAFIA

Vážený pán předsedající, pán 1. podpredseda ČSÚ, vážené dámy, vážení páni, kolegovia, priatelia, s potešením som prijal pozvanie pani predsedníčky Českej demografickej spoločnosti Prof. RNDr. Rychtaříkovéj, CSc. na Vašu výročnú konferenciu a to pri príležitosti 50 ročného vydávania časopisu Demografia.

Dovolte mi odcitovať z pozvania, kde sa uvádza dlhoročná plodná spolupráca medzi našimi časopismi. V celej päťdesiatročnej histórii dochádzalo k úzkym a plodným kontaktom medzi časopismi Slovenská štatistika a demografia a Demografie. Veľa významných autorov publikovalo svoje články a štúdie v oboch periodikách, ich činnosť sa tak navzájom dopĺňovala a obohacovala. V skutočnosti nie je demografia bez štatistiky a naopak. Dochádzalo a dochádza k výmene skúseností a vedeckých poznatkov. Čitatelia boli vždy informovaní o obsahu partnerského periodika, často boli zverejňované aj recenzie najvýznamnejších príspevkov publikovaných v partnerskom časopise. Členmi redakčnej rady a významnými prispievateľmi v časopise Demografie boli vždy významní slovenskí demografi a štatisti a ich odborného prínosu sme si veľmi vážili.

Môžem vyjadriť len hlboký súhlas s týmto konštatovaním. V uplynulých desaťročiach bola táto spolupráca mnohokrát a s radosťou konštatujem, že aj v súčasnosti sú stále intenzívne kontakty a spolupráca v komplexe demografickej štatistiky na SODB, demografii a migračnej štatistike, ako aj k ďalším podsystemom.

Posledných 18 rokov mám na starosti sociálnu štatistiku na ŠÚ SR, ktorá je v obdobnej štruktúre ako na ČSÚ. Mal som možnosť všimnúť si váhu a význam štatistických podsystemov pre českú i slovenskú spoločnosť. Určite mi dáte za pravdu, že význam demografie v posledných rokoch mimoriadne vzrástol.

Veď len napr. úhrnná plodnosť po tzv. nežnej revolúcii klesla na extrémne nízke hodnoty. Ak v 60., 70., a 80. rokoch klesla za 10 rokov približne o desatinu, tak v období rokov 1989–2003, 2004 poklesla z hodnoty 2,1 na 1,1. Ak to spojíme s inými skutočnosťami, napr. s migračnými trendmi, musíme si klást otázky budúceho demografického, spoločenského a ekonomického vývoja Slovenska, štátov EÚ a EÚ ako celku.

Nad tým a ako prvé sú demografické analýzy, charakterizujúce stav a trendy vývoja. A následne môžu byť prijaté adekvátne opatrenia.

Zároveň vysoko oceňujem Váš časopis „Demografie“, ktorý si v tomto období pripomína 50. výročie svojho zrodu. Považujem ho za významný časopis, prostredníctvom ktorého boli prezentované stovky odborných článkov, ktoré súvisia s demografickou štatistikou. Prajem všetko dobré Vášmu časopisu do budúcich rokov a autorom článkov veľa tvorivých myšlienok.

Verím, že aj táto významná konferencia prispeje k poznaniu predmetných javov a demografických procesov a že Vaša konferencia bude užitočná.

Prajem Vám veľa zdravia a tvorivých síl.

FRANTIŠEK FAJFR A ZALOŽENÍ ČASOPISU DEMOGRAFIE

ZDENĚK PAVLÍK

Demografie má v Česku dlouhou tradici. Na přelomu 19. a 20. století ji začal vyučovat na Karlově univerzitě Jindřich Matiegka, který v roce 1897 založil kabinet pro antropologii a demografii; v roce 1911 byl tento kabinet povýšen na ústav v rámci Filozofické fakulty UK a v roce 1920 přešel na nově založenou Přírodovědeckou fakultu UK. Jako první docent demografie se zde habilitoval František Jaroslav Netušil. Po jeho předčasném úmrtí se v roce 1929 habilitoval z demografie faktický zakladatel české demografie Antonín Boháč a v roce 1947 Jaromír Korčák, který jako vzděláním geograf přenesl demografii na katedru geografie, které se stal v roce 1950 vedoucím; přednášel tam demografii až do odchodu do důchodu v roce 1964. František Fajfr se dostal k demografii až po druhé světové válce. Na Státní úřad statistický (to byl tehdy jeho název) sice nastoupil již v roce 1922, ale zabýval se statistikou spojenou s právní a soudní agendou. Teprve když se po druhé světové válce stal předsedou Úřadu, začal se intenzivněji zajímat o demografickou problematiku. Z titulu své funkce podpořil demografický výzkum v tehdejší ČSAV, inicioval založení Státní populační komise, jíž se stal předsedou, v roce 1959 založil časopis, který má padesátileté výročí a který řídil jako předseda redakční rady a rozhodnou měrou se zasloužil v roce 1964 o založení Československé (nyní České) demografické společnosti, jíž byl až do svého úmrtí předsedou. Od roku 1945 publikoval 32 studií, menších prací a recenzí, z nichž některé mají pro demografii zásadní význam; jejich seznam i více o nich se lze dočíst v pracích Aleny Šubrtové. Jeho zásluhy o demografii jsou srovnatelné se zásluhami jejího faktického zakladatele Antonína Boháče.

ZAKLADATELÉ A TVŮRCI RENESANCE ČESKOSLOVENSKÉ DEMOGRAFIE PO 2. SVĚTOVÉ VÁLCE

MILAN KUČERA

Renesance demografie koncem 50. let spojená se založením revue Demografie, České demografické společnosti a Státní populační komise vycházela zvláště zpočátku z neúnavných aktivit Františka Fajfra (tehdejšího předsedy Státního úřadu statistického) a Vladimíra Srba, vedoucího oddělení demografie. Kolem nich se postupně vytvořil okruh odborníků využívajících uvolnění demografických dat a analýz (založených na výsledcích sčítání 1950 a pohybu obyvatelstva) z řad lékařů, sociologů, geografů, ekonomů, demografů, statistiků. Zvláště v demografické společnosti tak vznikla platforma k nerezonované výměně názorů i nad rámec demografie.

ČASOPIS DEMOGRAFIE A ČESKÝ STATISTICKÝ ÚŘAD

JÍŘINA RŮŽKOVÁ

Časopis Demografie – revue pro výzkum populačního vývoje vznikl v roce 1959. U jeho zrodu stál zejména předseda Státního úřadu statistického Dr. František Fajfr a jeden z nejvýznamnějších československých demografů Dr. Vladimír Srb. Časopis vznikl v době, kdy po poválečném populačním vzestupu byly signalizovány změny dalšího populačního vývoje v tehdejší Československu.

Založení Demografie koncem padesátých let je označováno jako čin neobyčejného významu pro demografickou vědu i společenskou praxi. Kromě Demografie sehrával v letech 1968–1988 užitečnou roli na poli demografickém ještě další tematicky příbuzný časopis nazvaný Demosta, který vycházel čtyřjazyčně (angličtina, ruština, francouzština, španělština a navíc tabulková příloha a kartogramy také v esperantu).

Tematicky je časopis Demografie již od svého počátku zaměřen na široký okruh nejrůznějších problémů. Zejména jde o hodnocení populačního vývoje, populační a rodinnou politiku, sídelní strukturu, zdravotní a životní podmínky, problematiku sledovanou sčítáním lidu, populační projekce, ale i témata z medicíny, sociologie aj. Již od roku 1968 jsou v časopise publikovány studie také s romskou problematikou. Téměř pravidelnou součástí časopisu jsou i diskusní polemiky. Mezi autory jsou zastoupeny v podstatě všechny významné osobnosti české a slovenské demografické vědy i některých dalších vědních oborů. V menším počtu v Demografii publikují i zahraniční autoři.

Časopis Demografie je s dvouletým posunem zveřejňován na internetových stránkách ČSÚ. Kromě

toho byl v roce 2007 založen elektronický časopis Czech Demography, který obsahuje výběr článků z časopisu Demografie.

SČÍTÁNÍ LIDU, DOMŮ A BYTŮ 2011 – NOVÉ PŘÍSTUPY

JOSEF ŠKRABAL – PAVEL ČTRNÁCT

Připravované sčítání lidu, domů a bytů 2011 se bude výrazně lišit od toho předcházejícího v roce 2001. Hlavními novinkami v oblasti distribuce a sběru sčítacích formulářů jsou předvyplnění některých údajů z administrativních evidencí a registrů, využití dodavatelského zajištění převážně části prací v terénu a především zavedení elektronických formulářů a možnosti sdělit zjišťované údaje prostřednictvím internetu. Distribuce a sběr dat a úplnost sčítání budou detailně sledovány v tzv. Evidenční databázi.

V metodické oblasti jde o důsledné ztotožnění s mezinárodně doporučenými definicemi a klasifikacemi při zachování maximální srovnatelnosti s výsledky minulých sčítání. Výstupy sčítání budou zpracovány za obvykle bydlící obyvatelstvo. Na tomto základě budou rovněž odvozovány domácnosti a rodinná jádra.

Rovněž v oblasti vstupů a zpracování dat se uplatní řada novinek. Skenování papírových formulářů bude spojeno s inteligentním rozpoznáváním znaků a jejich řetězců, které je předpokladem automatizovaného kódování slovně vyplněných položek. Bude výrazně preferována elektronická diseminace standardních výstupů.

Sčítání 2011 tedy bude provedeno na metodické i technické úrovni plně srovnatelné s nejvyspělejšími zeměmi a bude znamenat významný krok k úplnému nahrazení zjišťování údajů od obyvatelstva administrativními zdroji údajů v budoucnu.

DEMOGRAFICKÉ VÝZKUMY

MILAN KUČERA

Po několikaleté stagnaci demografie způsobené především utajováním všech dat se staly zvláště zpočátku demografické průzkumy nutným způsobem zjišťování širších podmínek, za kterých probíhal populační vývoj. Jejich výsledky byly téměř jedinou možností, jak získat průkazné argumenty pro objasnění nepříznivé situace mladých rodin. Byly zaměřeny na 1) životní a sociální podmínky mladých snoubenců a rodičů, 2) plánování rodičovství, 3) podmínky a úroveň bydlení a 4) různá témata týkající se populačního vývoje. Byly to: Výzkum rodičovství (1959 – první takový v bývalých socialistických zemích), Průzkum manželství, antikoncepce a potratů (1959), Jak bydlíme (1959), Příčiny sebevražd (1959), Náklady na výživu a výchovu dítěte (1958), aj. Výsledky výzkumů vedly k vytváření, ale málo úspěšnému prosazování populační politiky.

LIDSKÉ ZDROJE V ČESKÉ REPUBLICE PŘED PADESÁTI LETY A ZA PADESÁT LET

TOMÁŠ FIALA – JITKA LANGHAMROVÁ

Příspěvek se zabývá základní demografickou analýzou vývoje obyvatelstva České republiky v produktivním věku během druhé poloviny minulého století a analýzou předpokládaného vývoje v první polovině tohoto století. Kromě analýzy věkové struktury podle desetiletých věkových skupin je analyzována struktura podle vzdělání. V poslední kapitole je uvedena možná modifikace indexu závislosti seniorů, která bere v úvahu závislost produkce na dělce vzdělávání.

PROGNÓZA ÚROVNĚ VZDĚLANOSTI V KRAJÍCH ČESKÉ REPUBLIKY

PETR MAZOUCH – FELIX KOSCHIN – JAKUB FISCHER – TOMÁŠ FIALA –
JITKA LANGHAMROVÁ – EVA KAČEROVÁ

Cílem předkládaného příspěvku je prognóza úrovně vzdělanosti v krajích České republiky. Tato prognóza je založena na klasické prognóze vývoje populace v jednotlivých krajích a na prognóze počtu ab-

solventů jednotlivých vzdělanostních stupňů. Realizace takové prognózy je nutným předpokladem pro predikování dalších socio-ekonomických ukazatelů v rámci jednotlivých územních celků.

PROGNÓZA EKONOMICKÉHO VÝVOJE V KRAJÍCH ČESKÉ REPUBLIKY VE VZTAHU K PROGNÓZE VZDĚLANOSTI

PETR MAZOUCH – JAKUB FISCHER

Růst úrovně vzdělanosti obyvatelstva je jedním ze základních faktorů, které ovlivňují celkový ekonomický růst. Lze předpokládat, že právě rozdílný vývoj vzdělanosti v jednotlivých regionech bude mít zásadní vliv na rozdílný ekonomický růst z regionálního hlediska.

MŮŽE MÍT HORMONÁLNÍ KONTRACEPCE VLIV NA ROZVODOVOST?

JIŘÍ ŠRÁČEK

Při výběru partnera partnerky k zplodění co nejkvalitnějších dětí je nutno vybrat takového takovou s pokud možno co nejodlišnějším imunologickým systémem. Zděděná odlišná imunita zaručuje dětem šance na přežití a zdravý vývoj. Imunologický systém je kontrolován MHC – Major Histocompatibility Complex. Jedním z nejdůležitějších evolučně zakódovaným činitelem při tomto výběru je čichem analyzovaná vůně našeho těla. Mozek dá podvědomě zprávu, zda výběr je správný. Během těhotenství se imunita mění. Dnes při masovém užívání hormonální kontracepce COC-Combined Oral Contraception, tato napodobuje začátek těhotenství – dochází ke změně partnerovy partnerčiny imunity, a tím k nesprávnému výběru pro partnerské soužití a zplodění dětí. V dalším průběhu trvání partnerského svazku se tento nesprávný výběr projeví a může vést k rozvodu. Obdobný účinek jako čich mají i sliny při polibku. Hypotéza o užívání COC jako jedné z mnoha příčin rozvodovosti si zasluhuje potřebného výzkumu. Nicméně uživatelky COC je účelné informovat, aby při výběru vhodného partnera nebyly pod vlivem COC.

POPULAČNÝ VÝVOJ ČESKOSLOVENSKA V ROKOCH 1919–1937

BRANISLAV ŠPROCHA

Československo po prvej svetovej vojne predstavovalo výrazne heterogénny štátny útvar, a to nielen v ekonomických, národnostných, sociálnych, vzdelanostných podmienkach oboch republík, ale tiež z pohľadu demografickej reprodukcie. Tieto rozdiely boli výsledkom predchádzajúceho vývoja a pôsobenia rôznych podmienok, v ktorých sa jednotlivé časti republiky vyvíjali. Práve tieto odlišnosti v intenzite a vo vývoji demografickej reprodukcie v mezivojnovom období sú predmetom tohto prípevku.

PLODNOST V ČESKÉ REPUBLICE A VE SLOVENSKEJ REPUBLICE: STARÉ A NOVÉ ODLIŠNOSTI

JITKA RYCHTAŘÍKOVÁ – BORIS VAŇO

Česká a Slovenská republika se v dlouhodobé perspektivě sblížovaly ve svém prokreáčním chování. Na rozdíl od minulosti, kdy Slovensko mělo vyšší úroveň plodnosti, patří dnes spolu s Českou republikou mezi země s nejnižším průměrným počtem živě narozených dětí na jednu ženu. Od roku 2005 má Slovensko dokonce nižší úhrnnou plodnost než Česká republika. Velmi podobné trendy jsou v nárůstu dětí narozených mimo manželství, které jsou na úrovni jedné třetiny ze všech narozených. Tyto děti se rodí nejčastěji ženám s nižším vzděláním. Bezdětnost žen je na Slovensku tradičně o něco vyšší než v České republice, ale tato skutečnost je kompenzována častějšími porody třetích dětí oproti České republice. V mezinárodní typologii plodnosti a životní úrovně patří oba státy do skupiny postkomunistických zemí, přičemž Slovensko si je bližší s Polskem a Česká republika s Maďarskem.

VÝVOJ SEZÓNNOСТИ SŇATEČNOSTI ZA 50 LET ČASOPISU DEMOGRAFIE

KLÁRA TESÁRKOVÁ – EVA KAROUSOVÁ

Příspěvek stručně představuje články zabývající se tematikou sezónnosti sňatečnosti, které vyšly během padesátileté historie časopisu Demografie. Články jsou porovnány nejen z pohledu základních výsledků, ale také z pohledu rozdílné metodologie. Užité přístupy jsou konfrontovány s výsledky dosaženými pomocí metody dekompozice časové řady, která je v tomto případě aplikována na měsíční počty sňatků od roku 1950 do 2006 v České republice, za poslední desetiletí i na úrovni krajů. Dosažené výsledky v zásadě potvrzují závěry zmíněných článků. Metoda dekompozice časové řady se tedy ukázala pro tyto potřeby nejen použitelná, ale i výhodná, neboť umožňuje sledovat vývoj samotných sezónních indexů v čase, ale i samostatnou analýzu náhodné složky v uvažované časové řadě.

ZAMYŠLENÍ NAD 31 SVAZKY ROČENKY HISTORICKÁ DEMOGRAFIE

EDUARD MAUR

Ročenka Historická demografie začala vycházet roku 1967 péčí Komise pro historickou demografii při Historickém ústavu AV ČR, která byla založena o dva roky dříve. Zprvu otiskovala zejména drobné práce z dějin obyvatelstva, studie věnované pramenům a seznamovala se zahraničními výzkumy. Po nucené přestávce 1975–1983 obnovila svou činnost a začala publikovat především výsledky širce pojatých výzkumů přirozené měny v 17.–19. století, později se věnovala i studiu dějin rodiny a dějin migrací. Některá čísla přinášejí i materiály z mezinárodních konferencí konaných v Praze.

ÚSTŘEDNÍ STATISTICKÁ KNIHOVNA ČSÚ – DEMOGRAFICKÉ FONDY A JEJICH OSUDY

DANA ŠVEJNAROVÁ

Ústřední statistická knihovna vznikla po roce 1857, od roku 1967 slouží veřejnosti jako odborná specializovaná knihovna pro statistiku a demografii. Za povodní v Praze roku 2002 byla téměř celá zničena. Je obnovována, převážně z knižních darů domácích a zahraničních institucí i jednotlivců. V roce 2004 byla uživatelům znovu otevřena.

Upozorňujeme, že plné znění příspěvků, včetně rejstříků ročníků 1–50 (1959–2008) a autorů, najdete na CD-ROMu vlepěném na zadní straně obálky.

Summary

The 38th Demographic Conference of the Czech Demographic Society – ‘The 50th Anniversary of the Founding of the Journal *Demografie*’, Praha, 21 and 22 May 2008

*The anniversary conference that the Czech Demographic Society organised in cooperation with the Czech Statistical Office was conceived in a somewhat unorthodox way. The Czech Demographic Society decided to commemorate the fifty years that the journal *Demografie* has been published and the journal's role in demographic research. The subtext of the conference was ‘Demografie in the Past Fifty Years and Its Reflection in the Pages of the Journal *Demografie*’. For this reason the conference programme was conceived differently than that of standard conferences and was divided into four distinct sections. The introductory part was celebratory in tone, with short contributions from representatives of the Czech Demographic Society and the Czech Statistical Office and from the editors-in-chief of the journals *Statistika/Statistics*, *Slovenská štatistika a demografia/Slovak Statistics and Demography*, and *Sociologický časopis/Czech Sociological Review*.*

*The second section was devoted to the circumstances under which the journal came into existence and to the people who initiated its creation, both on the academic and technical sides. Papers were presented by Z. Pavlík, who spoke about František Fajfr, without whose outstanding efforts the first issue of the journal *Demografie* would never have been published, and by M. Kučera, who recalled other important figures in Czech post-war demography. J. Růžková, the current chair of the journal's editorial board, spoke about the position of the journal among the publications of*

the Czech Statistical Office and looked back on the many editors and other figures who have worked in the journal's editorial office over the past fifty years.

The third section of the conference was devoted to current issues of population development in the Czech Republic and demographic issues in the Czech Republic. Key among these are family policy (J. Kocourková), the new concept behind the prepared population census (J. Škrabal) and foreign migration statistics (B. Holá).

The fourth section heard contributions that referred to selected issues – both long-term and more recent – of population development or demographic research, and many of them examined how much the given issue had been addressed in the pages of Demografie. Here, for example, M. Kučera spoke about the early years of demographic surveys in the Czech Republic, J. Langhamrová and T. Fiala focused their attention on human resources in the long-term perspectives of the past and the future, and P. Mazouch and J. Fischer informed listeners about the results of learning prognoses. Other papers looked at comparisons of selected aspects of population development in the Czech Republic and Slovakia: B. Šprocha spoke about the interwar period, B. Vaňo and J. Rychtaříková about development after the Second World War. The applications of the concept of replacement migration were discussed by B. Burcin, D. Drbohlav and T. Kučera. F. Koschina explored the structure of academic texts published in the journal, drawing attention to the decreasing proportion of studies devoted to methodology. E. Maur talked about historical demography. A presentation that sparked a great deal of attention was that of D. Švejnárová, about the rebuilding of the Czech Statistical Office's Library and especially the demographic collection. Other papers were presented at the conference, for example, J. Šrámek's paper on the effect of hormonal contraceptives on the divorce rate, and K. Tesárková's and E. Karousová's paper about research on seasonal nuptiality.

The following papers included on a CD ROM are edited versions of the papers presented at the conference.

Mezinárodní antropologická konference s demografickou sekcí

Ve dnech 2. – 5. září 2009 se koná v Praze na Přírodovědecké fakultě Univerzity Karlovy **5. mezinárodní antropologická konference Aleše Hrdličky „Quo vadis homo ...societas humana?“**. Demografie tam bude mít zastoupení v jednom z pěti hlavních témat. V rámci tématu Demografie je možné se přihlásit do jedné ze čtyř sekcí: 1) Biosocial Factors of Population Developments, 2) Changes in Family Formation and Reproduction Over Time, 3) Mortality Patterns, Morbidity and Health Care, 4) Etnodemographic Diversity in Euroasia.

Jednacím jazykem bude angličtina.

Účast je velmi vítána, zejména aktivní.

Bližší informace jsou dostupné z:
<http://www.anthropology-hrdlicka2009.cz/>

RODINA Z POHLEDU INSTITUCIONÁLNÍ EKONOMIE

LUBOMÍR MLČOCH

Rodina jako aktér v ekonomickém systému pozdní modernity

Výzkumný záměr Fakulty sociálních věd UK (MSM 0021620841) se zabývá mj. konvergencí ČR směrem k vyspělým zemím EU. Filozofie dohánění (catching up) mne přivedla k problematice ekonomie a štěstí (diskrepance mezi „objektivním“ ekonomickým blahobytem a subjektivně vnímaným sociálně psychologickým štěstím). Jednou z negativních komponent štěstí jsou dopady na rodinu a na populační chování (Mlčoch, 2006; 2007; 2008).

Instituce rodiny je starší než instituce tržní ekonomiky; ekonomie ve svém původním řeckém pojmování znamenala vlastně rodinné hospodářství, správu či pravidla vedení „domu“. Avšak teprve průmyslová společnost vedla ke vzniku moderní ekonomie a k oddělení rodiny a firmy. Samostatná „ekonomie rodiny“ je teprve čtvrtstoletí stará, a za její počátek bývá považováno pionýrské **Pojednání o rodině G. Beckera** (1981).

V hlavním proudu ekonomické teorie se s rodinou vlastně dosud nepočítá, a když, tak nanejvýš jako se „závisle proměnnou“ (Zamagni, 2002). Mikroekonomie pracuje s individuálním spotřebitelem, v teorii národních účtů pak jsou aktérem domácnosti. Spotřebitelé jsou zde k tomu, aby odkoupili vyrobené zboží, domácnosti pak mají dodat na trh potřebnou pracovní sílu. Jak se to stane, zůstává pro ekonomii „externalitou“. Historické deficity ekonomie ve výzkumu rodiny nelze vytknout jiným sociálním vědám¹⁾.

Důvody nezájmu ekonomie o rodinu jsou metodologicko-filozofické. Nikde jinde není vědecký redukcionismus paradigmatu ekonomie tak omezující a tak deformující jako ve sféře rodinných vztahů: ekonomie je individualistická, utilitaristická a kalkuluje výlučně s důsledky rozhodnutí pro bohatství a majetek. *B. S. Frey* proto ve své monografii zdůrazňuje důležitost „vnitřní motivace“ (**Not just for the money**). Neúprosný kalkul tržní ekvivalence byl dlouho vyrovnáván a stále ještě je sférou solidarity, reciprocity a altruismu v rámci rodiny. Rodina v době post-moderní jakoby nabývala stále více podobu hypotézy imperiální ekonomie, která se naplňuje, a prolomuje někdejší etické hranice trhu. Financionalizovaná rodina už hospodaří v modu jakési zobecněné ekvivalence, která zahrnuje i „produkci dětí“ jako konkurenčních statků dlouhodobé spotřeby. Trh v konzumní společnosti vědecky podloženou manipulací vyvolává další a další pokušení spotřebitele a rostoucí žádostivost po penězích jako univerzálním prostředku k uspokojení těchto pokušení. Tam, kde nestačí rozpočet rodiny, jde žádostivost cestou zadlužování rodiny (tzv. měkké rozpočtové omezení). Trh triumfuje nad rodinou v podobě osekávání tradičních neformálních ekonomických aktivit rodiny, včetně péče o děti a přestárlé, a důsledkem je též demografická imploze v zemích hojnosti.

Konkurence mezi trhem a rodinou: vertikální dezintegrace rodiny

Institucionální škola v ekonomii má za sebou přibližně 100 let; ale ještě ani dnes (Hodgson, 2006) se v metodologicky závažné stati o instituci rodiny explicitně vůbec nepojednává! Naše civilizace má tendenci svobodě rozumět jako svobodě podnikatele – i na politických trzích – a jako svobodě suverénního spotřebitele. Jak ale rozumět svobodě v prastaré instituci rodiny?

Pokusím se vytěžit z Hodgsonových úvah něco k odpovědi na tuto otázku. Každý člověk – jako individuum – se rodí do již existujícího institucionálního světa, a tento svět ho konfrontuje se svými pravidly a normami. Rodinu třeba chápat jako velice specifickou instituci-organizaci, v níž je dítě vedeno ke schopnosti svobodu žít – ale ve společenství. Definování rodiny jako „organizace“ zahrnuje:

¹⁾ Vývojová psychologie a psychologie dětí a rodiny reprezentována u nás už legendárním profesorem Zdeňkem Matějčkem, je nejlepším příkladem. Sociologie se prakticky od svého vzniku až do současnosti vždy rodinou vážně zabývala. V literatuře odkazují na monografii moravského sociologa Bedřicha Vaška z 20. let uplynulého století; jedním z editorů nedávného sborníku Přírodovědecké fakulty UK je prizvaný sociolog prof. Rabušic, a několik dalších – rovněž moravských sociologů (I. Možný, T. Sirovátka) se sociologii rodiny věnuje dlouhodobě. I Sociologický ústav AV v Praze má své na rodinu specializované pracoviště. Pro ekonomii však téma rodiny zůstává stále Popelkou; snad s výjimkou populační ekonomie v podání mladého ekonoma M. Loužka (2006).

- a) kritéria k určení „hranic“ rodiny, ke stanovení její „identity“ a „integrity“;
- b) principy suverenity, jež určují, kdo má co na starosti;
- c) „otěže“ vymezující odpovědnosti uvnitř rodiny.

Ve všech těchto třech aspektech definování vykazuje dnes instituce rodiny závažné problémy. Především se rodina stává obtížně definovatelnou. Někdejší vymezení rodiny v kanonickém právu je stále méně vymahatelné a týká se stále menší části populace – navíc i ta se musí podřizovat legislativě sekulární občanské společnosti. Nesezdaná a opakovaná manželství a rozvody činí problémy už i ve jménech dětí, a přirozeně i v pravidlech sociálních politik toho kterého státu. Jakmile přestává být jasné *cui bono?*, stávají se samotné politiky „mlhavé“, patří ke špatně strukturovaným problémům. Jeden příklad za všechny: subkultury, v nichž nejen rodiče, ale dokonce i širší příbuzenstvo žije z přídavků na děti. Demografie se s problémy tohoto druhu setkává přirozeně také, a tak převažuje už ukazatel počtu dětí narozených v průměru jedné ženě... Tedy už nejen *pater incertus* – sama rodina je nejistá, nejasná.

Rodina jako organizace je konfrontována s organizacemi kapitalistické tržní ekonomiky, a s institucí státu, sice post-suverénního, ale stále těžičiho z komparativní výhody donucení. V USA bilancují autoři cesty ekonomické teorie rodiny i rodiny samotné práce *Lundberg – Pollak* (2007). O substituci řady neformálních ekonomických aktivit rodiny nákupy na trhu či přesunu na projekty organizované státem psal již *Becker* (1981). Za těch 25 let je však tento trend mnohem dále.

Zatímco soutěží mezi firmami a trhem vede k vertikální integraci a k fúzím až do obřích nadnárodních korporací, táž logika soutěže mezi rodinou-domácností a trhem vede k postupné vertikální desintegraci neformálních ekonomických aktivit rodiny (příprava pokrmů, péče o děti, mezigenerační solidární chování) a v (dosud) poslední vývojové etapě trh proniká až do té nejintimnější sféry vztahu mezi mužem a ženou. Asistovaná reprodukce má v naší legislativě svůj smysl, ale v některých zemích už v jejím rámci lze i otcovství pořídit na neregulovaném trhu – jako je tomu v USA (*Alvare*, 2006). (V poslední době je i v ČR legislativa v této specifické oblasti předmětem kontroverzních debat.) Ve většině vyspělých zemí roste počet vysoce kvalifikovaných žen, které se rozhodují pro profesionální kariéru a rezignují buď zcela nebo částečně na rodinu a děti. Nukleární rodina podléhá erozi, pokud přetrvává, je méně početná; „investování“ do menšího počtu dětí je nahrazováno zvýšenými investicemi do jejich vzdělávání (kvalita vs. kvantita?). Celkový efekt na kvantitu populace je zřejmý – výsledkem je demografická imploze. Pokud jde o kvalitu nové populace, jsou efekty protichůdné, a celkový trend je obtížně odhadovat.

Primární „smyčka“: zesilující se zpětná vazba tržních tlaků a pokušení konzumu

Mikroekonomie, tedy volby rodiny na základě cen, a ekonomické kalkulace už zahrnují nejen statky – zboží a služby, ale předmětem volby je i počet dětí, velikost rodiny. Cíle zvyšování příjmu rodiny a zaměstnání jsou v konfliktu se starostí o děti, přičemž děti prohrávají v konkurenci se stále pestřejší nabídkou zboží a služeb, nabízených stále rafinovaněji a agresivněji. Dodatečný příjem rodiny je zaplacen klesající plodností, současně však psychologický mechanismus „žentouru spotřeby“ vede k *Easterlinovu* paradoxu: příjem na hlavu roste, subjektivní štěstí stagnuje nebo i klesá. Sebeklam trhu je v tom, že subjektivní nespokojenost s dosaženou hladinou hledá nová uspokojení ve sféře konzumu, a ta vedou k potřebě dalšího dodatečného příjmu. Zesilující se smyčka má za následek až frustrace z přemíry nabídky zboží a služeb, a v některých příjmových skupinách už i nedostatek času na spotřebu. *Robert Lane* (2000) píše o „ztrátě štěstí v tržních demokraciích“.

Součástí začarovaného kruhu je i psychóza žádostivosti po penězích a atmosféra kasina. Primární příčinou dnešní krize rodiny je tedy drogová závislost na spotřebě, jež postihuje značnou část populace. Zadlužování domácností rychle roste, a ještě rychleji roste podíl těch, kteří mají potíže se splácením dluhů. Počty exekucí začínají být alarmující (pro rok 2009 jsou odhady až 500 000 návrhů na exekuce). Rostoucí finanční problémy rodin s nízkými příjmy naznačují, že jejich rychle se zvyšující zadlužování se stává rizikem i pro bankovní sektor. Argumenty, že do zadluženosti domácností ve vyspělých zemích EU 15 (přes 90 % jejich ročních příjmů) či situace v USA (kde zadlužení domácností už dávno překročilo jejich roční příjmy) nám ještě mnoho schází, ztrácují na přesvědčivosti; ostatně perspektiva dohánění bohatších zemí právě v tomto směru je sporná, jak ukazuje dnešní světová finanční krize.

Sekundární „smyčka“: zesilující se zpětná vazba závislosti rodiny na pomoci státu

Je pozoruhodné, že tento civilizační trend 2. poloviny 20. století zasáhl s obdobnými důsledky i systémy tak rozdílné, jako byl náš reálný socialismus, a sociálně-tržní hospodářství západní Evropy. V bývalých socialistických zemích jsou projevy krize ještě vážnější (než v EU 15), právě pro logiku pokušení rychle dohnat ty bohaté (*Philipov – Dorbritz*, 2003). Společné vady vykazují i snahy o léčení: neléčí se příčiny nemoci, ale její důsledky, a záchrana se hledá v pomoci rodinám od státu. Systémy, jejichž cílem je podpora porodnosti, se liší země od země, a to jak co do rozsahu (podíl na HDP kolísá mezi

1 % – 4 %), tak i co do forem pomoci. Paradox je v tom, že vztahy mezi mužem a ženou jsou stále výrazněji považovány za soukromou sféru (do níž už nic není nejen církvím, ale ani státu), ale přitom se tyto neformální svazky dovolávají stále větší pomoci od státu. Jiným paradoxem je klesající ochota občanů platit daně a přispívat na sociální přerozdělování, a současně stále důrazněji natahovaná ruka: státte pomoz! Ve světle těchto paradoxů se zdá být titul sborníku **Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný?** (Kocourková – Rabušic, 2006) dobře položenou vědeckou otázkou.

Léty sociálního učení se, vznikl nový, sekundární typ závislosti rodiny na pomoci státu, jehož krajní podobou je žití z podpory rodiny, včetně parazitování na přídavcích na děti.

Vážným problémem je především to, že určité formy prorodinných a natalitních politik ještě zesilují erozi instituce rodiny, k níž dochází v důsledku logiky drogové závislosti na spotřebě. Sekundární zesilující se zpětná vazba funguje takto: Stát se cítí být odpovědný za růst hrubého domácího produktu a za zaměstnanost, a ve jménu těchto cílů investuje zdroje do infrastruktury podporující zaměstnanost žen. Větší ekonomická aktivita ženské části populace vyvolává problémy se slučitelností rodiny a zaměstnání, klesá fertilita a rodiny se rozpadají. Na to stát reaguje pozitivní diskriminací neúplných rodin, rozvedených a nesezdaných žen. Proces od-rodiny vyvolává silnější závislost na státu, rostoucí sociální výdaje zvětšují riziko břemene veřejného dluhu. Zadlužený stát se cítí být tlačěn do větší podpory růstu hrubého domácího produktu, a začarovaný kruh se uzavírá.

Hledání východisek z dichotomického sociálního řádu západní civilizace

Z nedávné expertízy Evropské komise (*Sociální realita Evropy*, 2006) plyne mj. všudypřítomná nekonzistence „suverénních spotřebitelů“ ve volbě počtu dětí: ačkoli čísla se zase liší země od země, jedno mají společné, ženy vypovídají, že by rády měly více dětí, než jich skutečně mají – kdyby byly splněny jisté, ideálnější podmínky²⁾.

Na druhé straně je ze studie Evropské komise o „sociální realitě“ nesporné, že dnešní blahobyt – ač jsou zase velké rozdíly mezi jednotlivými zeměmi – je všude daleko vyšší, než byl v generaci našich rodičů a prarodičů – kteří ještě počet dětí nepovažovali za předmět ekonomické kalkulace a volby vůbec. Jsme součástí dichotomického sociálního řádu (Zamagni, 2005). Na jedné straně působí neúprosná logika ekonomického kalkulu trhu, na straně druhé je státem a jeho daňovým systémem vynucovaná solidarita a studená, málo osobní sociální péče financovaná z části daňového výnosu. Tento dichotomický sociální řád je ve zjevné krizi.

Demografická imploze Evropy je už považována za jakousi externalitu svého druhu, kterou nezbyvá než brát na vědomí. V tom je shoda i u tak odlišných „organizací“ jakými jsou výzkumné týmy velkých evropských bank (Durreder – Gompel, 2007) a „organizace“ s unikátní historií, jakou je církev (Mlčoch, 2006). Zatímco soukromý bankovní sektor se necítí být odpovědný za demografický vývoj, církev zřejmě už začíná rezignovat na to, že by mohla podstatněji ovlivňovat kulturu dnešní evropské civilizace. Negativní externalita populační imploze dosahuje podle výpočtů Evropské komise „deficit“ v řádu přes 54 miliónů dětí, mládeže a mladých dospělých (do 40 roku) v horizontu roku 2050 (a v porovnání s dnešním stavem).

Řešení se hledá v selektivní migrační politice, dnes už i na oficiální úrovni Evropské komise, ta by měla dodat chybějící pracovní síly z jiných civilizačních okruhů, v nichž ještě „produkce dětí“ nepodléhá logice trhu, a v reformě penzijních systémů – zde v logice jakési substituce práce kapitálem pro stárnoucí populaci, na jejíž penze nebude mít kdo pracovat. Samostatným faktorem zlepšujícím demografickou bilanci by bylo přijetí Turecka do EU (+ 18 mil. mladých, opět v horizontu 2050).

Ekonomie rodiny už nevystačí s individualistickým utilitarismem ani se smluvním pojetím rodiny, ba ani s lidskými právy. Do ekonomie rodiny je třeba zabudovat morálně zavazující povinnosti a závazky, a do rozhodování o velikosti rodiny také taková rozhodnutí, jež by měla být zatížena prohibitivní cenou. Každá ekonomie je kulturně podmíněna, a institucionální pohled dává šanci na takové institucionální změny, jež by mohly pomoci řešit problémy dnešní rodiny v hloubce jejich příčin. Náš západní svět trpí nadprodukcí zboží a pozicních statků a nedostatkem dober vztahů mezi lidmi, včetně vztahů těch nejbližších, uvnitř rodiny. Nová vize rodiny znamená širší rodinu i v byznysu, potřebujeme byznys pozorový k rodině a přátelský k rodině. Potřebujeme celkovou kulturní konverzi, takovou, která bude znamenat, že rodina už není jen závisle proměnnou, břemenem pro zaměstnavatele i pro veřejné výdaje. To se týká už marketingové komunikace, etických kodexů pro reklamu, přísné regulace hazardních her a po-

²⁾ To potvrdil už i tzv. „Youth Pact“ Evropské komise (2005) podle něhož jedna třetina párů má méně dětí, než by si přála. Pro podmínky ČR se v citovaném sborníku katedry demografie PřF UK otázkám plodnostních aspirací věnuje zejména L. Rabušic, a potvrzuje tuto diskrepanci mezi poněkud imaginárními „plány“ a tvrdými fakty „zjevných preferencí“ i u nás.

tírání lichvy. Je třeba rozšiřovat osvětu, pokud jde o rizika zadlužování domácností, upadání do pasti zadlužení a hrozby exekucí. Na celkové konverzi, proměně kultury společnosti by se měli podílet všichni, kdo mohou: církev, občanská sdružení, škola, média, politici³⁾.

Rozpracování nové strategie ve prospěch rodiny nemůže nebýt záležitostí interdisciplinární týmové práce. Takové úsilí by se však jistě „vyplatilo“, a to nejen pokud jde o zdraví rodiny, ale i pokud jde o vážný, a úzce propojený problém reformy penzijních systémů. Jako důsledek dřívějších natalitních politik je stárnutí obyvatelstva u nás dosud méně vážné než v některých zemích EU 15. Demografické prognózy „nám dávají“ k dispozici časový horizont řekněme do roku 2020, po němž se teprve dostaví vážné důsledky dosavadního stárnutí obyvatelstva pro financování penzijních systémů. Tento časový úsek je možno pochopit jako příležitost pro strategickou operaci institucionální změny (v tom nejširším chápání institucí), pro „kulturní konverzi“ směrem ke znovuoživení vážnosti role instituce rodiny pro zdraví celé společnosti. Jako vedlejší produkt bychom mohli objevit i jiné cesty k řešení problému krize penzijního systému.

Nastal čas pro změnu paradigmat, a pro odhození klišé myšlenkových schémat. Celosvětově se nacházíme v krizi důvěry. Východisko spatřuji v nové škole, v ekonomii důvěry, a ve znovuoživení pilíře jakéhokoliv společenského uspořádání, jímž je už antický koncept společného dobra. Klíčovým hlediskem pro ustavování jakýchkoliv institucí – a těch, jež se týkají rodiny především, by se měla stát otázka budování struktur důvěry. Důvěra se rodí v rodině, a také překonání dosavadní hypertrofované sebestřednosti a omezeného sebezájmu může začít jen v rodině. Změna paradigmatu ekonomie pro niž argumentují, není zaměřena proti trhu; znamená jen, že potřebujeme jiný trh a jiné finance. Obnovení důvěry v trh a ve finanční trhy především je možné jen tehdy, pokud už trh bude solidárnější, a pokud finanční trhy budou více sloužit než vytvářet podmínky pro riskantní spekulace s vinou rychlého zbohatnutí. Jedná se o dlouhodobou perspektivu, v níž dokážeme obstát v soutěži na konkurenčních trzích, a nerozpadne se nám přitom sociální soudržnost.

Institucionální ekonomie a most mezi mikro- a makroracionalitou

Soudobá ekonomická teorie nedokázala přes veškerý pokrok minulých desetiletí vybudovat spolehlivý a věrohodný most mezi mikroekonomickou racionalitou na úrovni domácností a firem, a makroekonomickou racionalitou na úrovni národních a dnes už i nadnárodních států. V ekonomii rodiny a v populační ekonomii je to zvláště zjevné. Jestliže umíme vysvětlit, že pro kalkulující jednotlivce svázaných stále nedokonalším kontraktem manželského svazku je efektivní mít velikost rodiny pod hranicí její prosté reprodukce – popř. nemít děti vůbec, ba do žádného svazku už ani nevstupovat – pak se dostáváme na úroveň makroekonomické teorie a politiky do neřešitelných problémů, jež nemají racionální řešení. Amortizace lidského kapitálu, pokud by došlo k jejímu promítnutí do makroekonomických statistik, by vedla k propadu hrubého domácího produktu a veškerých hospodářských čísel i o dvouciferná procenta. Toto promítnutí zatím nehrozí: dokud nedojde k celkové změně filozofie a logiky vedení národních účtů a ekonomických statistik. Tím ale rozpor nepřestane existovat. A není v silách jen samotné migrační politiky – jakkoliv promyšlené a ambiciózní – tento rozpor řešit.

L. Rabušic dochází k závěru, že „plodnost by v ČR měla být i v budoucnu jedna z nejnižších v Evropě, nicméně průměrné počty dětí zrozené jedné ženě by měly být někde na úrovni současného evropského průměru úhrnné plodnosti“ (Kocourková – Rabušic, 2006: 80). „A to – pro L. Rabušice – není vůbec špatná zpráva“. V téže publikaci Zdeněk Pavlík jako nestor české demografie jde ještě dále. Pokles počtu obyvatelstva v naší zemi považuje za možný a dokonce pravděpodobný – při zachování současné úrovně plodnosti (jež se mezitím mírně zvýšila – poznámka L. M.). Tato prognóza jej však nechává klidným, neboť je přesvědčen, že „pro trvalý početní růst obyvatelstva při stále se zvyšující produktivitě práce (podtrženo mnou – L. M) existují jen různé iracionální důvody“, jde jen o „mýtus“ (tamtéž: 103). Souhlasím naprosto se Zdeňkem Pavlíkem, že rodinné a populační politiky se nemohou vyhnout různým hodnotovým soudům a kontroverzním ideologiím. To však platí i pro tvrzení zdánlivě čistě objektivní, jakým je jeho výše uvedený citát. Hodnotová neutralita vůči demografické implozi v Čechách je možná a ospravedlnitelná tehdy a jen tehdy, pokud přistoupíme na optiku stálého materiálního pokroku jako samozřejmé finality ekonomie rodiny a ekonomiky vůbec. Tedy opakují – souhlasím se Zdeňkem Pavlíkem, jen vycházím z jiných hodnot (a jiné „ideologie“).

³⁾ Během německého předsednictví EU se podařilo (květen 2007) dosáhnout uzavření „European Alliance for Families“, právě na základě prvních zkušeností z podobné iniciativy z předsedající země, kde téma rodiny se (konečně) stává předmětem zájmu byznysu, obchodních a průmyslových komor i vědeckých rad. Katolická církev v institucionální podobě Komise biskupských konferencí Evropské unie učinila nedávno pokus o vypracování návrhů jak podpořit manželské svazky, i s vědomím svého velice omezeného vlivu na formování kultury dnešní Evropy (Proposal..., 2007).

V letech 1957–2007 v České republice bylo podle relativně velice přesných statistik uměle přerušeno těhotenství v něco více než třech miliónech případů. (Zdeněk Pavlík vědecky korektně píše o ukončení těhotenství). Demografie jako věda by nepochybně dovedla kvantifikovat čistě hypotetický model, jak by vypadala naše dnešní populace bez této institucionální změny. Sociální psychologie by se samozřejmě mohla pokusit zobecnit, jak by to dopadlo s osudy nechtěně narozených dětí v tak masovém měřítku, pokud by jen vycházela z dlouhodobého a světově proslulého výzkumu skupiny českých psychologů – samozřejmě na nesrovnatelně menším vzorku (*David – Dytrch – Matějček*, 2003). Tyto úvahy nejsou nějakým myšlenkovým extempore, ani nehodlám formulovat nějaké demografické utopie. Chci jen poukázat na to, že tzv. demografická revoluce, k níž došlo jen s jistým fázovým posunem v celém našem civilizačním okruhu – přes zdánlivou odlišnost světa rozděleného do dvou ideologicky nemiřitelných táborů – měla a stále má jednu společnou příčinu, a tou je idea trvalého materiálního pokroku a nároku člověka na růst blahobytu. Tato ideologie – ať už explicitně formulovaná či jen skrytá v zamlčených předpokladech – dosud vládne a triumfuje – hned v titulech několika prací, jež cituji ve své studii o štěstí (*Mlčoch*, 2007), a to přesto, že empirický sociologický a sociálně psychologický výzkum nově se rodící „vědy o štěstí“ už nepotvrzuje korelaci mezi materiální hojností a štěstím. A tedy ani mezi méně početnou rodinou a štěstím.

Rád bych naznačil východiska z oněch dvou smyček zesilujících se zpětných vazeb tlaku trhu a drogové závislosti na spotřebě, a rostoucí závislosti na státu.

Argumentace se mi zdá vcelku konsistentní se sborníčkem Občanského institutu **Sociální experimenty a rodina**“ (březen 1995) s tím, že tam jde o rovinu politické diskuse. Na ekonomicko-teoretické rovině jsem našel inspiraci k rozetnutí dvou gordických uzlů svírajících dnešní rodinu ve stati autorů *L. Sacco – S. Zamagni* (2001). Ti konstatují: „...tato doba vyžaduje... vyšší hladinu spolupráce a ta předpokládá hlubší svazky důvěry mezi ekonomickými agenty“ (tamtéž: 54). Nikde neplatí tento výrok tak silně, jako v rozhodovacích procesech, spolupráci a svazcích důvěry muže a ženy, kteří tvoří rodinu, a to jak v té nejhlubší rovině jejich vztahu, tak i tam, kde i manželé – druh a družka – jednají jako ekonomičtí agenti. Otázka tedy zní: jak rozšířit a prohloubit strukturu důvěry mezi manželi, aby rodina byla pevnější, stabilnější, odolnější vůči erozivním tlakům agresivní antropologie trhu. V delší časové retrospektivě můžeme pozorovat tyto modely struktur vzájemné důvěry, jež měly chránit nukleární rodinu: a) svátost manželství, postavená na vzájemném slibu před Bohem a upravená kanonickým právem; b) právní svazek jehož vynutitelnost garantoval stát a jeho moc soudní; c) „majetková fúze“ obou stran, jejíž „governance“ ve smyslu institucionální ekonomie měly tvořit záruky ad)a nebo ad)b, dlouho dokonce ad)a a ad)b současně.

Všechny tyto instituty církevního i světského práva se v průběhu doby ukázaly jako málo účinné. Řečeno ještě jinak: ve společnosti matkově křesťanské stále více nad slibem před Bohem dominoval legalismus rodinného práva a majetkové zájmy (o peníze šlo „až v první řadě“ mnohdy už dávno před naší epochou pozdního kapitalismu). Proto krize těchto institutů by neměla být nijak překvapující. Naše doba hledá řešení opět několika zdánlivě divergentními cestami, jež mají ale zase společné to, že poskytují východiska jen zdánlivá. Nacházím tyto modely rodiny financionalizované:

- 1) Model „neokonzervativní“: zdůrazňuje hodnotový systém (interiorized value system) a současně vnější právní vynutitelnost. Rodina i celá občanská společnost potřebují více ctnosti; manželský kontrakt však současně usiluje o vybudování smluvních záruk ex ante i ex post, takže obě smluvní strany už předem formulují odměny a tresty – právní sankce spojené s předčasným ukončením kontraktu. A tak se už předem řeší dělení majetku při rozvodu, analogie zlatých padáků známých z byznysu – tentokrát pro manželky, smlouvy o budoucí smlouvě komu případnou děti... S vědomím zjednodušení říkejme tomuto modelu „americký“.
- 2) Model neformálních vztahů založených na lásce emocionálně chápané, jejichž záruky v případě selhání neformálních kontraktů přebírá asistenční stát. Etatizace rodiny je typická pro „skandinávský model“.
- 3) Hybridní model se objevil nedávno v Německu v podobě invence manželské smlouvy na dobu určitou. Analogie ze světa byznysu a pracovněprávních vztahů je zjevná; hybridem je v tom smyslu, že už byla učiněna zkušenost, jak křehké jsou rodiny založené na (jen) citově chápané lásce, jak jepičí život často mají. Sem patří i vztahy na zkoušku... Proto právně zakotvená možnost neobnovení smlouvy po vypršení termínu, stejně jako neformální pravidlo dohodnuté předem – „vzít si kartáček na zuby“, když se zkouška neosvědčí... Neodvažují se tento model nazvat „německým“...
- 4) Klasifikace nemůže opominout model „singles“: úplné a vědomé rezignování na rodinu, ve formálním i neformálním slova smyslu. Tedy rodina jako prázdná množina. Empirické průzkumy potvrzují zvláště pro Německo vysoký podíl (zvláště kvalifikovaných) žen, jež volí strategii konce rodiny a úplné dominance profesní kariéry nad posláním ženy jako matky.
- 5) Zatím snad jen v mediální rovině se objevil názor krajně radikálně – jen v odlišném smyslu:

monogamní rodina je pro člověka nepřirozená, a proto bude nejjednodušší na tuto instituci úplně rezignovat. Návrat k polygámii jako normálu, už ani nechci geograficky lokalizovat.

Po tomto pokusu o typologii – se konečně dostávám alespoň k náznamu skutečného řešení. A zde čerpám z již cit. práce autorů *Sacco – Zamagni* (2001) a *Freye* (1997). B. Frey upozorňuje na to, že peku-niární orientace v chování člověka má své skryté náklady: může – jako vedlejší, nezamýšlený, a dokonce nežádoucí produkt zničit hlubší důvody pro mezilidské vztahy, bohužel i těch dvou, kteří mají být „jedno“. Sacco a Zamagni (s odvoláním na Freye) rozvíjejí modely tzv. recipročního chování, založeného na „self-monitoring“ a „self-enforcement“ muže a ženy, jak Bůh člověka stvořil, přičemž v základu této reciprocity je ryzi, nefalšovaný zájem o dobro toho druhého (sympathetic reciprocity). Takto pochopení ekonomičtí agenti už nejsou individui, s nimiž pracuje imperiální ekonomie, ale osobami, osobnostmi. Z analýzy používající aparátu teorie her plyne, že hráči mohou uplatňovat reciprocitu sympatetickou, benevolentní, jež je svou povahou vždy osobní, ale i reciprocitu (jen) instrumentální; a dále tvrdí, že osobnosti schopné sympatetické reciprocity mohou uplatňovat i reciprocitu instrumentální, obrácená implikace však neplatí! (*Sacco – Zamagni*, 2001: 64–68).

Pro instituce rodiny (a manželství) lze z výše uvedené abstraktní analýzy učinit důležité závěry. Naplnění hluboce lidské potřeby svazku mezi mužem a ženou jistě může vyhovovat mnoho konkrétních osob druhého pohlaví, ale jakmile svazek vznikne – bez ohledu na to, zda má formální či neformální povahu – sympatetická reciprocita je vázána už na naprosto konkrétní osobu, a vzájemný vztah má jako motivaci pro svůj růst něco víc než užitek každého z partnerů kalkulovaný individuálně – a to potřebu být právě s tím konkrétním druhým (Erich Fromm: Mít nebo být). Nejsem psycholog rodiny, a tak zde nechci posuzovat případy, kdy žena chce mít dítě, a chce ho přitom vychovávat samostatně, bez muže a „podle svého“.

Z výše uvedeného argumentu sympatetické reciprocity plyne, že rodinné politiky by měly především podporovat trvání a stabilitu rodinných svazků. To potvrzuje i vývojová psychologie dětí. Samozřejmě, existují a vždy budou existovat i neúplné rodiny jednoho z rodičů, a to ať už z důvodů úmrtí druhého rodiče či ztroskotání svazku rozvodem. V rodinných politikách nemůže jít jen o počty dětí a velikost rodiny, ale i o kvalitu vztahů, o vytváření předpokladů pro budoucí socializaci; empirické výzkumy potvrzují, že naše země má mnohá smutná prvenství, jako jsou počty dětí v dětských domovech, a současně obtížnou socializaci těchto dětí, které nevyrostly v rodině „sympatetické reciprocity“. Některé latinskoamerické země učinily zkušenost s vázáním podpory rodiny a přídavek na děti s ochotou rodičů spolupracovat se školou; nevzdělané děti a děti sociálně nepřizpůsobivé nebudou totiž jednou žádnou pomocí pro řešení problému stárnutí populace, ale naopak další zátěží pro sociální systémy. A právě na tomto bodu bych chtěl poukázat k tomu, že bude třeba znovu promyšlet chápání lidských práv, jak se vyvinulo v evropské tradici. Nejde jen o narovnání narušené rovnováhy mezi právy a odpovědnostmi, ale i o hlubší porozumění tomu, co je a co není diskriminace mezi všemi národnostmi, menšinami a etnickými skupinami při jejich zásadní rovnosti. Rostoucí migrační pohyby jen zesilují vážnost problému, a činí ozdravná opatření ve prospěch rodiny ještě obtížnějšími. Jsem přesvědčen, že institucionální ekonomie může napomoci při řešení těchto otázek, možná až osudových pro naši civilizaci.

Tím nechci ani v nejmenším ekonomická hlediska nadřazovat rodině, v níž hodnoty citových vztahů, naplnění životního úkolu i jakési perspektivy věčnosti, v níž člověk „žije dál ve svých dětech“, budou vždy těmi hodnotami rozhodujícími.

Literatura

- Alvare, H. M. 2006. *Assisted Reproductive Technologies-Practices in the USA*. AIESC and Iustitia et Pax conference, Rome, September 14–17.
- Becker, G. 1981. *A Treatise on the family* (Pojednání o rodině). Cambridge, Massachusetts: Harvard University Press.
- David, H. P. – Dytrych, Z. – Matějček, Z. 2003. „Born Unwanted. Observations From the Prague Study“. *American Psychologist*, 58, March, p. 224–229. (Dlouhodobý výzkum se datuje až k 70. letům, v české verzi viz Dytrych, Z. – Matějček, Z. – Schüller, V. Nechtěné děti. In Zprávy Výzkumného ústavu psychiatrického, č. 34/1975.)
- Derruder, B. – Gompel, Van. J. 2007. *Public finances in the new Member States in the context of demographic uncertainty*. Economic Research Notes, KBC, Brussels, April 16.
- Families between flexibility and dependability. Perspectives for a life-cycle-related family policy*. 2006. Federal Ministry for Family Affairs, Senior Citizens, Women and Youth, 7th Family Report, Berlin, April.
- Frey, B. 1997. *Not Just for the Money*. Edward Elgar: Cheltenham.
- From, E. 2001. *Mít nebo být*. Praha: Aurora.
- Green Book. 2005. *Confronting demographic change: a new solidarity between the generations*, EC KOM/2005/94 final, Brussels, March 16.
- Hodgson, G. M. 2006. What Are Institutions? *Journal of Economic Issues*, XL, No.1, March, p. 1–25.
- Kocourková, J. – Rabušic, L. (eds) 2006. *Sňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný*. Praha: Přírodovědecká fakulta, katedra demografie a geodemografie, UK Praha.

- Lane, R. 2000. *The Loss of Happiness in Market Democracies*. New Haven: Yale University Press.
- Liddle, R. – Lerais, F. (eds). 2006. *Europe's Social Reality*. A consultation paper from the Bureau of European Policy Advisers, EC, Brussels, 55 p.
- Loužek, M. Populační ekonomie a její důsledky pro účinnost pronatalitních politik. *Studie č. 1/2003 Národohospodářského ústavu Josefa Hlávky*.
- Lundberg, S. – Pollak, R. A. 2007. *The American Family and Family Economics*. NBER Working Paper No. W12908, February.
- MLčoch, L. 2006. Family as a Victim of a Deluded Search for Paradise on Earth: From the Central Planning Happiness to Self-Deception of the Market System. In *Vanishing youth? Solidarity with children and young people in an age of turbulence*, Vatican City: Pontifical Academy of Social Sciences, 28 April – 2 May, 2006, Acta 12, p. 213–229.
- MLčoch, L. 2007. Ekonomie a štěstí: proč více někdy není lépe. *Politická ekonomie*, 55, 2 s. 147–163.
- MLčoch, L. 2008. Family as an economic agent under the pressure of markets. In Šulová, L. – Gillernová, I.: *The Individual and the Process of Socialisation in the Environment of Current Society*, Praha: FSV UK – Matfyzpress.
- Pavlík, Z. Dilemata populační politiky. 2006. In Kocourková – Rabušic, (eds). *Šňatek a rodina: zájem soukromý nebo veřejný*. Praha: Přírodovědecká fakulta, katedra demografie a geodemografie, UK Praha, s. 96–105.
- Philipov, D. – Dorbritz, J. 2003. Demographic consequences of economic transition in countries of central and eastern Europe. Council of Europe, *Population Studies* No. 39, Strassbourg, May.
- Proposal for a Strategy of the European Union for the Support of Couples and Marriage*. 2007. A Working Document of the COMECE Secretariat, Brussels, November 21 p.
- Slučitelnost rodiny a zaměstnání*. 2004. Mezinárodní seminář pro podnikatele. Národní centrum pro rodinu, Senát Parlamentu ČR.
- Sociální experimenty a rodina. Současný stav politické diskuse. 1995. *Studie OI*, č. 6, Občanský institut.
- Rodinná politika jako podpora angažovaného rodičovství. 2006. *Sborník z česko-německé konference*, Národní centrum pro rodinu – Výbor pro zdravotnictví a sociální politiku Senátu Parlamentu ČR, Praha 3. – 4. 4.
- Sacco, L. – Zamagni, S. 2001. Provision of Social Services: Civil Economy, Cultural Evolution, and Participatory Development. In Mwabu, G. – Ugaz, C. – White, G.: *Social Provisions in Low-Income Countries. New Patterns and Emerging Trends*. Oxford: Oxford University Press, p. 53–75.
- Vašek, B. *Rodina dvacátého století*. Olomouc: Matice Cyrilometodějská, 1924.
- Zamagni, S. 2002. The family as economic agent: arguments for family driven policies. In Santolini, L. – Sozzi, V. (ed.). *The family's position in society*. Rome: Citta Nuova.

ŽENA A MUŽ V RODINĚ A NA TRHU PRÁCE

Česká demografická společnost pořádá XXXIX. konferenci na téma „**Žena a muž v rodině a na trhu práce**“. Uskuteční se 27. května 2009. Struktura příspěvků bude reflektovat mezioborovost tématu – aktivní účast přislíbili odborníci z příbuzných oborů sociologie, ekonomie a dalších. V rámci konference proběhne také Valné shromáždění Společnosti. Bližší informace budou průběžně uveřejňovány na internetových stránkách České demografické společnosti <http://portal.natur.cuni.cz/cds>.

SČÍTÁNÍ 2011 PODLE MÍSTA OBVYKLÉHO POBYTU

Sčítání lidu, domů a bytů, které se uskuteční v roce 2011 s sebou přináší řadu metodologických, organizačních a technologických změn. K nejdůležitějším metodickým změnám patří koncept místa obvyklého pobytu. Jedná se o zcela nový metodický postup, který vyžaduje ve srovnání s předchozím sčítáním inovaci obsahu sčítání, formulace otázek, způsobu odvozování ukazatelů, a ve svém důsledku bude znamenat změnu obsahu standardních publikačních výstupů. Zatímco při předcházejících sčítáních (konkrétně od roku 1961) byly výsledky publikovány za trvale bydlící obyvatelstvo, v roce 2011 budou v souladu s Nařízením Evropského parlamentu a Rady

definitivní výsledky za obvykle bydlící obyvatelstvo. V současné době je tedy připravován komplex opatření, která mají zabezpečit získání, vyhodnocení a zpracování údajů o obyvatelstvu (a následně i o domácnostech) podle **místa obvyklého pobytu**.

Tato zásadní změna je dána závaznou evropskou legislativou, která si klade za cíl zajistit kvalitní mezinárodní srovnatelné výsledky. Rostoucí mobilita občanů EU vedla tvůrce Nařízení nevázat obyvatele na jeho trvalé (evidované) bydliště, ale na místo jeho faktického pobytu.

Mezinárodní dokumenty týkající se obvyklého pobytu

Při definování místa obvyklého pobytu a vymezení souboru obvykle bydlících obyvatel České republiky vycházíme z mezinárodních dokumentů, které s pojmem „místo obvyklého pobytu“ pracují.

Poprvé se s ním setkáváme v **Nařízení Evropského parlamentu a Rady č. 862/2007 o statistice Společenství v oblasti migrace a mezinárodní ochrany**, které ukládá členským zemím shromažďovat údaje o migraci osob s místem obvyklého pobytu na území členského státu.

Nejdůležitějším a závazným dokumentem je v tomto smyslu již dříve zmíněné **Nařízení Evropského parlamentu a Rady o sčítání lidu, domů a bytů**, schváleno 9. července 2008 (č. 763/2008). To jednoznačně stanoví, že sčítání lidu zahrnuje všechny osoby, které mají v dané zemi obvyklý pobyt. Ten definuje jako *místo, kde osoba obvykle tráví období každodenního odpočinku bez ohledu na dočasnou nepřítomnost pro účely rekreace, dovolené, návštěv u přátel a příbuzných, služebních cest, léčení nebo náboženských poutí. Za osoby s místem obvyklého pobytu v dotčené zeměpisné oblasti se považují pouze osoby, které:*

- i. bydlely v místě svého obvyklého pobytu nepřetržitě alespoň dvanáct měsíců před referenčním datem; nebo*
- ii. přišly do místa svého obvyklého pobytu během období dvanácti měsíců před referenčním datem s úmyslem zůstat tam alespoň jeden rok.*

Dalším dokumentem poskytujícím členským státům východiska při tvorbě definice místa obvyklého pobytu a snažícím se sjednotit její používání ve speciálních případech jsou **Doporučení Komise Evropských Statistiků (CES) ke sčítání okolo roku 2010**. Ty kromě obdobné definice řeší především problematické případy, resp. sjednocují jejich řešení jako např. *místem obvyklého pobytu osob, pracujících v průběhu týdne mimo domov a vracejících se k rodině o víkendy, je bydliště jejich rodiny, a to bez ohledu na to, zda pracují jinde v zemi nebo v zahraničí; příp. místo sečení je považováno za místo obvyklého pobytu bezdomovců, kočovníků, tuláků a osob bez stálého místa pobytu apod.*

Definice obvyklého pobytu

„Obvyklý pobyt se nachází v místě, kde osoba obvykle tráví období svého každodenního odpočinku bez ohledu na dočasnou nepřítomnost z důvodu rekreace, návštěv, pracovních cest, pobytu ve zdravotnickém zařízení apod. a kde je členem konkrétní domácnosti (Pozn.: ve smyslu zákona č. 40/1964 Sb., Občanský zákoník, § 115 – *Domácnost tvoří fyzické osoby, které spolu trvale žijí a společně uhrazují náklady na své potřeby*)“.

Definice obvyklého pobytu respektuje Nařízení Evropského parlamentu a klade důraz na vazbu respondentů ke konkrétní domácnosti.

Pro vymezení obvykle bydlicího obyvatelstva České republiky je rozhodující kritérium 12 měsíců pobytu na území příp. úmysl dlouhodobého pobytu.

Obvyklý pobyt ve sčítání 2011

„Obvyklý pobyt“ je pro českou veřejnost dosud neznámým pojmem, proto bylo rozhodnuto, že se na sčítacím formuláři objevovat nebude. Jedná se o odvozený ukazatel, pro jehož odvození je rozhodující deklarace respondenta na sčítacím formuláři týkající se jeho faktického bydliště bez ohledu na místo trvalého pobytu. Důraz je při této otázce také kladen na vazbu respondenta ke konkrétní domácnosti v místě jeho faktického pobytu. Konkrétní místo obvyklého pobytu pak bude odvozeno přesným algoritmem obsahujícím další podpůrné informace o faktickém bydlišti před rokem, údaje o místě trvalého pobytu, resp. místě pobytu cizince s povolením k pobytu a místě sečení.

Cílem celého procesu je odvodit konkrétní územní identifikaci až do úrovně konkrétní adresy, tj. **okres obvyklého pobytu, obec obvyklého pobytu, část obce obvyklého pobytu, číslo domovní obvyklého pobytu**. Tato územní identifikace je základní a jedinou pro vytváření definitivních datových výstupů.

Celý proces odvozování bude probíhat automatizovaně na začátku fáze zpracování. Důvodem je návaznost dalších činností a odvozování dalších ukazatelů, které již s místem obvyklého pobytu pracují. Jedná se především o odvozování domácností a ukazatel obydlenosti domu (bytu). Dům (byt) je považován za obydlený, pokud existuje alespoň jedna osoba, která zde má svůj obvyklý pobyt.

Roste počet občanů ČR dlouhodobě žijících v zahraničí stejně jako počet cizích státních příslušníků žijících u nás. Kromě toho také vzrůstá počet osob fakticky žijících na jiné adrese, než je adresa trvalého pobytu. V tomto kontextu přestává mít institut trvalého pobytu smysl. Jak na svém webu uvádí ombudsman *JUDr. Otakar Motejl*: „je nutné buď změnit definici trvalého pobytu v zákoně č. 133/2000 Sb., o evidenci obyvatel a rodných číslech, nebo provést změny v ostatních zákonech, které termín „trvalý pobyt“ používají. Podmínky a práva by měly být vázány spíše na faktické bydliště, než na mnohdy formální a nefunkční místo trvalého pobytu“.¹⁾

Sčítání lidu 2011 by mohlo sérii nezbytných změn odstartovat.

Lenka Šigutová

---

¹⁾ Dostupné z: <http://www.ochrance.cz/dokumenty/dokument.php?back=/cinnost/index.php&doc=1218>

POPULAČNÍ VÝVOJ ČESKÉ REPUBLIKY 2001–2006¹⁾

Publikace analyzující demografický vývoj České republiky v novém století, kterou připravili členové katedry demografie a geodemografie PřF UK, navazuje (obsahově i graficky) na obdobné analýzy, které katedra vydávala v letech 1994–2002 (Populační vývoj České republiky 1994, 1995, 1996, 1997, 1998, 1999, 2000, 2001, 1990–2002). Stejně jako předchozí publikace je i tato nejnovější strukturována podle jednotlivých demografických procesů. Na závěr první části je navíc zařazena ještě kapitola o rodinách a domácnostech. V reakci na význam změn v porodnosti je příspěvek na toto téma spolu se související problematikou populační politiky vyčleněn do samostatné druhé části publikace. Jednotlivé kapitoly tak nesou tyto názvy: **Struktury obyvatelstva** (připravila *Dagmar Bartoňová*), **Sňatečnost** (*Ludmila Fialová*), **Rozvodovost** (*Květa Kalibová*), **Potratovost** (*Jiřina Kocourková*), **Úmrtnost** (*Boris Burcin*), **Migrace** (*Dagmar Bartoňová*), **Rodiny a domácnosti** (*Dagmar Bartoňová*), **Porodnost v České republice: současný stav a nedávné trendy** (*Jitka Rychtaříková*), **Populační klima a rodinná politika** (*Jiřina Kocourková*). Po úvodním slově je zařazen rovněž tabulkový přehled přirozeného pohybu obyvatelstva od roku 1960 a analytické charakteristiky populačního vývoje České republiky v období 1981–2006. Na konci publikace jsou uvedeny ještě definice základních demografických ukazatelů používaných v této analýze a shrnutí jednotlivých příspěvků v anglickém jazyce.

Příspěvky vycházejí především z dat každoročního zpracování pohybu obyvatelstva Českým statistickým úřadem, v první kapitole je složení obyvatelstva podle pohlaví, věku a rodinného stavu (dostupné v jednotlivých kalendářních letech) doplněno o některé další struktury obyvatelstva zjišťované při sčítání lidu, domů a bytů 2001 (podle nejvyššího dosaženého vzdělání a národnosti). Vybrané údaje o cizincích z tohoto celoplošného sčítání jsou uvedeny rovněž v kapitole Migrace. Z výsledků cenů z let 1991 a 2001 navíc vychází celý poslední příspěvek první části publikace – Rodiny a domácnosti. Pro dokreslení demografické situace ČR autoři příležitostně využili také další zdroje dat související s touto tematikou.

I když recenzovaná publikace nese název Populační vývoj České republiky 2001–2006, autoři jednotlivých příspěvků s výjimkou analýzy migrace hodnotí vývoj za delší časové období, v zásadě již od přelomu 80. a 90. let, v případě porodnosti dokonce již od roku 1986 (údaje v tabulkách a grafech; při hodnocení v textu jdou autoři často pochopitelně i dále). Jednotlivé kapitoly tak nejsou z tohoto pohledu plně sjednoceny a i tímto odráží výrazný individuální přístup jednotlivých autorů. To se projevuje také např. v dalších detailech, jako je uvádění či neuvádění mezinárodního postavení České republiky z pohledu zkoumané problematiky či údaje o demografických událostech cizinců žijících na našem území. Tyto ne příliš podstatné rozdíly však rozhodně nic nemění na skutečnosti, že se jedná o komplexní, kvalitní a vyčerpávající analýzu nedávného a současného populačního vývoje České republiky.

Z převážné části jde o tradiční pojetí tohoto typu analýz vycházející prakticky ze všech možných dostupných a smysluplných třídění demografických dat. Vzhledem k tomu, že se jedná o soubornou publikaci s možností širšího využití, logicky není věnována zvýšená pozornost „okrajovým záležitostem“, avšak například v kapitole Migrace nenalezneme základní údaje o vývoji zahraničního stěhování občanů České republiky, které by do této analýzy, i přes svou problematičnost, zařazeny být měly. Cenné informace a to zejména z pohledu vzdělání ženy prezentuje ve svém příspěvku k porodnosti Jitka Rychtaříková. I když tyto zjišťované údaje nejsou vždy přesné (údaj bývá v některých případech nevyplněn a je automaticky doplněn při zpracování hlášení o narození; navíc v určitém počtu případů se nejvyšší dosažené vzdělání platné v době sledované události v relativně krátké době ještě změnil), vzdělání ženy je jedním z nejdůležitějších diferenačních faktorů (nejen) plodnosti. Kromě jiného autorka diskutuje také aktuální otázku, zda má manželství s dětmi novou alternativu. Na základě odlišné struktury vdaných a nevdaných rodiček podle průměrného věku při prvním porodu, pořadí dětí a vzdělání vyvrací hypotézu o existenci nesezdaných soužití s dětmi jako alternativy manželského svazku. Propojením údajů o matkách rodících děti mimo manželství s daty o nevěstách uzavírajících sňatek vychází najevo, že část žen přivede nejdříve na svět dítě a až následně vstoupí do manželství (u narozených v roce 2007 a později půjde u většiny případů sledovat, zda si také vezme otce svého dítěte). Např. z žen, které v roce 2004 porodily své první dítě a nebyly vdané, se jich do čtyř let provdala jedna čtvrtina (přičemž o něco častěji k tomuto došlo u žen vzdělanějších). Znamená to, že pro některé ženy je nesezdané sou-

¹⁾ Praha: Katedra demografie a geodemografie Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy v Praze, 2007, 114 s.

žití s dětmi alternativou manželství, avšak pouze v počátcích rodinného života. Ačkoli se tedy zdá, že soužití nesezdaných rodičů plně nenahrazuje manželství s dětmi, pozitivní zprávou může být, že údaj o otci je na statistickém hlášení o narození uveden u devadesáti procent narozených dětí (rok 2007). Nepřímo by se tak dalo usuzovat na to, že v těchto případech je otec nějakým způsobem zahrnut do péče o dítě. Ovšem stejně jako u podílu mimomanželsky narozených, podíl nevyplněných údajů o otci roste s klesající úrovní ukončeného vzdělání matky.

Kromě kvalitního obsahu je publikace také velice pěkně zpracována graficky. *Boris Burcin*, který se vedle vybraných demografických okruhů specializuje také na design a přípravu publikací pro tisk, drží v tomto ohledu již několik let jednotný styl. I méně pravidelným uživatelům tak umožňuje okamžité zařazení a napojení na další publikační výstupy členů katedry demografie a rodinných nároků Přírodovědecké fakulty. Nejen pro rychlejší navigaci uvnitř jednotlivých kapitol jsou výborným nápadem výstižné krátké zprávy nesoucí stěžejní informace ohledně dílčích otázek populačního vývoje.

Terezie Štyglarová

RODINA A ZAMĚSTNÁNÍ

Obsahově velmi hutnou a cennou publikací¹⁾ představují vzájemně propojené čtyři části, komplexně analyzující situaci rodičovství v dnešní době z hlediska pracovních a rodinných nároků, podmínek a strategií. Cíl analýzy a hodnocení jsou zřejmé již z abstraktu a úvodní části *A. Křížkové*. Jde především o kombinaci zaměstnání a rodiny, pro níž je největší překážkou péče o děti zejména do 6 let věku. Studie vycházejí z výzkumu provedeného v roce 2005 na reprezentativním vzorku 1998 rodičů (mužů a žen), žijících ve společné domácnosti s dětmi do 18 let.

Hodnotící zaměření studie vyplývá již z názvů jednotlivých částí: **Rodiče na trhu práce – reálné možnosti a hypotetické volby** (*H. Maříková*), **Organizace a zvládání pracovního a rodinného života současných rodičů** (*A. Křížková*), **Reprodukční plány a realita rané péče o děti** (*H. Hašková*) a **Rozdělení domácích prací a péče o děti v rodině** (*J. Bierzová*). Je obtížné charakterizovat stručně obsahy a výsledky analýz dat uváděných v tabulkách a grafech. Je to velmi reálné zachycení situace, ve které rodiny žijí a jsou spíše nuceny, než chtějí v diferencovaných podmínkách vzdělávání, preferencí a postavení ženy (samoživitelky) reagovat. Autorky zpochybňují pojem „dovolená“ (mateřská i rodičovská), jde jim o přesnější označení období péče o děti, pro kterou je rodič „uvolněn“ s částečnou finanční náhradou ze zaměstnání pro tuto specifickou úlohu.

Analýzy v podstatě potvrzují v nových diferencovanějších podmínkách při širších možnostech volby rodinných strategií skutečnosti známé již od padesátých let v rodinách se závislými dětmi z demografických průzkumů. Tehdy však – zvláště z důvodů nízké úrovně vzdělání především žen – nebyly postoje žen tak cílevědomé, jako jsou dnes (ve věku 25–39 jen o málo nižší zastoupení absolventek VŠ než mužů, zato vyšší podíl středoškolaček na úrovni 40 %, mužů jen kolem 30 %).

Ovšem to, co se změnilo jen málo, je skutečnost, že zůstala zachována stále ještě poměrně značná diferenciace v pracovních příjmech mužů a žen. A právě z ní vychází podle mého názoru následná výzkumem znovu potvrzená realita, že převážná většina péče o děti a o domácnost stále spočívá na ženách (včetně čerpání „dovolené“), protože absence muže na trhu práce snižuje výrazněji příjmy než absence ženy. Myslím si, že toto je klíčová otázka. Za druhou považuji zapomenanou skutečnost, že ani po 50 letech vysoké zaměstnanosti žen se těmto ženám jako matkám nedařilo (nebo nechťely?) vychovat své syny k tomu, aby se stále znovu v dalších generacích nereprodukovaly jejich přístupy jak k rodičovství, tak k aktivitám v domácnostech. Pokud toto se nepodaří v současné emancipovanější generaci matek zlomit, obdobný výzkum za dvacet let znovu potvrdí vše to, co se zjistilo dnes. To třetí, co autorkám myslím uniklo, je častější obrana před nucením k tradičním rolím – jednak pozdějším vstupem do manželství (častěji až po získání postavení v práci), jednak jeho odmítáním (singles: ve věku 35 let by zůstalo svobodnými více než třetina žen!) nebo programovou bezdětností či životem jen s jedním dítětem.

Náš trh práce, a tím i naše společnost jsou prostě stále nastaveny především pro muže a jejich předpokládané menší zatížení rodinnými aktivitami, a to se jen částečně zmírňuje pro ženy s vyšším vzděláním. Obecně vzrostly nároky – a to postihuje především ženy, jejich úspěšná realizace v péči o děti a chodu domácnosti se ani zdaleka necení tak jako případná kariéra či výdělky muže. Předpoklady, že legislativní rozšiřování „dovolené“ umožní širší volbu jak pro ženy, tak pro muže v rámci rodinných

¹⁾ Křížková, Alena (ed.) – Maříková, Hana – Mašková, Hana – Bierzová, Jana. *Pracovní a rodinné role a jejich kombinace v životě českých rodičů: plány versus realita*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, edice Sociologické studie 06:14, 2006.

strategií, se plně neprokazují. Specifickým přitóm zůstává postavení matek zvláště menších dětí žijících v malých venkovských obcích, i když třeba častěji blíže k prarodičům.

Oceňují, že analýzy zvláště svobodného mateřství znovu prokázaly, že mnohem častěji žijí jako samoživitelky ženy jen se základním vzděláním a v některých částech republiky, kde je současně nejvyšší nezaměstnanost. Jak to společně souvisí i s vyšším zastoupením mladých Romek, by mohla potvrdit jen hluboká sonda do této reality, jejíž možné dlouhodobé důsledky je těžké domýšlet.

Také tyto studie by měly číst vedoucí pracovníci – muži, snad by se v budoucnu mohla situace zlepšovat. Autorky je třeba ocenit za jejich seriózní přístup a závěry.

Milan Kučera

ŽENY A VĚDA

Publikace¹⁾ vznikla na základě grantu **Národní kontaktní centrum – žena a věda**. Obsahuje rozhovory s deseti ženami, které ještě jako mladé prošly zahraničními stážemi a dosáhly uznávaných vědeckých výsledků (někdy až úspěchů). Těch deset žen si pro svou budoucnost zvolily vědu – tato práce jim přináší uspokojení a naplnění. Jen stručně chtěly vypovídat na téma rovnosti a spravedlivých podmínek pro ženy a muže ve vědě, ale vnímaly je především jako problém mateřství a rodičovství. Právě to bylo pro ně vysvětlením větší nerovnosti, s nimiž se setkaly: jak utíká čas pro vědu během péče o malé děti; jak při různé životní strategii nezatracují bezdětnost jako jednu z cest, žádná z nich si však tuto cestu programově nevolí; jak splnit roli dobré matky a kvalitní vědkyně zároveň. Otázky zakládání rodiny a výchovy dětí v kontextu s vědeckou prací byly často jedinou nevýhodou, které mladé ženy uváděly (tolik ze zasněženého citlivého úvodu).

A pak následuje v řízeném rozhovoru deset životních osudů velmi rozdílných, ale spojených přiznávanou velkou osobní odpovědností za výsledky vědecké práce i za budoucí rodinu (někdy již existující) zřejmou z následujících vybraných výroků:

- dítě formuje vaši osobnost dost zásadním způsobem,
- i rodině bych se chtěla věnovat naplno a neodstavit ji na druhou kolej,
- rozhodli jsme se, že budeme mít děti a musíme se tomu přizpůsobit oba,
- mít děti znamená minimálně na pět let vypadnout z oboru: pokud přijde rodina, vše ostatní odsunu stranou,
- polovina rodičovských povinností má být na muži,
- samozřejmě počítám s tím, že založení rodiny bude zřejmě znamenat konec v mé kariéře, přinejmenším dlouhou přestávku,
- ale vidím poslání svého života spíše v dětech a rodině než v práci,
- přitóm mít kvalitní vztah s partnerem: na vztahu i na vědě musíte tvrdě pracovat,
- a jelikož mi bude 27 let, chtěla bych se začít připravovat také na dítě – do třiceti bych chtěla mít první a nechci pouze jedno,
- čím jsem starší, tak si říkám, že čím dříve si člověk založí rodinu, tím lépe,
- pozice ženy ve vědě je obtížnější v tom, že do určitého věku se musí rozmyslet, zda rodinu chce nebo nechce,
- dáno biologicky, je podíl práce a starosti o dítě u žen větší: nevidím v tom diskriminaci a docela se na to těším.

Rozhovory s deseti mladými vědkyněmi prokazují – při zdůrazňování hlubokého zájmu o vědeckou práci a její výsledky – odpovědný přístup k rodině a dětem. Rozhodně pro ně nebudou někde na okraji života, ale budou tvořit jeho podstatnou část. Škoda, že ani jedna z žen při zdůrazňování nikoli jen pomocné role otce nedovedla říci, že i roli odpovědného manžela vědkyně s malými dětmi je nutné vytvářet od počátku jejich vztahu – třeba dodatečnou „výchovou“ mužů, které to dříve naučila matka. Jen tak se dá bránit přenosu tradiční role muže do další generace.

Publikaci jsem četl s velkým zájmem a radostí. Není v ní ani zmínka o nějakém soupeření s kariérou partnera. Měli by si ji přečíst povinně nejen výše postavení muži z vědecké sféry, ale hlavně z podnikatelské: aby lépe pochopili a uměli se podle toho chovat k těm ženám, které při své vědecké práci nepochybně budou vytvářet výchovu dětí velký sociální kapitál pro celou společnost.

Editorce publikace patří dík za to, že připravila a vydala tak pěknou knihu po vnější a hlavně obsahové stránce.

Milan Kučera

¹⁾ Tupá, B. (ed.). *Dámský gambit: zahájení vědecké dráhy*. Praha: Sociologický ústav AV ČR, 2007.

TRH PRÁCE – MIGRAČNÉ SÚVISLOSTI NA SLOVENSKU

Medzinárodná organizácia pre migráciu v Bratislave vydala koncom roku 2007 ďalšiu publikáciu *Borisa Divinského*. Je to v poradí už tretia rozsiahlejšia publikácia tohto autora – geografa a nezávislého experta pre zahraničnú migráciu – vydaná v krátkom časovom slede, orientovaná tentoraz na zahraničnú pracovnú migráciu. Publikácia bola vypracovaná v rámci projektu **Európska spolupráca v oblasti pracovnej migrácie: Hľadanie najlepších prístupov** financovaného *Európskou komisiou* v rámci programu ARGO¹⁾.

Autor si v publikácii stanovil náročné ciele: vytvoriť čo najkomplexnejší obraz o zahraničnej pracovnej migrácii SR, analyzovať toky, atribúty a efekty pracovnej migrácie zo SR a do SR, prezentovať inštitucionálne, právne a iné opatrenia trhu práce SR, a nakoniec navrhnúť súbor opatrení na zlepšenie súčasného stavu v kľúčových oblastiach pracovnej migrácie.

Výber témy je v tejto súvislosti skutočne veľmi aktuálny. Emigrácia za prácou do zahraničia sa stáva vážnym problémom Slovenskej republiky, nakoľko na trhu práce SR sa v niektorých odvetviach začína prejavovať nedostatok pracovných síl, a to napriek tomu, že nezamestnanosť na Slovensku je jednou z najvyšších v EÚ. Podľa výberového zisťovania pracovných síl v roku 2007 pracovalo v zahraničí okolo 180 tisíc občanov SR, odhady však hovoria o 200–230 tisícoch osôb. Treba si však uvedomiť, že v migrácii za prácou ide o osoby, ktorých odchod do zahraničia alebo pobyt v SR, až na malé výnimky, nie je spojený so zmenou trvalého pobytu, a teda tento typ pohybu nemá vplyv na zmenu počtu obyvateľov SR (do počtu obyvateľov SR sú zahrnuté iba osoby s trvalým pobytom v SR).

Práca je rozdelená do siedmich kapitol. Prvá kapitola je venovaná úvodu, druhá a tretia kapitola tvoria akýsi vstupný rámec pre hlavnú tému – pracovnú migráciu. Autor hodnotí súčasnú situáciu v demografickom vývoji, analyzuje hlavné trendy vo vývoji pracovných síl, kde ako obzvlášť veľký problém vystupuje najmä dlhodobá nezamestnanosť. Perspektívy ďalšieho vývoja v týchto oblastiach načrtáva podľa publikovaných prognóz vývoja obyvateľstva a pracovných síl. Ekonomické podmienky stručne hodnotí tretia kapitola. Zdôrazňuje, že napriek mnohým pozitívnym zmenám v SR stále pretrvávajú výrazné regionálne disparity, ktoré nachádzajú svoj adekvátny obraz aj na trhu práce SR.

Nosnými kapitolami analýzy migrácie za prácou sú kapitoly 4 a 5. Prvá z nich je venovaná imigrácii, druhá emigrácii. Autor konštatuje, že Slovenská republika nepatrí medzi krajiny s vysokým podielom cudzincov, keď v roku 2006 žilo v SR legálne iba 32 tisíc cudzincov. Migrácia za prácou je však významným dôvodom pre udelenie povolenia na prechodný pobyt v SR. Na druhej strane u cudzincov s trvalým pobytom nie je možné vyšpecifikovať, ktorí z nich sa do SR prisťahovali z pracovných dôvodov. Autor v práci odhaluje celú škálu problémov, ktoré majú cudzinci pri získavaní práce v SR. Možno s ním len súhlasí, že zložitý systém povolení na prácu často odrádza cudzincov od toho, aby sa zamestnali v SR. Autor odhaduje celkový počet cudzincov pracujúcich v SR ku koncu roka 2006 maximálne na 20 tisíc osôb. Ich vplyv na trh práce SR nie je v súčasnosti významný.

Analýzu emigrácie zo SR začína autor hodnotením údajov o trvalom pobyte. Tieto údaje sú, podobne ako v iných krajinách, podhodnotené. Ďalej sa zaoberá príčinami a podmienkami, ktoré motivujú ľudí k odchodu do zahraničia. Základným motívom je práca. Vysoké počty občanov SR pracujúcich v zahraničí sa tešia veľkej pozornosti médií a sú často diskutovanou témou odbornej i laickej verejnosti. Známym problémom je prakticky neexistujúca evidencia osôb odchádzajúcich za prácou do zahraničia. Hoci odchádzajúci do zahraničia by mali ohlasovní pobytu zahľásiť aj odchod do zahraničia na prechodný pobyt na dobu dlhšiu ako 3 mesiace, obyčajne to nerobia. Oprieť sa možno iba o čiastkové údaje rôznych agentúr alebo výberové zisťovanie pracovných síl. Z týchto podkladov vychádza aj autor a údaje doplnia aj z informačných zdrojov v zahraničí. Podáva stručnú informáciu o krajinách, v ktorých pracuje najviac občanov SR. Na prvom mieste je Česká republika (91 tisíc pracujúcich občanov SR v roku 2006), potom Veľká Británia, Maďarsko, Rakúsko, Nemecko a Írsko. Hodnotí, aké dopady má emigrácia pracovnej sily, najmä kvalifikovanej, na úroveň rozvoja regiónov v SR. Na druhej strane, keďže väčšina emigrantov za prácou deklaruje, že sa chce vrátiť domov, ich pobyt v zahraničí môže byť pre krajinu prínosom (nadobudnutie skúseností, zručností, atď.). Pozitívny je rast remitancií, ktorých objem v roku 2006 sa odhaduje na 2 % HDP.

Princípy migračnej politiky sú témou 6. kapitoly. Schválené základy migračnej politiky SR považuje autor za značne všeobecné. Nedostatky vidí najmä v tom, že nie sú prijaté samostatné integračné, naturalizačné a regularizačné koncepcie a politiky. A už vôbec neexistuje ucelená koncepcia politiky pracovnej migrácie ako takej, preto v hrubých rysoch navrhuje, ktoré oblasti by mala reflektovať. Podrob-

¹⁾ Divinský, B. *Labour market – migration nexus in Slovakia: time to act in a comprehensive way*. Bratislava: IOM, 2007, 229 s.

ne analyzuje aj podmienky prístupu cudzincov na trh práce SR, vrátane legislatívnych úprav. Zaujímavé informácie poskytujú výsledky dotazníkového prieskumu, adresovaného zamestnávateľom v SR, zameraného na vplyv zahraničnej pracovnej emigrácie a imigrácie na trh práce SR.

Záverčná kapitola nielen sumarizuje dosiahnuté výsledky, ale čo je dôležité, navrhuje komplex opatrení na zlepšenie súčasného stavu v oblasti migrácie, a najmä pracovnej migrácie. Za nevyhnutné považuje vypracovanie komplexnej politiky migrácie za prácou.

Široko koncipovaná práca B. Divinského prispieva k zmapovaniu situácie na trhu práce z pohľadu zahraničnej pracovnej migrácie. Poskytuje hĺbkovú analýzu jej súčasného stavu a potenciálneho budúceho vplyvu zahraničnej migrácie na pracovný trh. Vyžaduje však pozorné čítanie, aby čitateľovi neuniklo, s akým typom údajov autor práve pracuje. Umožňuje získať komplexnejší obraz o pracovnej migrácii i v takých oblastiach, ktorým sa na Slovensku venovala dosiaľ len malá pozornosť. Cennými sú najmä odporúčania na zlepšenie situácie v kľúčových oblastiach pracovnej migrácie. A keďže je vydaná v anglickom jazyku, je ľahko dostupná aj zahraničným záujemcom.

Danuša Jurčová

ANTISEMITISMUS ČESKÉHO OBYVATELSTVA NA ÚZEMÍ ČESKÝCH ZEMÍ KONCEM 19. STOLETÍ¹⁾

Nakladatelství Paseka vydalo v krátké době již druhou knihu mladého autora *Michala Frankla* o vztahu české majoritní společnosti k Židům²⁾. V **Úvodu** M. Frankl konstatuje, že problematika antisemitismu české společnosti 2. poloviny 19. století byla dosavadní historiografií zredukována především na Hilsnerovu aféru. Zmíní fakt, že pouze v západoevropských zemích je precizně prostudován vývoj moderního antisemitismu, kdežto u nás objektivní práce na obdobné téma chybí. V této fázi výzkumu se zaměřil na antisemitismus v jazykově české společnosti (nevěnoval pozornost antisemitismu německy mluvících obyvatel). Práce je založena na tištěných pramenech a archivních dokumentech převážně úřední proveniencí.

V I. kapitole nazvané „**Židovská otázka**“ a **národnostní konflikt** se věnuje souvislostem mezi integrací židovské minority a vzestupem moderního českého nacionalismu. Autor sledoval hlavní znaky tehdejších nacionalistických protizidovských kampaní. Zmínil problém „obcovací řeči“, která byla počinaje sčítáním lidu 1880 zapisována do sčítacích tiskopisů, a zaměřil se na reakce majoritní společnosti na přihlašování Židů k české, resp. německé, obcovací řeči.

Od liberalismu k antisemitismu je název 2. kapitoly. Vzestup antisemitismu koncem 19. století podle autora úzce souvisel se zesílením nacionalismu a se snahami po oslabení integrace menšin do většinového národa. V řadě sousedních zemí byl vzestup antisemitismu spojen s hospodářskými a politickými problémy jednotlivých vrstev společnosti. Podle autora moderní český antisemitismus nesouvisel ani tak s česko-německým národnostním konfliktem, ale se zdůrazňováním rasové odlišnosti Židů a jejich nemožností integrace do českého národa, a zejména s ekonomickou a sociální situací české společnosti.

Ve 3. kapitole – **Katolický antisemitismus** – je sledován vztah katolického politického hnutí a antisemitismu. Katolické politické proudy a později jejich politické strany zneužívaly antisemitskou propagandu k vytváření zjednodušeného obrazu světa, v němž za negativa společnosti mohli především Židé.

Čtvrtá kapitola – **Boj o město** – se zabývá integrací antisemitismu do tehdejší české lokální politiky. Autor sledoval politický vývoj v některých moravských městech a k přiblížení zdejší národnostní a náboženské situace využil údajů ze sčítání lidu 1900. Podle něj zdroje politického antisemitismu ve městech souvisely především s negativním postojem středních a nižších vrstev vůči liberalismu.

Antisemitismus proti socialismu je názvem 5. kapitoly. Na přelomu 19. a 20. století se antisemitismus stal jednou z hlavních otázek české politické scény. Prvky antisemitismu se objevily ve volebních programech jednotlivých politických stran publikovaných před volbami do říšské rady roku 1897. Ačkoliv měl antisemitismus velký vliv na českou politickou scénu, nepodařilo se vytvořit společnou jednotnou antisemitskou politickou platformu.

¹⁾ Frankl, M. „*Emancipace od židů*“. *Český antisemitismus na konci 19. století*. Praha: Paseka, 2008, 408 s.

²⁾ Židovskou otázkou v prvorepublikovém období se zabývala Kateřina Čapková v knize *Češi, Němci, Židé? Národní identita Židů v Čechách, 1918–1938* (rec.: Demografie, 2006, 48, s. 199–200).

V 6. kapitole – **Protizidovské výtržnosti** – se autor zaměřil na případy rozsáhlých protižidovských nepokojů koncem 19. století, na jejich příčiny a průběh. Sledoval souvislosti mezi projevy protižidovského násilí, vývojem českého antisemitismu a antisemitskou propagandou v tisku. Největší pozornost věnoval rozsáhlým výtržnostem, které vypukly na přelomu listopadu a prosince 1897 po pádu Badeniho vlády, a to na téměř celém území českých zemí.

Název 7. kapitoly – „**Zabili Anežku**“ – napovídá, že pozornost je věnována případu Leopolda Hilsnera. Jeho obvinění z židovské rituální vraždy se stalo celonárodní aférou. Autor rozkrývá pozadí případu a ukazuje na silný vliv antisemitské propagandy právě na venkovské obyvatelstvo.

Závěrečné shrnutí nese název **Antisemitismus jako součást české politické tradice**. Značná část české společnosti konce 19. století byla podle autora antisemitsky zaměřena, což souviselo s politickou, kulturní a náboženskou krizí v Předlitavsku, kdy protiliberálně, protisocialisticky a klerikálně orientované politické strany využívaly k vysvětlení sociálních, hospodářských i národnostních problémů společnosti zjednodušených, nepravdivých a často účelových tvrzení založených na představách o světovém židovském spiknutí a židovském nepřátelství vůči českému národu.

Lze konstatovat, že kniha Michala Frankla je první souhrnnou studií o českém antisemitismu na konci 19. století, ve které se autor věnuje dosud opomíjenému tématu formování antisemitismu v nacionalistickém a katolickém prostředí české společnosti. Předkládá řadu argumentů proti v naší historiografii zakotvené tezi o souvislosti mezi národnostním konfliktem Čechů a Němců na našem území a počátkem moderního českého antisemitismu. Na základě archivních pramenů M. Frankl čtivou formou přiblížil počátky sledovaného jevu. Text knihy je doplněn reprodukcemi dobových dokumentů uchovaných v českých a moravských archivech.

Petra Berrová

Sociologický časopis Czech Sociological Review

ROČNÍK 44, ČÍSLO 5, ŘÍJEN 2008

Ohlédnutí za vývojem sociologické teorie v posledním čtvrtstoletí
(Miloslav Petrušek, Jan Balon) 837

STATI

Miloslav Petrušek: Redukcionismus bez pověr a iluzí. Dějiny a současnost sociologie jako svár „identity“ s redukcionismem 859
Dilbar Alieva: Chytanie v žite každodennosti 889
John Holmwood: Z roku 1968 do roku 1951: Jak Habermas proměnil Marxe v Parsonse.... 923
Jan Balon: Nenaplněný příslib sociologické teorie: vzestup a pád americké sociologie ve druhé polovině dvacátého století 943

PŘEHLEDOVÉ STATI

Jiří Šubrt: „Dialog mezi hluchými“? K problematice vztahu sociologie a historie..... 969

ESEJE

Jan Keller: Jak sociologie přichází o společnost 989

NEKROLOG – MEDAILON – DISKUSE – RECENZE – ZPRÁVY

Informace o předplatném a objednávky vyřizuje:

Sociologický časopis/Czech Sociological Review – redakce, Jilská 1, 110 00 Praha 1,
tel. +420 222 221 761, +420 221 183 217-218, fax +420 222 220 143, e-mail: sreview@soc.cas.cz

Z České demografické společnosti

Praha

Tématem 414. diskusního večera (15. října 2008) byla **Úmrtí na vnější příčiny v České republice**. Vladimír Polášek (ČSÚ) upozornil na dvě publikace ČSÚ, které byly k této problematice vydány a uvedl internetové odkazy na ně. Přítomně seznámil se zdrojem údajů (hlášení Obyv 3-12), ze kterého čerpá ČSÚ a zároveň upozornil na srovnatelnost či nesrovnatelnost s jinými zdroji obdobných dat (ÚZIS, Policie ČR, ministerstvo vnitra, ministerstvo dopravy).

Uvedl, že počet položek, do nichž byla úmrtí na vnější příčiny tříděna, se postupně rozrůstal; v revizi z roku 1920 bylo těchto položek 43, v současně platné revizi je jich 366.

Počet zemřelých na vnější příčiny v roce 2006 byl nejnižší za posledních 58 roků, přičemž jen v několika letech před 2. světovou válkou byl počet nižší. Tendence ve změnách zemřelých mužů a žen jsou v zásadních rysech obdobné, přesto jsou ale absolutní vrcholy rozdílné. Mužů zemřelo na následky vnější příčiny úmrtí nejvíce v roce 1969 (6177), u žen byly vrcholy se zcela stejnou hodnotou (3870) dva, a to v roce 1978 a 1985. Údaje roku 2006 představují u mužů dvě třetiny maxima, u žen dokonce méně než polovinu. V roce 2007 došlo u obou pohlaví k nevelkému nárůstu počtu zemřelých.

Z celkového počtu zemřelých tvoří úmrtí na vnější příčiny přes 6 %, přičemž u mužů je to více jak 8 %, u žen je podíl poloviční.

Rozložení úmrtí podle věku má několik vrcholů. Velký je počet zemřelých do 1 roku, další vrchol je ve věku 18–25 roků, další okolo 50 roků a absolutní maximum je ve věku 81–85 let. V přepočtu ke stavu obyvatel je závislost úmrtnosti na věku od absolutních počtů odlišná. Rozdílnost spočívá hlavně v tom, že od 30 roků věku již úmrtnost na vnější příčiny téměř trvale vzrůstá, přičemž prudký je nárůst od 70 roků. Ve věku od 15 do 24 roků tvoří podíl zemřelých na vnější příčiny více jak 70 % všech zemřelých uvedeného věku.

V souhrnu za roky 1994–2006 připadaly více jak dvě třetiny zemřelých na vnější příčiny na pády, sebevraždy a dopravní nehody (skupiny jsou uvedeny sestupně podle četnosti, každá má podíl přes 20 %), přičemž v posledních letech se ale pořadí těchto skupin změnilo. Např. v roce 2007 bylo pořadí sebevraždy, dopravní nehody a pády. V různých věkových skupinách je koncentrace do skupin příčin odlišná, někdy podstatně. V dětské složce populace

připadá více jak třetina úmrtí na následky dopravní nehody, pak následují s podílem po 14–15 % zadušení a utonutí. Naproti tomu u osob od 65 roků byl příčinou úmrtí v 57 % pád.

U některých skupin úmrtí bylo možno zhodnotit vývoj dlouhodobě (až od roku 1919). Výrazný je pokles zemřelých sebevraždou, utonutím, po zasažení bleskem, v období po 2. světové válce po zasažení elektrickým proudem, hlavně za posledních 20 let následkem ohně. Úmrtí po dopravních nehodách bylo nejvíce v roce 1969, po následném poklesu byl další vrchol (ale na menší úrovni) v roce 1994. I přes meziroční výkyvy je vývoj v dalším období možno označit jako pokles. Počty zemřelých po napadení byly vysoké v období 1. republiky (absolutní maximum v roce 1933 činilo 285 osob) a pak v první polovině 90. let minulého století (i přes 200 osob ročně). V posledních letech se již počty vrátily téměř k předchozí úrovni (okolo 100 osob ročně). Zmíněny byly i počty zemřelých popravou uváděných ve statistických publikacích a věrohodnost těchto údajů. Poslední úmrtí popravou je z roku 1989.

Listopadová demografická diskusní středa (415., 19. 11. 2008) byla na téma **Praktická aplikace demografie v životním pojištění**. Přednášející Jana Kadlecová (Česká spořitelna Praha) v úvodu vysvětlila, že k debatám kolem reformy důchodového systému dochází díky problému stárnutí obyvatelstva. Tato reforma by zvýšila povědomí o nutnosti zajištění se na stáří vlastními prostředky. Jednou z mnoha možností je využití široké nabídky komerčních pojišťoven. Pojišťovnictví je prosperujícím oborem ekonomiky a jeho zaplacené pojistné životního pojištění dosáhlo v roce 2007 více než 50 miliard Kč.

Pro výpočty v pojišťovnictví se využívá jednoduchých operací finanční matematiky spojených s pravděpodobností a matematickou statistikou. Jedním z hlavních vstupů jsou úmrtnostní tabulky, které jsou pro potřeby pojišťoven upravovány několika různými způsoby.

Volba úmrtnostních tabulek je jedním z základních činitelů stanovení výše výsledného pojistného.

Vzhledem ke stále se zvyšujícímu poměru seniorů v populaci se do budoucna zvýší odpovědnost jednotlivce za výši svého důchodového příjmu. Současně se stárnutím populace se kromě výdajů na státní důchodové pojištění zvýší i nároky na systém sociální a zdravotní péče. Zde se otevírá

další z možností pro vstup komerčních subjektů. Ať to bude na poli soukromých domů s pečovatelskou službou, pojištění pro případ bezmocnosti či produkty šité na míru aktivním seniorům.

Dějiny žen v českých zemích přednesené *Milenou Lenderovou* (Katedra historických věd FF Univerzity Pardubice) byly tématem prosincové, 416. diskusní středy (10. 12. 2008). *Women's history* se začala rozvíjet v souvislosti s rozvojem anglosaského akademického feminismu, který vedl k včlenění ženské problematiky do zkoumání minulosti především jako součástí dějin politických. V dalším vývoji se inspirovala německými sociálními dějinami, historickou demografií a antropologií, jak je zřejmé z bádání o dějinách žen rozvíjející se v rámci *nouvelle histoire* ve Francii.

Přes nepopíratelné vědecké a publikační výsledky se od poloviny 70. let minulého století objevovaly kritické postoje na tuto převážně sociálně historicky pojatou *women's history*, které zesílily v průběhu dalšího desetiletí.

Pokud se týče českých zemí, bádání o ženských dějinách se rozvíjelo v průběhu druhé poloviny 19. století. S novými podněty přichází pak generace publikujících od 70. let 19. století, ale na skutečně vědecké monografie bylo třeba čekat až do prvních desetiletí 20. věku. Několik závažných prací vyšlo v letech německé okupace.

Feministické hnutí, která aktivizovalo *women's history* v ostatní Evropě, nevzbudilo v totalitním Československu pozornost. Teprve *Janáčkovy Ženy české renesance* lze již považovat za zřetelný začátek skutečně vědecké české *women's history*. Některé původní české studie o „dějinách ženy“ se odvinuly od sociálních dějin, později od historické demografie. Průkopnicí této metody se v českém dějepiscevtví stala *Pavla Horská*.

Listopad 89' přinesl nespornou akceleraci ve *women's history*, jak doložila v roce 1993 konference na téma **Žena v dějinách Prahy**, společná akce Archivu hl. města Prahy a Nadace pro Gender studies, a o dva roky později mezinárodní symposium na téma **Existuje stredoevropský model manželství a rodiny?**, uspořádané z iniciativy pražského Divadelního ústavu, Rakouského kulturního institutu a Nadace pro Gender studies. Konferencí s ženskou tematikou v průběhu uplynulého dvacetiletí přibývalo: při všech příležitostech bylo zřejmé, že „ženské dějiny“ nabízejí na jedné straně netušené možnosti výzkumu, ale na druhé straně se potýkají s četnými metodologickými a metodickými nesnáze.

Lednové setkání demografů (417., 14. 1. 2009) bylo věnováno tématu **Gender a tělesnost**.

Jaroslava Hasmanová Marhánková (Katedra sociologie, FF Západočeské univerzity v Plzni) uvedla, že genderová studia přichází v sedmdesátých letech s dnes již běžně používanou dichoto-

mií genderu a pohlaví. Tato dichotomie dnes funguje jako samozřejmá součást vědního kánonu. Gender a pohlaví bývají přitom často interpretovány jako dvě relativně samostatné kategorie. Současný vývoj genderových studií se dnes ale stále častěji posunuje k zpochybnění této dichotomie a poukázání na mnohem komplexnější vztah mezi sociální a biologickou dimenzí našeho mužství a ženství. Příspěvek se snaží o ilustraci těchto debat. Zamýšlí se nad tím, do jaké míry je možné biologické pohlaví, jeho vnímání a ohraničenost oddělit od genderových představ. Zaměřuje se přitom především na způsoby, jakými jsou naše těla ovlivněna genderem. Gender jako sociální kategorie ovlivňuje vztah k našemu tělu i jeho konkrétní projevy a nakládání s ním. Gender tak není pouze kulturním nánosem našeho biologického těla, jak bývá často interpretován, ale také kategorií, která naše těla formuje a dotváří. Příspěvek tak poukazuje na to, že hranice mezi tím, co považujeme za biologické, stálé a přirozené a sociálním jsou při detailnějším rozboru spíše rozostřené.

Olomouc

Olomoucká odbočka České demografické společnosti uspořádala koncem roku (3. prosince 2008) v pořadí již 9. podvečer. Tentokrát byl věnovaný **Demografickému vývoji Olomouce** s podtitulem **Zůstane Olomouc stotisícová?** Spolu s organizátorem schůzky *Vladimírem Poláškem* (ČSÚ Olomouc) na setkání vystoupili tito přednášející: *Jiří Doležel* (Odbor koncepce a rozvoje Magistrátu města Olomouce), *Pavel Ptáček* (katedra geografie PříF UP v Olomouci) a *Jan Hercík* (katedra geografie PříF UP v Olomouci). V. Polášek uvedl nejprve základní informace o populačním vývoji Olomouce. Původně 30tisícové město (1859) dosáhlo 100 tisíc obyvatel v roce 1978 a nejvyššího počtu – 107,4 tis. v roce 1990, od té doby populace pozvolna klesá – roce 2007 na 100,4 tis. obyvatel. Na snižování počtu obyvatel se soustavně podílí přirozený přírůstek, resp. úbytek (úhrnná plodnost je tu nižší než v ČR, např. v roce 2007 v Olomouci byla 1,343 a v ČR 1,438) a migrace. Obyvatelé Olomouce stárnou – snižuje se počet dětí do 14 let a zvyšuje se počet lidí nad 65.

Představitel magistrátu, Jiří Doležel, v reakci na nebezpečí „stotisícové hranice“, resp. obavy ze snížení rozpočtu města, hovořil o chystaných daňových úpravách, ve kterých by byl zohledňován význam lokality. Snížení počtu obyvatel by na rozpočet města nemělo tak katastrofální dopad. Poté vystoupili geografové P. Ptáček a J. Hercík – hovořili o olomoucké migraci a sídelních preferencích zdejších studentů.

Olomouc se migrací obyvatel do zázemí města neliší od ostatních velkoměst. Pozvolna se vytlidňuje. Obyvatelstvo se vystěhovává do okolních obcí

(migrační saldo od roku 2000 je záporné a rok rokem se zvyšuje) a to přesto, že roste počet vysokoškolačů. (Připomeňme, že Olomouc je významným vysokoškolským centrem – Univerzita Palackého byla založena v roce 1573 a nyní má sedm fakult.) Mezi vystěhovalými do příměstských vesnic převažují lidé ve věku 30–44 let, tedy většinou rodiny. Nabízí se proto otázka: jak může být město atraktivní pro přistěhovalé studenty VŠ, když vlastní obyvatelstvo se odstěhovává. Tento problém přiblížila studentská anketa zaměřená na sídelní preference studentů vyšších ročníků oborů geografie a historie. Vyplynulo z ní, že v Olomouci a jejím okolí nechce zůstat 57 % dotázaných historiků a 45 % geografů. Příčiny jejich postoje byly u obou skupin stejné – rodinné důvody (studenti jsou silně

vázáni na bydliště a rodinu rodičů), nedostatek pracovních příležitostí a bydlení. Na otázku, jak by jejich rozhodnutí ovlivnila politika města, odpověděli stejně: pokud by město podporovalo mladé rodiny a výstavbu startovacích bytů, zůstali by.

Z diskuse vyplynulo, že v koncepci rozvoje města radní zatím neuvažují o populační politice a podobné je to i s výstavbou bytů. Přetrvává představa, že v rámci deregulace nájemného a růstu trhu s byty se situace vyřeší sama. V sociální politice se magistrát soustředil na starší občany a na budování pečovatelských domů. V závěru Jiří Doležel slíbil uspořádání výzkumu o pracovních příležitostech absolventů VŠ v Olomouci a Olomouckém kraji.

JP, JK, ML, JH-M, hru

Zemřel Doc. Ing. Miroslav Hiršl (1929–2008)

Po dvou letech ztrácející se naděje zemřel koncem minulého roku, odvolán krátce před osmdesátými narozeninami přímo symbolicky uprostřed intenzivní práce, dlouholetý aktivní účastník a velmi často významný gestor úsilí o vytváření sociálního charakteru naší polistopadové společnosti, *Miroslav Hiršl*. Znali ho a vážili si jeho práce všichni demografové, kteří se zabývali problematikou rodiny a tím současně zajištěním existence dětí v ní, a na druhé straně otázkami rozvoje materiálních podmínek pro důstojné stáří. Pro doc. Hiršla bylo charakteristické jeho výrazné politické myšlení a z něj vycházející zaměření a způsob práce. Projevilo se to již tím, že byl jedním z nejmladších členů protinacistické odbojové skupiny Předvoj. Pokračovalo jeho studium na Leningradské státní univerzitě a obhajobou kandidátské práce a později pedagogickou a výzkumnou prací na katedře politické ekonomie Vysoké školy politické. Po roce 1968 musel tuto svoji činnost ukončit přechodem do Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí při MPSV. Tam mohl plně využít svých znalostí i z Mezinárodní organizace práce – pokračoval v nich řadou výzkumných prací týkajících se životní úrovně i ve spolupráci s Prognostickým ústavem. Po zrušení FMPSV musel nedobrovolně opustit práci v ústavu a svoje aktivity přenesl do makroekonomického oddělení Československé konfederace odborových svazů jako poradce jejího vedení. Současně byl členem vědeckých rad a hodnotících komisí, externím poradcem býv. ministra a předsedy vlády V. Špidly, publikoval řadu výzkumných studií a analýz sociální situace i legislativních návrhů v sociální oblasti, včetně článků v odborářské revue *Pohledy a týdeníku Sondy*. S publikovanými výsledky práce doc. Hiršla se zájemce setkával na mnoha místech. Po

slední roky jeho života byly úzce spojeny s vedením komise pro sociální problematiku České strany sociálně-demokratické. Nekonečící práci doc. Hiršla zastavilo až přeapadení zákeřnou nemocí.

Vynucené změny pracovních M. Hiršla nevedly k redukci jeho pracovního zaměření, spíše naopak. Byl hlavním – a často žel jediným – autorem náročných studií o existenčním a životním minimu, prvním nezastupitelným autorem výpočtu rozsahu chudoby a podílu chudých v naší zemi. Zvláště se věnoval problematice úrovně i vývoje nákladů na děti v rodinách, životní úrovně rodin s dětmi a důchodců – na tato témata publikoval články také v *Demografii*. Velmi hodnotné byly jeho přednášky na diskusních večerech demografické společnosti, jejímž členem byl od roku 1970.

Zdánlivě roztržštěná ve své době aktuální témata Hiršlových studií tvoří jednotlivý celek, který vyústil mj. ve formulaci pojetí, výpočtu a stanovení životního minima, k návrhům úprav výše příjmků na děti podle jejich věku, k výši minimálního důchodu jako jediného zdroje příjmu. Výsledky intenzivní práce doc. Hiršla pomáhaly napravovat různé vady předlistopadového sociálního systému a umožnily vytvářet příznivější životní podmínky rodin s dětmi a starších osob v minulých dvaceti letech: když ne v realizaci, tak alespoň v plně odůvodněných návrzích či kritických pohledech. Bránil tím ještě větší rozháranosti ve změnách legislativy v sociální oblasti při výměně vlády, v následných změnách pohledů jejich představitelů a prosazování různých divných koncepcí (např. názory na přidávky na děti jako téměř sociální dávky pro chudé nebo naivní představy v připravované důchodové reformě).

V každé analytické a koncepční práci projevoval doc. Hiršl výrazný politický a zřetelně sociální přístup odpovídající (nejen i podle mého názoru)

nové situaci ve výrazně se názorově i příjmově diferencující naší společnosti. Vysoká náročnost odborné Hiršlovy práce vedla žel k tomu, že neměl mnoho spolupracovníků a žádného odpovídajícího nástupce. Proto bude v příštích letech doc. Hiršl chybět na různých místech svého působení, významně bude chybět také demografům při zdůvodňování nutnosti výrazné prorodinné politiky

i zajištění důstojného stáří. Bude chybět nejen jako odborník v tom nejlepší smyslu, ale také jako přítel, který vital diskuse a rozhovory nejen o tématech odborných.

Pro všechny ty, kteří doc. Hiršla poznali blíže, zůstane nezapomenutelným a na dlouhou dobu i těžko nahraditelným. Čest jeho památce.

Milan Kučera

Studie publikované v Demografii

Hiršl, M. Úvaha o výšce pracovního příjmu a počtu vyživovaných osob na možnost konečné placené spotřeby domácnosti. *Demografie*, 1974, 16, s. 232–240.

– Vliv změn v zaměstnanosti na příjmy a vydání domácností. *Demografie*, 1988, 30, s. 119–126.

– Příjmy mladých domácností v Československu (1970–1988). *Demografie*, 1991, 33, s. 222–229.

– Chudoba a nouze v Československu. *Demografie*, 1992, 34, s. 137–142.

– Příspěvky českého státu rodinám na náklady spojené s výchovou dětí. *Demografie*, 2004, 46, s. 166–176.

Statisticko-ekonomické dny na VŠE v Praze

Ve dnech 18. a 19. září 2008 se konaly na VŠE v Praze statisticko-ekonomické dny. Šlo již o 2. ročník mezinárodní konference, které se svými příspěvky zúčastnilo celkem 51 autorů (8 zahraničních a 43 domácích). Vzhledem k obsahové náplni a množství referátů probíhala jednání souběžně ve dvou sekcích. V rámci první sekce byly přednášeny příspěvky ze statistiky a demografie, ve druhé sekci referáty z oblasti ekonomie. Posluchači se mohli seznámit s **Vývojem a perspektivami lidských zdrojů** (*T. Fiala, J. Langhamrová*), **Obyvatelstvem Choceňska v polovině 17. století** (*E. Kačerová*), **Nárůstem počtu vysokoškolských studentů a demografickým vývojem vybraných zemí** (*P. Mazouch, J. Fischer, S. Finardi*), **Významem časové hodnoty peněz při měření návratnosti investic do lidského kapitálu** (*J. Fischer, P. Mazouch, S. Finardi*). Ze statistických témat lze zmínit několik příspěvků týkajících se využití metody shlukové analýzy (*H. Řezanková, T. Löster, M. Popenková, M. Žambochová, M. Bohdalová*), příspěvky týkající se mezd a mzdových rozdělení (*D. Bílková, R. Pavelka, J. Bartošová*).

Důležitou roli v současné se rozvíjejícím způsobu vzdělávání hraje e-learning, kterému bylo také věnováno několik příspěvků (*M. Majorová, R. Biskup, J. Kropáč*). V ekonomické sekci bylo prezentováno mnoho mikroekonomických i makroekonomických problémů, které se týkaly například minimální mzdy

(*T. Pavelka*), ekonomického růstu (*T. Volek*), politiky zaměstnanosti (*P. Adámek*), zahraničních investic (*B. Hořejší, J. Dobrylovský*) atd. V rámci jednotlivých referátů probíhaly dlouhé a mnohdy i bouřlivé diskuse nad aktuálními problémy a poznatky a je tedy možné konstatovat, že mezinárodní setkání přineslo nové poznatky pro všechny zúčastněné. Vzhledem k oblibě demografických příspěvků se pořadatelé rozhodli od příštího ročníku zařadit sekci demografie jako samostatnou. Druhý ročník byl úspěšně zakončen s nadějí, že i další ročníky, které se budou konat v příštích letech, budou alespoň tak úspěšné, jako ten letošní. Přednášející, kteří by se chtěli dalšího ročníku aktivně zúčastnit a to nejen s demografickými příspěvky jsou srdečně zváni a veškeré informace k dalším ročníkům bude možné najít na adrese <http://msed.vse.cz>. Text jednotlivých příspěvků je v plném znění k dispozici ve sborníku příspěvků „MSED 2008“, VŠE Praha, 2008, ISBN 978-80-861175-62-1 a abstrakty jsou ve sborníku abstraktů „Mezinárodní statisticko-ekonomické dny na VŠE v Praze“, Praha 18. a 19. září, 2008, 2. ročník vědecké konference pořádaný katedrou Statistiky a pravděpodobnosti (FIS) a katedrou Mikroekonomie (FPH), ISBN 978-80-861175-61-4. Sborník obsahuje abstrakty příspěvků, které byly předneseny při jednáních v jednotlivých sekcích a s jednotlivými články prošly recenzním řízením a byly schváleny redakční radou.

Tomáš Löster, Jitka Langhamrová

Mezinárodní konference „Przemiany Demograficzne Europy Środkowej od XVIII wieku“, Zielona Góra 2008

Ve dnech 23. a 24. 10. 2008 se v dolnoslezské Zieloné Górze konala mezinárodní konference **Przemiany Demograficzne Europy Środkowej od XVIII wieku**, jejímž hlavním pořadatelem byl

Instytut Historii Uniwersytetu Zielonogórskiego. Konference byla uspořádána jako pocta významnému polskému historikovi a historickému demografovi *prof. Mieczysławowi Jerzemu Kędelskiemu*

k 10. výročí jeho úmrtí. Zároveň oslavila 90 let trvání a působení *Hlavního úřadu statistického* v Polsku (Główny urząd statystyczny – GUS), jenž se podílel na jejím vzniku a dal základ úzké spolupráci se Zelenohorskou univerzitou.

Úvodní řeč pronesl viceprezident GUSu *Janusz Witkowski* a následně požádal hlavní organizátor této akce, profesor UZ *Tomasz Jaworski*, o krátkou vzpomínku na prof. Kędelského, jeho žáky *prof. Jana Paradysze* a *prof. Elżbietu Golat* z Akademie ekonomické v Poznani (Akademia Ekonomiczna w Poznaniu). Prof. Kędelski původně studoval hospodářské dějiny, napsal doktorskou práci na téma ze sféry statistiky obchodu a zabýval se metodikou výzkumu cen, měř a vah. Teprve později se začal zabývat statistikou obyvatelstva, čímž se přiblížil studiu historické demografie. Z jeho prací lze zmínit monografii **Umieralność i trwanie życia ludności Wielkopolski w XIX wieku** (Poznań, 1996). Udržoval úzké kontakty s francouzskou historickou demografií. Jeho vědeckou činnost se pokusil hned v prvním referátu této konference nastínit *Piotr Kowalski* a po něm následovaly metodologické příspěvky a přiblížení dosavadních výzkumů různých demografických a historikodemografických institucí. *Jan Berger* promluvil o výsledcích průzkumů GUSu, Polského Institutu Badań Demograficznych, Slezského statistického ústavu (Śląski Instytut Statystyczny) aj. v letech 1931–1939 v Polsku, *Jan Paradysz* o francouzské demografii a jejím odrazu v poznaňském vědeckém centru, *Lucyna Nowak* a *Elżbieta Golata* o perspektivách vývoje populace Lubuského vojvodství, v němž se nalézá Zielona Góra, resp. celého Polska. Českou historickou demografií zastupovala *Alice Velková*, která posluchače seznámila s metodickými příspěvky naší vědy za posledních dvacet let. Poněkud netradičně začal svůj referát na téma **Počty, lidský život, úvahy, naděje a hrozby** *Tomasz Jaworski*. Podrobně rozebral sčítání izraelského lidu v biblické knize Numeri a připomenul, že první soupis obyvatel v Polsku proběhl až o 3000 let později (roku 1789), kdy hospodářští myslitelé začali chápat význam lidského kapitálu jako zdroje ekonomického rozvoje.

Konference byla nadále rozdělena do tematických bloků, ve kterých se střídaly příspěvky demografické i historikodemografické. Po metodologickém bloku následovaly referáty o pramenné základně, možnostech jejího využití či možnostech nových výzkumů známých pramenů. Spoluorganizátorka konference *Hanna Kurowska* z UZ hovořila o pruské statistice v 18. stol., *Lidia A. Zyblikiewicz* o hodnotě údajů ze sčítání lidu na

příkladu Krakova, *Zbigniew Chodyla* o nových odhadech počtů obyvatel a hustoty zalidnění Velkopolska a *Agnieszka Lipińska* o sociálně-demografických proměnách v Horní Lužici v 18. stol. Velké množství času bylo věnováno základním tématům výzkumu demografie, tzn. mechanické a přirozené měně. Problémem migrací z různých úhlů se zabývali *Cecylia Leszczyńska*, *Łucja Lisiecka*, *Aniitta Maksymowicz*, *Jaroslav Vaculík* a *Radek Lipovski*. Jediný zástupce německé vědy, *Rolf Gehrmann*, pronesl referát na téma **Demografický přelom 2. poloviny 18. a na počátku 19. století na severoněmeckém příkladu**. Hovořil o poklesu dětské úmrtnosti v severních částech německého území na východ od Odry už na přelomu 18. a 19. stol., zatímco k podobnému poklesu nedošlo v jižních a východních částech, což vysvětloval odlišnými vzorci plodnosti. Podobné rozdíly v dětské úmrtnosti mezi německými zeměmi Bavorskem a Frískem uvedl *Massimo Livi Bacci* v práci **Populace v evropské historii** (česky 2003). Základním otázkám přirozené měny obyvatelstva na příkladu různých lokalit a oblastí se věnovali *Agnieszka Zielińska*, *Jolanta Skierska*, *Anna Miesiąc* a *Konrad Rzemieniecki*. Rada referentů spojila tyto problémy s rozvojem protoindustriálních a industriálních forem výroby. *Jan Kwak* a *Jacek Kurek* se zabývali demografickými změnami v souvislosti s výstavbou hornoslezského průmyslového centra, *Arkadiusz Rzepkowski* zase s ohledem na nákladnictví v obci Pabianice u Łodže. Současné ekonomické aktivity žen v Polsku věnovala svůj příspěvek *Marzena Książkiewicz*, na který navazoval referát *Radosława Poniata* o služebné a námezdní práci žen a dívek v oblasti Białystoku v 18. stol. O změnách úmrtnosti a vytváření novodobého mortalitního modelu na přelomu 19. a 20. stol. referovali *Dariusz Szudra* a *Konrad Wnęk*. Velmi specifickým demografickým skupinám se věnovali *Tomasz Przerwa* a *Jiří Mihola*. První z nich se pokusil o demografické charakteristiky vojenských posádek a garnizonů, druhý pak o rekonstrukci národnostního (zemského) původu mnichů pavlánského řádu v Čechách a na Moravě v 17. a 18. stol.

Z konference by měl být přichystán sborník. I českému vědeckému prostředí se tak naskytne dobrá možnost podívat se na současný stav demografického a historickodemografického výzkumu v různých polských střediscích, protože na konferenci byla zastoupena taková centra jako Warszawa, Wrocław, Kraków, Poznań, Kielce, Białystok, Zielona Góra ad.

Radek Lipovski

International Conference: Effects of Migration on Population Structures in Europe, Vídeň 2008

Ve dnech 1. a 2. prosince 2008 se jako již tradičně konala mezinárodní konference, kterou spolupřofádaly *Vienna Institute of Demography* (VID) při Rakouské akademii věd a *IIASA* (International Institute for Applied Systems Analysis). Letos se konference týkala mezinárodní migrace a její plný titul zněl **Vliv migrace na populační struktury v Evropě**. Konference se konala v historické budově Aklademie věd v centru Vídně a zúčastnilo se jí téměř 150 delegátů z 35 zemí. Účast z České republiky byla velmi skromná, více účastníků se tradičně dostavilo ze slovenského Infostatu.

Úvodem pozdravil účastníky konference prezident Akademie *Peter Schuster*, ředitel VID a *IIASA* *Wolfgang Lutz* a vedoucí vědecké skupiny, která ve VID provádí výzkum migrace, *Sergei Scherbov*. Po úvodních slovech začal hlavní blok konference, ve kterém se vystřídali tři pozvaní přednášející se zásadními příspěvky. *David Coleman* z Oxford University v příspěvku **The changing face of Europe** nastínil na řadě barvitých příkladů hlavní trendy migrace v historii i v posledních letech a s nimi spojené změny v demografických strukturách především Evropských populací. *Heinz Fassmann* z Institute for Urban and Regional Research při Rakouské akademii věd v příspěvku **'Old' and 'new' immigration countries in Europe: a phase concept** nastínil koncept tři fází, kdy se ze zemí dříve převážně emigračních postupně stávají země mírně a posléze i vyloženě imigrační. Na příkladu Rakouska ilustroval vývoj v zemích západní Evropy, kde ještě v první polovině 20. století probíhala výrazná emigrace do USA, zatímco po druhé světové válce se odliv obyvatelstva zastavil a naopak v posledních desetiletích nastal výrazný příliv ze zemí třetího světa. Přednášející zmínil též Českou republiku jako příklad země, která se nyní dostává z první do druhé fáze. *Joel Cohen* z USA následně představil (**How many people will migrate from country A to country B next year?**) statistický model pro projekce migrací mezi státy v rámci populačních projekcí. Tento model vychází z jednoduché myšlenky, že souhrn emigrace a imigrace mezi všemi státy musí dát celkově nulový součet a model dále obsahuje řadu proměnných, jako je velikost a vzdálenost jednotlivých zemí a jejich migrační atraktivita. Celý tento blok byl zakončen zajímavou diskusí nad otázkami z publika.

Po obědě následoval blok tzv. Country Case Studies, kde byly předneseny následující prezentace: *Philip Rees, Paul Norman, Pia Wohland a Peter Boden: A population projection model for ethnic groups: specification for a multi-country, multi-zone and multi-group model for the United Kingdom*; *Maria João Valente*

Rosa a Joana Lopes Martins: Portugal as a case study: an ageing population dealing with diversity; *Vasile Ghetau: The known and unknown face of Romanian international migration*; *Sergey V. Ryazantsev a Alexander A. Grebenyuk: Immigration of compatriots to Russia: potential, effects and state policy*; *Faton Tony Bislimi: Immigration and human development through education and labour force participation – the case of Kosovo*; *Alina Potrykowska: The new migration system in Poland*.

Z uvedených byl zajímavý především příspěvek o Kosovu. Zaznělo zde mj., že masivní finanční transfery v zahraničí žijících Kosovanů v určitých ohledech nepřispívají k zlepšování domácí situace, neboť mladí Kosované nestojí o vyšší vzdělání a následně špatně placené zaměstnání a raději žijí z této zahraniční podpory.

Podvečerní sekci tvořily následující příspěvky v bloku Demographic Characteristics of Migrants: *Michaela Gstrein a Liliana Mateeva: Mixed marriage flows in the enlarged European Union in 2006*; *Nadja Milewski: Immigrant fertility in West Germany: socialization effect in transitions to second and third births?*; *Keren Ladin a Steffen Reinhold: The 'healthy migrant effect' in late life? Implications for physical and mental health of migrants across 11 European countries*; *Susanne Schmid a Martin Kohls: Reproductive behaviour of female immigrants in Germany*; *Eleonora Mussino, Claudia Iaccarino, Sabrina Prati a Salvatore Strozza: Reproductive histories of resident foreigners in Italy in 2002–2006*.

Druhý den konference zahájil *Tomáš Sobotka* zajímavým příspěvkem **The rising importance of migrants for births and fertility trends in Europe**. Také další příspěvky se týkaly vlivu migrace na plodnost v Evropských zemích: *José Antonio Ortega a Alberto del Rey: Effects of internal and international migration on birth replacement. A regional analysis in Spain, 1975–2005*; *Sven Drefahl a Dorothea Rieck: Birth replacement in East and West Germany*; *Dalkhat Ediev, David Coleman a Sergei Scherbov: Migration as a factor of population reproduction*.

Následovaly dva příspěvky, věnující se ekonomickým souvislostem migrací: *Robert Rowthorn: The economic and demographic impact of immigration on western Europe*; *Sule Akkoyunlu: Trade, aid, remittances and migration*.

Odpolední sekce měla téma vliv migrace na složení obyvatelstva a obsahovala následující příspěvky: *Antonino Golini a Anna di Bartolomeo: The impact of a massive migration flow on the regional*

population structure: the case of Italy; *Carles Simo Noguera, Salvador Mendez a Gaiane Safarova: Effects of migration on population ageing: the case of the Valencian community;* *Anastasia Kostaki, Byron Kotzamanis a Michalis Agorastakis: The implications of immigration on the size and age structure of the total population, the population at working ages and the active population in Greece: a spatial approach;* *Alissa Tolstokorova a Zsolt Gál: Replacement migration in ageing Europe: challenges and perspectives for Central and Eastern Europe;* *Vegard Skirbekk, Anne Gou-*

jon a Eric Kaufmann: Secularism, fundamentalism or Catholicism? The religious composition of the United States to 2043.

Konferenci uzavřela závěrečná diskuse. Vybrané příspěvky z konference budou publikovány ve Vienna Yearbook of Population Research 2009, která vyjde v letošním roce v prosinci, podobně jako k datu této konference vyšla ročenka 2008 s příspěvky předchozí konference na téma "Can policies enhance fertility in Europe?". Kompletní program konference lze nalézt na internetové stránce <http://www.oew.ac.at/vid/empse/index.html>. *Kryštof Zeman*

Konference – Reprodukce lidského kapitálu (vzájemné vazby a souvislosti)

Ve dnech 15. a 16. prosince 2008 se na Vysoké škole ekonomické uskutečnila mezinárodní konference s názvem **Reprodukce lidského kapitálu (vzájemné vazby a souvislosti)**. Uspořádala ji katedra demografie FIS VŠE v Praze ve spolupráci s Ústavem pro informace ve vzdělávání v Praze jako součást dlouhodobého výzkumného projektu 2D06026 „Reprodukce lidského kapitálu“ financovaného MŠMT v rámci Národního programu výzkumu II.

Účastníci konference se problematikou lidských zdrojů a lidského kapitálu zabývali v celé její šíři a hovořili o nutnosti jejího chápání na úrovni národního hospodářství.

Hovořilo se o demografických změnách v Evropě i výrazných změnách v demografickém chování obyvatelstva České republiky a jejich ekonomických důsledcích. Následky jsou závažné a mimořádná pozornost jim byla věnována mimo jiné z toho důvodu, že změny v demografickém chování, k jakým dochází v současné době, nebyly dosud nikdy v naší historii zaznamenány. Nynější demografický vývoj je nutné nejen analyzovat, ale také si vytvořit představu o jeho budoucím průběhu.

Konferenci se pokoušela demografický pohled na lidské zdroje, resp. kapitál doplnit pohledem ostatních vědních disciplín, neboť lidské zdroje jsou v současné době považovány za největší bohatství každého státu a jejich reprodukce se nyní stává nejdůležitějším faktorem, který ovlivňuje rozvoj národního hospodářství.

Cílem konference bylo vzájemné předání si zkušeností z různých oborů a snaha upozornit na význam investic států do reprodukce lidského kapitálu.

Sešli se na ní odborníci nejenom z řad demografů VŠE a Přírodovědecké fakulty Univerzity Karlovy, ale i z Výzkumného ústavu práce a sociálních věcí, Českého statistického úřadu, Ústavu pro informace ve vzdělávání v Praze, Národohospodářské fakulty VŠE a řada dalších – mimopražských i zahraničních.

Na jednání vystoupili: *Dagmar Bartoňová (Od-*

raz změn demografického chování a stárnutí obyvatelstva ČR ve struktuře domácností a v rodině koncem 20. a začátkem 21. století), *Jitka Bartošová (Příjmy domácností ve vybraných regionech České republiky)*, *Jana Vavrečková, Ivo Baštyř, Ludvík Michalička, Jakub Musil (Zdroje lidského kapitálu vybraných skupin terciárně vzdělaných českých odborníků a riziko jejich zahraniční migrace)*, *Drahomíra Dubská (Mandatovní výdaje státního rozpočtu: Jaká je cena „lidského kapitálu“)*, *Jaroslava Durdisová, Jan Mertl (Veřejné a soukromé financování rozvoje lidského kapitálu ve zdravotnictví)*, *Tomáš Fiala, Jitka Langhamrová (Věková struktura obyvatelstva ČR a vybraných zemí EU – perspektivy budoucího vývoje)*, *Jitka Langhamrová, Tomáš Fiala (Současná demografická situace České republiky ve srovnání s ostatními zeměmi EU)*, *Jakub Fischer, Petr Mazouch, Savina Finardi (Hodnocení investice do terciárního vzdělání z pohledu jednotlivce – teoretické a praktické otázky odhadu vnitřního výnosového procenta)*, *Eva Kačerová, Jiří Henzler (Rodina na Chrudimsku v polovině 17. století)*, *Eva Heřmanová (Lidské zdroje, celoživotní vzdělávání a vzdělávání seniorů v Česku a EU)*, *Bohdana Holá (Plodnost a vzdělání)*, *Martin Holub (Zohlednění dob výchovy dětí v důchodových systémech)*, *Vladimír Hulík (Prognóza počtu žáků a studentů v ČR do roku 2050 – výsledky a možnosti)*, *Magdalena Kotýnková, (Demografický vývoj a změny na trhu práce v letech 1995–2007)*, *Vojtěch Krebs (Nástroje pro podporu zaměstnávání starších pracovníků)*, *Tomáš Löster (The use of statistical tools for the demonstration of effects of polluted environment on congenital defects and spontaneous abortions in the Czech Republic)*, *Luboš Marek, Michal Vrabc (Míra přerozdělování příjmů v ČR; Vybrané mzdové charakteristiky v krajích ČR členěné podle věku a pohlaví v roce 2008)*, *František Murgaš (Ludský kapitál jako súčasť agregovaného humánneho kapitálu a jeho priestorová diferenciácia na Slovensku)*, *Olga Po-*

láková (Proměny podoby rodin), Luděk Šídlo, Klára Tesárková (Populační prognózy České republiky vs. realita – zhodnocení přesnosti pomocí Keyfitzova indexu kvality predikce), Vladislav Škop (Globalizace, imigrace a druhý dlouhotrvající poválečný boom v Austrálii), Milan Šlapák (Ekonomická aktivita starších osob a důchodový systém v České republice), Jaroslav Vencálek (O vzájemnosti reprodukce a integrace lidského kapitálu v podmínkách

(nejen) České republiky) a Mirka Wildmanová (Kvalita lidského potenciálu starších lidí).

Všechny příspěvky jsou k dispozici na CD **Sborník z konference „Reprodukce lidského kapitálu, vzájemné vazby a souvislosti“**, VŠE, Praha, Oeconomica, 2008, ISBN: 978-80-245-1434-5 a také na stránkách katedry demografie VŠE http://kdem.vse.cz/?page_id=201.

Jana Langhamrová

Předpokládané změny etnické skladby obyvatelstva USA¹⁾

Vloni uveřejnil The Wall Street Journal tuto informaci: podle amerického Úřadu pro sčítání lidu, bude bílých nehispanšských Američanů méně než 50 % úhrnu obyvatelstva USA již v roce 2042, tedy o osm let dříve, než se dosud předpokládalo. Léta, která budou tomuto historickému momentu předcházet, budou obdobím velkých změn ve školství a také na trhu práce. V nejbližších čtyřech desetiletích bílá nehispanšská populace zestárne a její počet klesne. „Většinu“ budou zatímni menšíny získávat postupně. Nejprve převýší jejich zastoupení 50 % věková skupina 0–17 let. Přitom tento přesun bude probíhat regionálně a značně diferencovaně. Ovlivňovat ho bude nejen vývoj v úrovni porodnosti, ale také migrace. Rozhodujícím faktorem je, že generace bílých Američanů narozená v době baby-boomu, kterým bude kolem roku 2030 více než 65 let, měla v průměru méně dětí než jejich rodiče a že ji jejich děti v charakteru reprodukčního chování následují.

Podíl Američanů pocházejících z Asie poroste jak díky přetrvávající imigraci tak i vyšší porodnosti a podobně tomu bude u Afroameričanů, kteří mají také vyšší úroveň porodnosti než bílí Američané. V roce 2050 se podíl černochů zvýší o 1 procentní bod na 15 %; počet Asiátů se zvýší z dnešních 5 % na 9 %. Vzroste také populace míšenců, která si ve sčítacích formulářích zapisuje dvě nebo více ras.

Pro početní vzestup dosavadních menšin bude ale rozhodující početní růst Hispánců. Odhaduje se, že do roku 2050 se celkový počet obyvatel USA zvýší na 439 mil. obyvatel a že v té době bude každý třetí Američan Hispáncem. „Souběžně s vysokou úrovní imigrace se bude také zvětšovat podíl Hispánců-rodáků, tj. těch, kteří se již narodili ve Spojených státech“, říká Jeffrey Passel, demograf z Pew Hispanic Center ve Washingtonu. Tento posun by mohl ovlivnit vnitropolitické poměry v USA. Zájmy důchodců (narozených během baby-boomu), jejichž podíl ve starší populaci

roste, jsou soustředěny spíše na problémy týkající se výše penze, péče o zdraví své a svých rodičů, zatímco zájmy dosavadní výrazně mladší minority se budou týkat spíše vzdělávání a pracovních příležitostí. „Vždy jde o generační změny,“ říká J. Passel, „ale nyní jsou zvýrazněny i etnickou skladbou“.

První skupinou, ve které dojde ke změně podílu v neprospěch zatímni bílé většiny, budou děti. Podle analýzy vypracované W. Freyem bude ve věku 0–4 let procentuálně méně bílých Američanů již v roce 2021 a o 7 let později to bude ve věku 18–29 let. Mezi dospělými ve věku 45 až 64 let přestanou bílí Američané převažovat v roce 2050 a teprve mnohem později přijdou změny i v senior-ském věku.

Znamená to, že po běloších, kteří odejdou do důchodu, bude na trhu práce stále více a více volných míst, což by mohlo znamenat, že se i pro Hispánce stane zajímavým vyšší vzdělávání. Ve zprávě W. Freye se uvádí, že bude třeba klást větší důraz na výchovu nových Američanů a jejich dětí, aby byli schopni si tato zaměstnání osvojit. Řada městských aglomerací se již stala doménou dnešní „menšiny“ a mnoho dalších je bude brzy následovat. V Los Angeles, které bylo dlouho vstupní branou Hispánců do USA, tvoří běloši pouze 30 % populace. Podle projekce W. Freye v okresech ležících kolem Denveru, Las Vegas, Orlando a Floridy bude počet bělochů v nejbližších dvou letech klesat na 50 % nebo ještě níž. Posouvání změn v etnické skladbě podle věku může mít dalekosáhlý vliv – od výsledků místních voleb až po volby celostátní. V prvé řadě to ale předpokládá více prosazovat dvojjazyčné vzdělávání a pozitivní diskriminaci pro příslušníky etnických menšin. Očekává se, že početně rychle rostoucí státy na jihu a západě USA, ve kterých jsou již nyní patrné známky tohoto demografického posunu, budou také měnit svou vnitřní politiku. Takovým příkladem mohou být státy Nevada a Colorado, kde v roce 2004 slavil vítězství prezident G. Bush a kde po čtyřech letech zvítězil díky mladým voličům a voličům z řad minorit Barack Obama.

hru

¹⁾ Pramen: Conor Dougherty. Whites to lose majority status in U.S. by 2042. The Wall Street Journal ze 14. 8. 2008.

MIGRACE VYSOKOŠKOLÁKŮ MEZI KRAJI ČESKÉ REPUBLIKY

Lidské zdroje a úroveň a kvalita vzdělávání (zejména pak terciárního) hrají jednu z nejdůležitějších rolí v rozvoji znalostní ekonomiky, tedy v rozvoji konkurenceschopnosti založené na znalostech. Ačkoliv se v jednotlivých krajích České republiky od 90. let zvýšila nabídka vysokoškolských studijních oborů, a to jak formou vzniku nových vysokých škol, tak i rozšířením kapacit stávajících institucí terciárního vzdělávání, rozvoj lidských zdrojů má výraznou regionální dimenzi.

Článek se zabývá migrační mobilitou vysokoškolsky vzdělaných obyvatel ve věku 25–34 let mezi kraji ČR v letech 2001–2004, kdy dochází k významnému obnovení hospodářského růstu, který se výrazně projevil prohlubováním regionálních rozdílů v mzdách působících jako hlavní pull-faktor pro kvalifikované pracovníky. Cílem příspěvku je postihnout to, do jaké míry jsou kraje v České republice schopné si v regionu absolventy vysokých škol udržet a tím uchovávat svůj inovační potenciál. Migrace absolventů vysokých škol totiž představuje jeden z kumulativních mechanismů, který přispívá k meziregionální ekonomické diferenciaci a podle *Hampla* (2004) i k dalšímu umocňování hierarchické diferenciaci sociálně-geografických jednotek, přičemž cílem článku není nalezení příčin zjištěného migračního vzorce. Doplnjuje a navazuje na závěry obecnější analýzy vnitřní migrace vysokoškolsky vzdělaných obyvatel v letech 1991–2004 (*Polášek a kol.*, 2007).

Metodický přístup

Migrace představuje jednu z forem prostorové mobility obyvatelstva, kterou lze podle kritéria pravidelnosti a návratnosti jejich forem zjednodušeně rozdělit na (*Anděl – Bičík*, 1980):

- 1) nenávratné pohyby (migrace),
- 2) návratné pohyby,

- a) pravidelné (dojíždka do zaměstnání a do škol),
- b) nepravidelné (dojíždka za rekreací, nákupem, službami atd.).

Statistická data pocházejí z Českého statistického úřadu (ČSÚ). Z tohoto zdroje jsou data o vzdělanostních a věkových skupinách obyvatel a počtech a struktuře vnitřních migrantů, a to jak na národní, tak i regionální úrovni. Zdrojem analýzy byla statistická data získaná Výběrovým šetřením pracovních sil (*Zaměstnanost*, 2004) a dále publikace Vnitřní stěhování v ČR 1991–2004 (*Demografická příručka*, 2007). Dalším zdrojem ČSÚ byla interní data (*Vnitřní stěhování*, 2001–2004), která poskytovala detailnější a strukturovanější pohled na migranty z hlediska věkových a vzdělanostních charakteristik. Ačkoliv statistika vnitřní migrace není zcela přesným a vyčerpávajícím obrazem migračních pohybů¹⁾, patří tato statistika v České republice mezi nejuplněnější a nejpřesnější v Evropě.

ČSÚ definuje vnitřní migraci (stěhování) jako prostorové přemístování osob přes administrativní hranice územní jednotky spojené se změnou bydliště na území ČR. ČSÚ sleduje počet případů stěhování, nikoli počet stěhujících se. Migrace je tedy chápána jako jednorázové, relativně trvalé přestěhování obyvatelstva, spojené se změnou bydliště. Ze stejné definice vychází i tento článek, přičemž stěžejní geografickou úroveň, na které se budou charakter a směry migrace zkoumat, je úroveň krajská²⁾. Migrant a migrace jsou zkoumány podle věku a vzdělání.

Pro analýzu migračních toků vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji ČR byl zvolen odpovídající ukazatel, „jedinec-migrant s vysokoškolským vzděláním ve věku 25–34 let“.

V článku je použito několik standardních ukazatelů, které popisují velikost a strukturu migračních pohybů mezi kraji a umožňují jejich srovnání. Jelikož je tento článek zaměřen primárně na analýzu migračních pohybů mezi kraji, jejich definice odrážejí jejich použití na této úrovni. Časové období, ke kterému se všechny ukazatele (kromě souhrnných měř) vztahují, je jeden rok. Počty migrantů mezi regiony v tomto článku jsou buď obecné, nebo dále vnitřně strukturované (podle věkových skupin a podle nejvyšší dosažené úrovně vzdělání).

¹⁾ Podle M. Aleše (2001) má na tuto neúplnost vliv zejména to, že mnohé „trvalé“ pobyty jsou fiktivní, hlášené pouze ze spekulativních, zpravidla bytových důvodů.

²⁾ Vnitřní migrace mezi kraji je pro migranta z pracovních, sociálních nebo rodinných důvodů zásadnější otázkou než migrace v rámci jednoho kraje, která bývá často nahrazována jinými podobami územní mobility, např. dojíždkou do zaměstnání. Motivace k migraci do jiného kraje je tedy závažnější než v případě stěhování uvnitř kraje.

Standardními migračními ukazateli jsou například intenzita migrace, intenzita migračního obratu (neboli hrubá míra migrace) nebo intenzita migračního salda (čistá míra migrace). Dále jsou použity tzv. souhrnné míry, které se vztahují k delšímu časovému období. Vedle těchto ukazatelů se v článku pracuje také s tzv. specifickými měrami migrace, tedy těmi, které se v rámci stejné územní jednotky vztahují k věkové a/nebo vzdělanostně specifické skupině obyvatel. V tabulkách a grafech jsou explicitně uvedeny dvě specifické míry migrace:

Specifická míra migrace I – podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let na 1000 obyvatel ve věkové skupině 25–34 let.

Specifická míra migrace II – podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let na 1000 obyvatel s vysokoškolským vzděláním.

Vlivem úprav v metodice v rámci sběru statistických dat o počtech a struktuře vnitřních migrantů musela analýza tohoto článku vycházet pouze z dat za období 2001–2004. Ke změně tabulek za vnitřní stěhování vedla změna obsahu souborů stěhování, které ČSÚ poskytuje Ředitelství služby cizinecké a pohraniční policie a Ministerstvo vnitra ČR. Od roku 2005 v nich není uveden důvod stěhování a zejména nejvyšší dosažená úroveň vzdělání migranta (více *Polášek a kol.*, 2007).

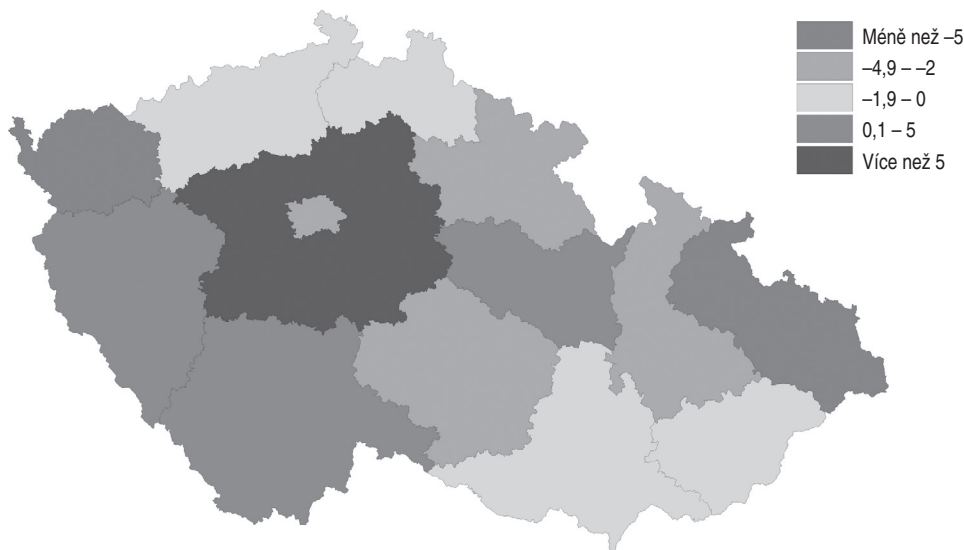
Migrace vysokoškoláků

Podle celé řady věkových a vzdělanostních analýz migrace (např. *Čermák*, 2001 nebo *Bartoňová*, 1997) je předmětem analýzy tohoto článku migračně nejmobilnější část populace.

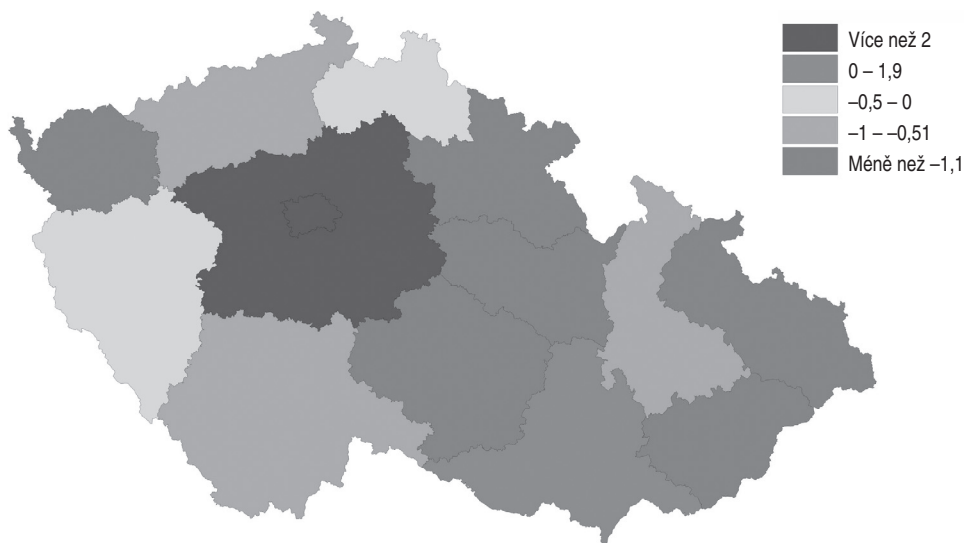
Rozdíly mezi meziregionálním migračním vzorcem vysokoškoláků ve věku 25–34 let a obecnými migračními toky v České republice jsou patrné z porovnání kartogramů 1 a 2, ze kterých je zřetelná vyšší geografická selektivita migrace vysokoškoláků. Zcela protichůdné jsou tyto dva migrační vzorce na úrovni krajů zejména v případě Prahy. V rámci obecnějšího vzorce migrace (kartogram 1) se zřetelněji projevují suburbanizační procesy, neboť Praha měla mezi roky 2001–2004 záporné migrační saldo a naopak výrazně zisková byla ve stejném období z hlediska migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let. Protichůdnými byly tyto toky také v Jihomoravském, Plzeňském, Jihočeském a Pardubickém kraji. Nejvíce migračně ztrátové kraje v obou ukazatelích byly kraje Karlovarský a Moravskoslezský.

Mezi roky 2001 a 2004 migrovalo mezi kraji České republiky celkem 20 971 vysokoškoláků ve věku 25–34 let. V tab. 1 je uvedeno dvacet nejpočetnějších dílčích migračních proudů, které za uvedené období zachycuje 53,8 % všech migrujících vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji České republiky. Tyto dílčí migrační proudy potvrzují migrační atraktivitu krajů Praha, Středočeského a Jihomoravské-

Kartogram 1 Souhrnná čistá míra migrace (%) obyvatel České republiky mezi kraji, 2001–2004 (v %) (Total inter-regional net migration rate (%) of the population in the Czech Republic, 2001–2004 (%))

Pramen: Demografická příručka, 2007; Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

Kartogram 2 Souhrnná čistá míra migrace (‰) vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji, 2001–2004 (v ‰) (Total inter-regional net migration rate (‰) of university students aged 25–34, 2001–2004 (‰))

Pramen: Demografická příručka, 2007; Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

Tab. 1 Nejvýznamnější migrační proudy vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji, 2001–2004 (Most significant inter-regional migration flows among university students aged 25–34, 2001–2004)

Kraj emigrace	Kraj imigrace	Podíl na celkovém počtu migrujících absolventů (v ‰)	Kraj emigrace	Kraj imigrace	Podíl na celkovém počtu migrujících absolventů (v ‰)
Praha	Středočeský	104,2	Zlínský	Praha	19,7
Středočeský	Praha	59,9	Zlínský	Jihomoravský	19,0
Moravskoslezský	Praha	34,3	Olomoucký	Jihomoravský	18,7
Jihočeský	Praha	28,7	Vysočina	Jihomoravský	17,7
Ústecký	Praha	28,1	Liberecký	Praha	17,0
Jihomoravský	Praha	25,7	Moravskoslezský	Středočeský	17,0
Moravskoslezský	Jihomoravský	25,7	Ústecký	Středočeský	16,8
Pardubický	Praha	24,5	Královéhradecký	Středočeský	15,3
Královéhradecký	Praha	22,4	Jihočeský	Středočeský	14,8
Olomoucký	Praha	20,0	Jihomoravský	Středočeský	13,1

Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

ho. Tab. 1 navíc uvádí hlavní zdrojové oblasti, odkud do těchto tří krajů proudí nejvíce vysokoškoláků ve věku 25–34 let.

Dva početně nejvýznamnější migrační proudy vysokoškoláků ve věku 25–34 let se odehrávají mezi kraji Praha a Středočeským krajem. Jsou to hlavně migrační proudy v rámci procesu suburbanizace této skupiny obyvatel do zázemí Prahy (tj. okresů Praha-východ a Praha-západ a v menší míře také do okresů Nymburk a Beroun). Zhruba o třetinu slabší migrační proud pak směřuje ze Středočeského kraje do Prahy. Tyto dva migrační proudy se podílí na celkovém počtu migrujících vysokoškoláků ve věku 25–34 let z více než 15 %. Kromě významného počtu ze Středočeského kraje získává Praha nové vysokoškoláky také ze všech ostatních krajů České republiky. Kromě Prahy je hlavními zdrojovými oblastmi vysokoškoláků ve věku 25–34 let, směřujících do Středočeského kraje (a v rámci něho převážně do zázemí Prahy), obdobně jako v případě Prahy větší množství krajů (tab. 1). Důvodem migrační atraktivitu

Středočeského kraje je nepochybně přítomnost Prahy jako hlavního migračního pólu a rozrůstání této metropolitní aglomerace na území některých okresů Středočeského kraje.

Jihomoravský kraj (a zejména okresy Brno-město a Brno-venkov; ostatní okresy Jihomoravského kraje byly v letech 2001–2004 z hlediska migračního salda vysokoškoláků ve sledované věkové skupině již takovou migrační přitažlivost nemá, a proto přitahuje vysokoškoláky v převážné míře z geograficky bližších krajů – kraje Vysočina a všech moravských krajů).

Podle kartogramu 2 se v České republice na úrovni krajů vyskytují tři hlavní centra imigrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let. Hlavním centrem přílivu této skupiny obyvatel je kraj Praha (tab. 2). Dalšími kraji s kladným migračním saldem jsou kraje Středočeský a Jihomoravský, které představují jádra hospodářského rozvoje České republiky a významné aglomerace. Ostatní kraje jsou z hlediska vnitřního stěhování vysokoškoláků ve věku 25–34 let ztrátové, nejvíce pak kraje Zlínský, Karlovarský a Vysočina. Všechny tři kraje spojuje periferní pozice na území České republiky; v případě kraje Vysočina je to navíc i poloha mezi dvěma hlavními centry imigrace vysokoškoláků v České republice, krajem Praha a Jihomoravským krajem.

Graf 1 pak tyto hodnoty zobrazuje přehledněji. Rozdíly v hodnotách mezi specifickou mírou migrace I. a II. jsou způsobeny odlišným podílem skupiny obyvatel, ke kterému se počet migrujících vysokoškoláků ve věku 25–34 let vztahuje, na populaci krajů. Ve většině krajů platí, že počet vysokoškoláků, kteří mezi kraji migrují, má větší dopad na strukturu populace kraje z hlediska jeho vzdělanostní struktury (konkrétně podílu obyvatel s vysokoškolským vzděláním) než na strukturu populace kraje z pohledu věkové struktury. Důvod je ten, že v krajích České republiky je (i v souvislosti se zvýšenou mírou porodnosti v polovině sedmdesátých let) počet obyvatel ve věkové skupině 25–34 let větší než celkový počet vysokoškolsky vzdělaných obyvatel. Jedinou výjimkou je kraj Praha s výrazně vyšším podílem vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva na populaci kraje (podíl obyvatel s vysokoškolským vzděláním v roce 2005 byl 22,4 %) v porovnání s ostatními kraji; zároveň je Praha krajem s nejstarší populací (v porovnání s ostatními kraji má nejvyšší průměrný věk, nejvyšší podíl obyvatel nad 65 let a druhý nejnížší podíl obyvatel ve věkové skupině 0–14 let). Proto zde specifická míra migrace I., tedy saldo migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let vztahované na počet obyvatel ve věkové kategorii 25–34 let, převyšuje – na rozdíl od ostatních krajů – hodnotu specifické míry migrace II (graf 1).

Na specifickou míru migrace II., tedy podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let na celkový počet vysokoškoláků v kraji, lze také pohlížet jako na více kvalitativní ukazatel (oproti specifické míře migrace I., která je vztahována na ryze kvantitativní hodnoty věkové struktury populace). Toto

Tab. 2 Migrační bilance vysokoškoláků ve věku 25–34 let v krajích České republiky, 2001–2004 (Balance of migration of university students aged 25–34 in the regions of the Czech Republic, 2001–2004)

Kraj	Migrační saldo vysokoškoláků 25–34	Čistá míra migrace ¹⁾	Specifická míra migrace I. ²⁾	Specifická míra migrace II. ³⁾
Praha	4044	3,45	20,28	15,61
Středočeský	2578	2,25	13,53	28,40
Jihomoravský	475	0,42	2,56	3,35
Liberecký	-194	-0,45	-2,68	-7,10
Plzeňský	-253	-0,46	-2,82	-5,14
Jihočeský	-506	-0,81	-4,95	-9,25
Ústecký	-723	-0,88	-5,21	-17,18
Olomoucký	-577	-0,90	-5,45	-10,70
Pardubický	-546	-1,08	-6,55	-13,75
Moravskoslezský	-1463	-1,17	-7,17	-14,70
Královéhradecký	-642	-1,17	-7,19	-14,21
Zlínský	-827	-1,40	-8,54	-16,50
Karlovarský	-452	-1,48	-8,94	-22,50
Vysočina	-914	-1,79	-10,87	-24,28

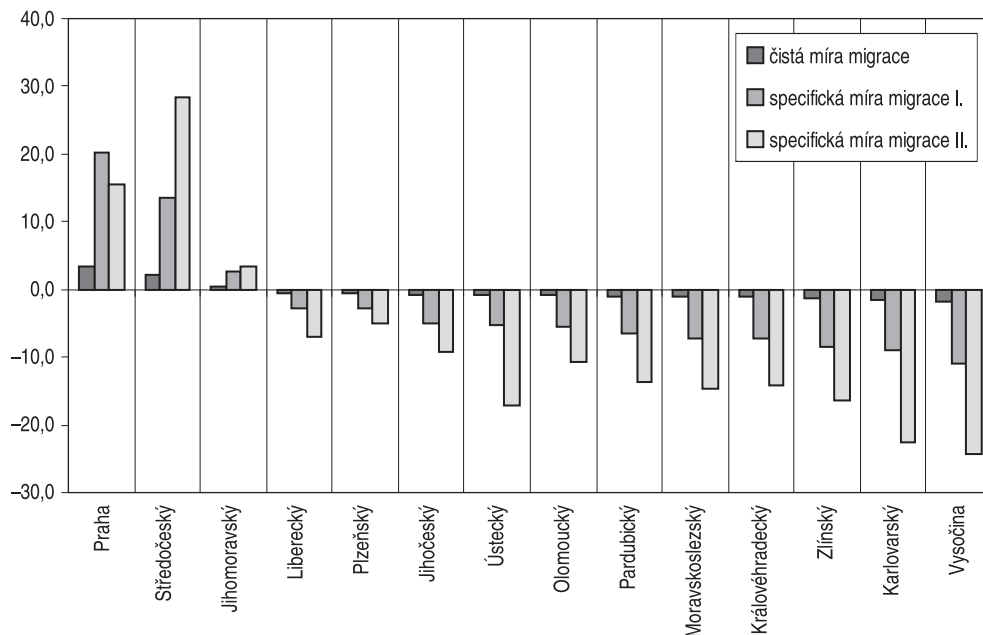
Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

Pozn.: ¹⁾ Čistá míra migrace byla vypočtena jako podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let (za období 2001–2004) a počtu obyvatel v kraji v roce 2004. Výsledné hodnoty jsou uvedeny v promilích.

²⁾ Specifická míra migrace I. byla vypočtena jako podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let (za období 2001–2004) a počtu obyvatel ve věkové kategorii 25–34 let v kraji v roce 2004. Výsledné hodnoty jsou uvedeny v promilích.

³⁾ Specifická míra migrace II. byla vypočtena jako podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let (za období 2001–2004) a počtu vysokoškolsky vzdělaných obyvatel v kraji v roce 2004. Výsledné hodnoty jsou uvedeny v promilích.

Graf 1 Migrační bilance vysokoškoláků ve věku 25–34 let v krajích České republiky, 2001–2004 (Balance of migration of university students aged 25–34 in the regions of the Czech Republic, 2001–2004)

Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

tvrzení dokládají i hodnoty specifické míry migrace II., které se v grafu 1 pohybují ve větším rozptylu. Například hodnoty specifické míry migrace II. v Ústeckém kraji jsou oproti hodnotám sousedních krajů výrazně nižší proto, že výsledný odliv vysokoškoláků ve věku 25–34 let má na vzdělanostní strukturu v Ústeckém kraji větší vliv, neboť podíl vysokoškolsky vzdělaného obyvatelstva v kraji je již podprůměrný. Odliv vysokoškoláků ve věku 25–34 let má pak největší vliv v kraji Vysočina (–23,3 %) a dále v Karlovarském (–22,5 %) a Zlínském kraji (–16,5 %).

Komplexnější představu o migraci vysokoškoláků ve věku 25–34 let podává tab. 3., ve které jsou za období 2001–2004 uvedena migrační salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi jednotlivými kraji. Poslední řádek tabulky pak udává celkové migrační saldo vysokoškoláků ve věku 25–34 let v kraji.

Z údajů tab. 3 vyplývá, že za období 2001–2004 neměl z hlediska migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let s žádným krajem České republiky kladné migrační saldo kraj Vysočina. Tento kraj měl „pouze“ vyrovnanou migrační bilanci s Karlovarským a Zlínským krajem, kdy se počet migrantů mezi těmito kraji za sledované období pohyboval v řádech jednotlivců. Výrazně emigrační jsou také kraje Zlínský, Karlovarský a také Moravskoslezský kraj, jehož záporné migrační saldo je absolutně nejnižší. Naopak jediným krajem, který má se všemi ostatními kraji kladnou migrační bilanci, je Středočeský kraj, který za sledované období získal přes 2500 vysokoškoláků ve věku 25–34 let, absolutně nejvíce pak z Prahy. I přesto získala Praha z ostatních krajů České republiky téměř dvakrát více vysokoškoláků než Středočeský kraj. Jihomoravský kraj potom potvrzuje svoji roli druhotného migračního centra, které získává vysokoškoláky převážně z geograficky bližších krajů, nejvíce pak z Moravskoslezského a Zlínského.

Tato tabulka také vysvětluje relativně nízký odliv vysokoškoláků z Plzeňského a Libereckého kraje, zjištěný z grafu 1 a tab. 2. Tyto dva kraje, stejně jako všechny ostatní, jsou migračně velmi ztrátové s Prahou a Středočeským krajem. Plzeňský kraj ale naopak získává vysokoškoláky v největší míře z geograficky blízkých a z hlediska vysokoškoláků ve věku 25–34 let migračně významně ztrátových krajů – Karlovarského a dále Ústeckého kraje, který je hlavním zdrojem této skupiny obyvatel také pro Liberecký kraj. Důležitým zdrojem vysokoškoláků ve věku 25–34 let je pro Liberecký kraj také kraj Moravskoslezský.

Výše zmíněná zjištění popisují souhrnné výsledky za celé sledované období. Vývoj migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji v průběhu tohoto období, tedy mezi roky 2001 a 2004, prezentují grafy 2 a 3. Ukazatelem migrační bilance vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji v průběhu těchto čtyř let, je

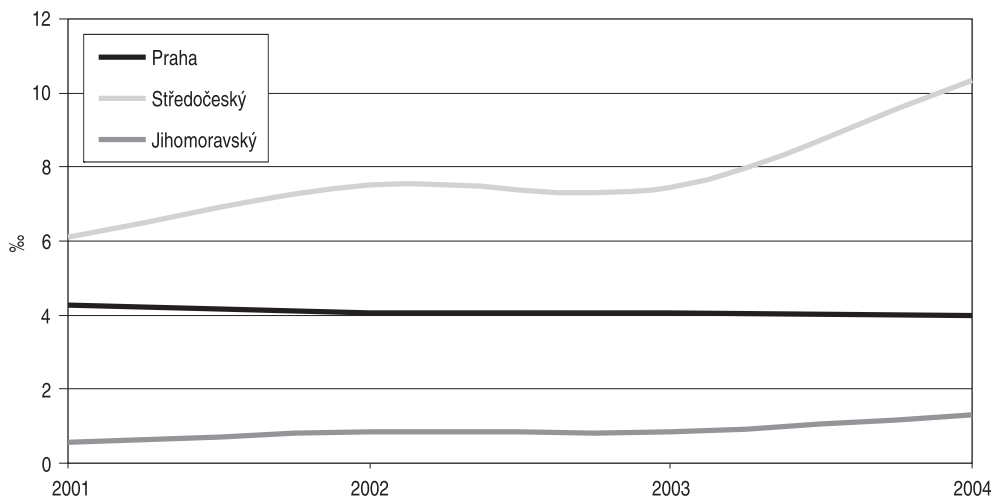
Tab. 3 Migrační salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let mezi kraji České republiky, 2001–2004 (Net migration of university students aged 25–34 between regions in the Czech Republic, 2001–2004)

	AB	SČ	JČ	PL	KV	UL	LB	HK	PU	VY	JM	OL	ZL	MS
AB		-693	461	265	209	438	248	407	434	379	505	397	332	662
SČ	693		160	130	105	200	89	162	137	145	210	141	110	296
JČ	-461	-160		-8	16	8	-1	10	13	51	-11	3	18	32
PL	-265	-130	8		65	31	10	-6	3	13	2	-6	1	5
KV	-209	-105	-16	-65		-18	-18	2	-8	0	-16	-9	-3	-3
UL	-438	-200	-8	-31	18		-45	-5	-10	14	-22	2	2	16
LB	-248	-89	1	-10	18	45		19	15	18	-12	10	15	24
HK	-407	-162	-10	6	-2	5	-19		-30	29	-54	26	7	10
PU	-434	-137	-13	-3	8	10	-15	30		20	-83	-2	16	6
VY	-379	-145	-51	-13	0	-14	-18	-29	-20		-226	-16	0	-3
JM	-505	-210	11	-2	16	22	12	54	83	226		221	249	294
OL	-397	-141	-3	6	9	-2	-10	-26	2	16	-221		53	45
ZL	-332	-110	-18	-1	3	-2	-15	-7	-16	0	-249	-53		-27
MS	-662	-296	-32	-5	3	-16	-24	-10	-6	3	-294	-45	27	
Celkem	4044	2578	-490	-269	-468	-707	-194	-601	-597	-914	471	-669	-827	-1357

Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

Pozn.: AB – kraj Praha, SČ – Středočeský kraj, JČ – Jihočeský kraj, PL – Plzeňský kraj, KV – Karlovarský kraj, UL – Ústecký kraj, LB – Liberecký kraj, HK – Královéhradecký kraj, PU – Pardubický kraj, VY – kraj Vysočina, JM – Jihomoravský kraj, OL – Olomoucký kraj, ZL – Zlínský kraj, MS – Moravskoslezský kraj.

Tabulka se čte po řádcích a hodnoty v řádku jsou vztaheny vždy ke kraji uvedeném v levém sloupci. Například kraj Pardubický má záporné migrační saldo vysokoškoláků ve věku 25–34 let (-13) s Jihočeským krajem.

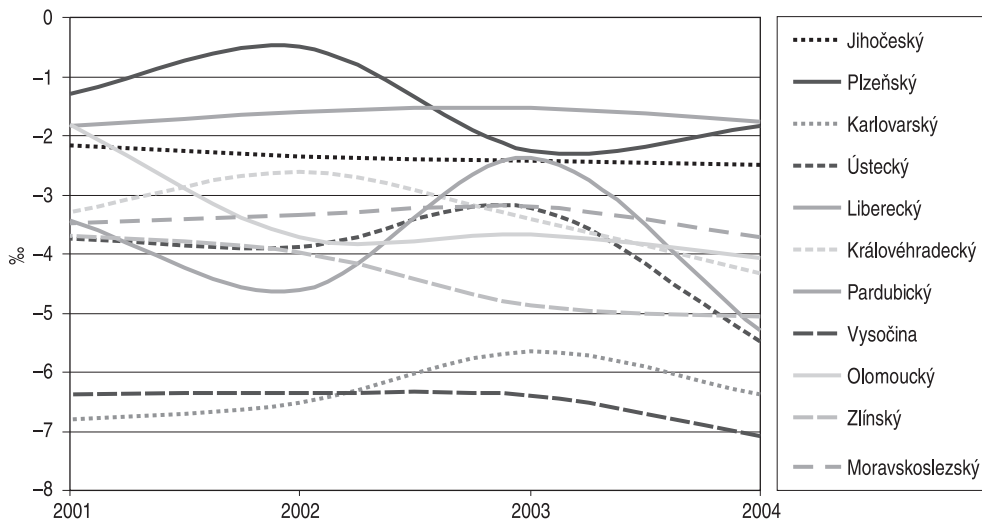
Graf 2 Vývoj kladného salda intenzity migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let v krajích České republiky, 2001–2004 (Trend in the positive net migration intensity of university students aged 25–34 in the regions of the Czech Republic, 2001–2004)

Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

saldo intenzity migrace, vztahené na počet obyvatel s vysokoškolským vzděláním. Tento ukazatel tak vypovídá o vlivu migračního salda vysokoškoláků ve sledované věkové skupině na strukturu vzdělanosti v kraji.

Zatímco graf 2 vypovídá o vývoji salda intenzity migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let ve třech krajích, které toto saldo měly ve sledovaném období kladné, graf 3 pak tento vývoj zobrazuje u krajů se záporným saldem intenzity migrace. Podle vývoje hodnot sald intenzity migrace dochází ke zvyšování meziregion-

Graf 3 Vývoj záporného salda intenzity migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let v krajích České republiky, 2001–2004
(Trend in the negative migration intensity of university students aged 25–34 in the regions of the Czech Republic, 2001–2004)

Pramen: Vnitřní stěhování 2001–2004, 2007; vlastní výpočty.

Pozn.: Saldo intenzity migrace použité v grafu 2 a 3 bylo vypočítáno jako podíl migračního salda vysokoškoláků ve věku 25–34 let na celkový počet vysokoškolsky vzdělaných obyvatel v kraji.

onálních rozdílů. Zatímco v migračně kladných regionech (s výjimkou Prahy) toto saldo narůstá, u většiny krajů se záporným saldem intenzity migrace vysokoškoláků dochází k jeho dalšímu propadu. Největší pokles se týkal krajů Olomouckého, Ústeckého a Pardubického; saldo intenzity migrace za sledované období stagnovalo v krajích Libereckém, Moravskoslezském a také Karlovarském. Karlovarský kraj společně s krajem Vysočina měly v průběhu celého období nejnižší hodnoty intenzity salda migrace.

Vývoj v grafu 2 v případě pražské aglomerace naznačuje v čase větší koncentraci vysokoškoláků do širšího zázemí Prahy, které se již nachází ve Středočeském kraji. Tento vzestup kladného salda intenzity migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let ve Středočeském kraji je způsoben emigrací této skupiny obyvatel z Prahy. Vývoj hodnot v grafu 2 ale nasvědčuje, že imigrace vysokoškoláků i z ostatních krajů směřuje v čím dál větší míře do zázemí Prahy než přímo do Prahy; proto saldo intenzity migrace v Praze mělo ve sledovaném období mírně klesající trend. Hodnoty salda intenzity migrace v Jihomoravském kraji po celé období vzrůstaly.

Závěr

Velikost migračních proudů vysokoškoláků ve věku 25–34 let a jejich směry jsou odrazem atraktivitu jednotlivých krajů pro tuto specifickou skupinu obyvatelstva, zejména ve vztahu k uplatnění získané kvalifikace a mzdovým rozdílům. Protože se z hlediska migrace jedná o nejvíce flexibilní skupinu populace (a to jak podle věku, tak i vzdělání), výsledný migrační vzorec podává poměrně dobrou představu o tom, do jaké míry (ne)jsou kraje schopné tuto specifickou skupinu obyvatelstva udržet nebo případně stát se migračním pólem pro větší území České republiky. Potvrdila se skutečnost, že tato migrace vysokoškoláků svou vysokou selektivností přispívá z hlediska změn ve vzdělanostní struktuře a kvalitě lidského kapitálu v krajích České republiky k prohlubování meziregionálních rozdílů.

Závěry analýzy migračních toků vysokoškoláků ve věku 25–34 let jsou následující: hlavním migračním pólem v České republice je pro tuto skupinu obyvatelstva Praha a její zázemí, které administrativně spadá pod Středočeský kraj. V detailnějším pohledu je pro vysokoškoláky z ostatních krajů atraktivní zejména Praha; nejsilnějším emigračním proudem vysokoškoláků ve věku 25–34 let z každého kraje byl mezi lety 2001–2004 ten, který směřoval právě sem. Do Středočeského kraje pak směřovalo z ostatních krajů České republiky (s výjimkou Prahy) zhruba o třetinu méně migrantů než do Prahy. Praha je potom největším zdrojem vysokoškoláků pro Středočeský kraj; to odpovídá i obecnějším migračním pohybům v rámci procesu suburbanizace.

Druhotným migračním pólem v České republice je pro vysokoškoláky ve věku 25–34 let Jihomoravský kraj, konkrétně brněnská aglomerace. Za sledované období bylo migrační saldo této skupiny obyvatel v Jihomoravském kraji v porovnání s Prahou zhruba desetkrát menší. Zdrojové oblasti Jihomoravského kraje jsou regiony ve východní části České republiky, nejvíce pak kraje Zlínský a Moravskoslezský. Přes existenci tohoto druhotného migračního centra směřovaly ve zkoumaném období nejnvýznamnější emigrační proudy vysokoškoláků i z většiny moravských krajů do Prahy.

Ostatní kraje České republiky jsou z hlediska migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let ztrátové. Vliv těchto emigračních ztrát (neboli intenzita emigrace) je mezi kraji rozdílný. Na vzdělanostní strukturu krajů má emigrace vysokoškoláků největší vliv v kraji Vysočina a dále pak v krajích Karlovarském a Zlínském.

Vývoj migrace vysokoškoláků ve věku 25–34 let v období 2001–2004 naznačuje prohlubování rozdílů mezi kraji České republiky. Kraje, které jsou z hlediska migrace vysokoškoláků ziskové, migračně nadále posilují, zatímco většina krajů s převažujícím odlivem si za sledované období spíše pohoršila.

Literatura

- Aleš, M. 2001. Vnitřní migrace v České republice v letech 1980–1999. *Demografie*, 43, s. 187–201.
- Anděl, J. – Bičík, I. 1980. *K některým problémům geografické mobility obyvatelstva*. Acta Universitatis Carolinae – Geographica Supplementum, 1980, s. 149–159.
- Bartoňová, D. 1997. Demografické aspekty vnitřní a zahraniční migrace v České republice v 90. letech. *Demografie*, 39, s. 248–256.
- Čermák, Z. 1997. Geografické aspekty vnitřní migrace v České republice. *Demografie*, 39, s. 242–247.
- Čermák, Z. 2001. Vývoj migrační mobility v devadesátých letech v České republice. In M. Hampl (a kol.). *Regionální vývoj: Specifika české transformace a obecná teorie*, s. 87–98. Praha: PFF UK v Praze.
- Čermák, Z. 2005. Migrace a suburbanizační procesy v České republice. *Demografie*, 47, s. 169–176.
- Demografická příručka 2006. 2007* (datový soubor). Praha: Český statistický úřad (cit. 14. 11. 2007), dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E00333BA0/\\$File/4032060901.xls](http://www.czso.cz/csu/2006edicniplan.nsf/t/3E00333BA0/$File/4032060901.xls).
- Hampl, M. 2004. Současný vývoj geografické organizace a změny v dojížděcí za prací a do škol v Česku. *Geografie – Sborník České geografické společnosti*, 109, s. 205–220.
- Mutlová, A. 2006. *Prostorová mobilita obyvatelstva ve Středočeském kraji (1992–2002)*. Magisterská práce. Praha: Katedra sociální geografie a regionálního rozvoje PFF UK v Praze.
- Polášek, V. (a kol.). 2007. Migrace vysokoškoláků v letech 1991–2004 v regionálním pohledu. *Demografie*, 49, CD ROM XXXVII. konference České demografické společnosti „Regionální demografie“, Olomouc, 23. – 24. května 2007 (cit. 15. 5. 2008), dostupné z: [http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_mest/\\$File/vladimir_polasek2.pdf](http://www.czso.cz/csu/redakce.nsf/i/obyvatelstvo_mest/$File/vladimir_polasek2.pdf).
- Vnitřní stěhování 2001–2004*. 2007. Praha: Český statistický úřad – interní data.
- Zaměstnanost a nezaměstnanost v ČR podle výsledků výběrového šetření pracovních sil – roční průměry za rok 2004* (datový soubor). Praha: Český statistický úřad (cit. 16. 11. 2007), dostupné z: http://www.czso.cz/csu/2005edicniplan.nsf/publ/3115-05-za_rok_2004.

Ondřej Valenta

Bibliografie

DUDOVÁ, RADKA (ed.) – HASTRMANOVÁ, ŠÁRKA – HAŠKOVÁ, HANA – MARÍKOVÁ, HANA – VÍZNEROVÁ, HANA – VOHLÍDALOVÁ, MARTA. **Souvislosti proměn pracovního trhu a soukromého, rodinného a partnerského života.** Praha: Sociologický ústav Akademie věd České republiky, v.v.i., 2007.

Česká společnost se v posledních letech stala dějištěm mnoha proměn. Vzhledem ke skutečnosti, že sféry práce a soukromého života jsou ve vyspělých společnostech značně provázány, lze předpokládat, že změny na trhu práce se zásadním způsobem odrazily také v rodinném chování lidí, v jejich hodnotách, v partnerském vztahu a také ve volbě celkového životního stylu. Uvedená monografie proto analyzuje takové faktory, jako je délka pracovní doby, flexibilita práce, prostorová mobilita, pracovní nejistota a další, jak souvisejí a vzájemně se ovlivňují s otázkami a tématy ohledně rozhodnutí vstoupit do partnerského vztahu, manželství a rodičovství, dělby práce v domácnosti, rozdělení času mezi práci, rodinu/domácnost a volný čas či životní spokojenosti.

Publikace je výstupem stejnojmenného projektu a opírá se o výsledky dotazníkového šetření, které proběhlo v říjnu 2005 a zahrnovalo 5510 respondentů ve věku 25–54 let. Výběr respondentů byl kvótní a předepsané kvóty týkající se vzdělání, pohlaví, věku, velikosti bydliště a NUTS2 byly splněny.

Proměny na trhu práce nemají jednoznačně významný vliv na organizaci soukromého života české společnosti. Nepromítají se plošně do růstu individualizace, ani jednoznačně neohrožují tradiční vzorce organizace intimity a jejich popularitu. Práce, přestože je v životě lidí důležitá a má výrazný identitotvorný rozměr, nesubstituuje u většiny lidí rodinu a sociálně blízké vztahy a vazby.

Rodinný stav se ve výsledcích šetření projevil jako proměnná, která statisticky významně ovlivňuje postoje k práci (lidé žijící v manželství jsou spokojenější v soukromé i pracovní oblasti života), u mužů byla také prokázána jednoznačná souvislost rodinného stavu a časové intenzity práce. Pocity lepšího zvládnutí pracovní a rodinné zátěže byly u respondentů spjaty mj. s rovnoměrností rozdělení domácích prací mezi partnery.

Český pracovní trh je i 18 let po revoluci poměrně neflexibilní, převažuje zde stále „tradiční“ forma práce na plný úvazek s nepružnou pracovní dobou, možností pracovat částečně z domova nebo získat finančně výhodný částečný úvazek má pouze malá část pracujících lidí. Za nedostatečně fle-

xibilní jsou označena také některá státní opatření pro harmonizaci práce a rodiny (příkladem je nedostatek míst ve školkách či jeslích v posledních letech). To všechno jsou faktory, které ztěžují situaci pracujícím rodičům a mohou vést k růstu napětí a konfliktů mezi pracovními a soukromými životy lidí.

Napětí mezi soukromým a rodinným životem na jedné straně a výkonem zaměstnání a profesionální kariérou na straně druhé reflektuje nezanedbatelná část české populace (34,4 % všech respondentů).

Autorky hledají odpověď na otázku, jestli práce v současných podmínkách představuje významnou příčinu partnerských rozhodnutí a rozvodů, a snaží se identifikovat, kteří lidé tvoří v tomto smyslu „nejrizikovější“ skupinu. Ve výzkumu *Proměny 2005* údaje za populaci jako celek nepoukazují na výraznější vliv pracovního života na rostoucí počet partnerských krizí, ovšem jinak je tomu v případě speciálně definované skupiny lidí: u žen-vysokoškolaček, lidí v časově a stresově náročných pracovních pozicích, u vedoucích a řídicích pracovníků/pracovnic, žen ve vědeckých a odborných profesích a u podnikatelů/podnikatelek.

H. Hašková se v monografii věnuje reprodukčním preferencím a faktory, které ovlivňují, zda jsou či nejsou naplněny. Prokázalo se, že lidé, kteří upřednostňují „netradiční“ typy soužití a uspořádání rodinného života, preferují statisticky významně častěji než ostatní jednak život bez dětí, a jednak méně dětí. Ke snižování preferovaného počtu dětí a zvyšování míry dobrovolné bezdětnosti tak přispívá již samotný narůstající podíl neúplných rodin implikující zkušenosti s prožitím dětství v jiné rodinné formě než v rodině úplné. Podle *Radky Dudové* přitom alternativní formy organizace soukromého života nelze v ČR pravděpodobně pokládat za projevy individualizovaného životního stylu, ale spíše za důsledek nedostatku zdrojů – časových a ekonomických – nutných k udržení rodiny.

Zajímavá je nesporně poslední kapitola nazvaná **Návrh opatření a doporučení pro sociální politiku**. V souladu se zjištěními výsledky autorů upozorňují na to, že sociální politika státu musí nabízet dostatečně širokou škálu opatření, ze kterých mohou jejich uživatelé volit a kombinovat podle svých potřeb. Nemůže být zaměřena primárně pouze na úplné rodiny, ve kterých muž plní úlohu hlavního živitele a žena vystupuje jako pečovatelka. Navrhují opatření ve třech oblastech: 1) musí být realizovány úpravy v oblasti rodičovské dovolené (např. zavedení „kvót“ otcovské do-

volené v rádech týdnů), 2) úpravy v oblasti péče o děti (kvalitní, pestrá a dostatečně pružná infrastruktura péče o děti), 3) musí se rozšiřovat nabídka forem práce přátelských k rodině (podpora vytváření nabídky zkrácených úvazků). Předpokládají přítom, že opatření, která budou prováděna izolovaně bez návaznosti na opatření ve zbývajících oblastech, budou neefektivní a nepovedou k plánovanému cíli lepší možnosti harmonizace práce a rodiny.

Prezentovaná studie představuje teoretický základ projektu a základní empirická zjištění o souvislostech pracovního a soukromého života. Autorský kolektiv slibuje následné publikování výsledků kvalitativních výzkumů, které na zde uvedená zjištění a analýzy navazují a pronikají do hloubky identifikovaných problémových oblastí.

MN

ŘEZANKOVÁ, HANA – HÚSEK, DUŠAN – SNÁŠEL, VÁCLAV. Shluková analýza dat. Praha: Professional Publishing, 2007, 196 s.

Cílem nové, původní monografie je seznámit širší okruh zájemců se skupinou metod, které umožňují nalézt v analyzovaných datech určité skryté struktury a prezentovat je jako skupiny podobných objektů.

Autoři rozčlenili publikaci do pěti kapitol. Úvodem vymezují obecnou problematiku shlukování dat a charakterizují různé typy analýz (shlukování a klasifikace, prvky shlukování, předzpracování

datového souboru, problematika velkých datových souborů, snižování rozměru úlohy). Druhá kapitola se nejdříve zabývá pojmy užívanými v souvislosti se shlukovou analýzou a poté přípravou datového souboru pro analýzu. Zvláštní pozornost je věnována postupům používaným v přípravě velkých datových souborů, zejména metodám určeným ke snížení rozměru řešených úloh. Obsahem třetí kapitoly je měření podobnosti mezi prvky, které mají být shlukovány. Samostatnou část tvoří problematika analýzy dichotomických dat, kdy datový soubor obsahuje dvě varianty hodnot (obvykle 0 a 1).

Ve čtvrté kapitole jsou vysvětleny jednotlivé metody shlukové analýzy. Kromě tradičních metod obvykle zařazovaných do publikací zaměřených na vícerozměrnou analýzu dat je pozornost věnována jejich modifikacím a novým přístupům. Některé z nich jsou založeny na principech fungujících v živých organismech. Těm je věnována poslední kapitola prezentující přehled výsledků výzkumu v oblasti biologicky inspirovaných metod (umělých neuronových sítí a genetických algoritmů).

Pokud jde o praktické aplikace metod shlukové analýzy, je pozornost soustředěna na shlukování dokumentů, ať již klasických textových nebo webových. Význam shlukové analýzy spočívá v usnadnění vyhledávání informací pocházejících např. nejen z oblasti přírodních nebo společenských věd, ale také vytvořených záměrně a plánovitě za účelem analýzy pro jiné potřeby – pro účetnictví, evidenci obyvatel či pacientů apod.

tes

POKYNY PRO AUTORY

Redakce přijímá rukopisy v tištěné a elektronické podobě. V průvodním dopise uveďte úplnou kontaktní adresu, včetně e-mailu, a číslo účtu pro zaslání honoráře.

Rozsah příspěvku:

Textová část studie nesmí přesahovat 15 normostran (1 NS = 1800 znaků vč. mezer), tj. 27 000 znaků včetně mezer. Příspěvky do oddílů: Sčítání lidu, Diskuse a Přehledy nesmí přesahovat 8 NS, recenze 4 NS, zprávy a anotace literatury 2 NS. Je třeba, aby zasláná studie obsahovala abstrakt do 5 řádků (R), resumé do 20 R, abecední seznam citované literatury a stručnou informaci o autorovi – jeho odborném zaměření a názvy nejdůležitějších prací (do 5 R). Rukopis je třeba zaslat v textovém editoru Word, zdrojová data pro tabulky a grafy v programu Excel, obrázky a mapy ve formátu *.tif, *.jpg, *.eps (blíže **Zásady pro optimální podobu textu a citací**). Tabulky, grafy a obrázky je třeba zařadit do textu, jednotlivé strany musí být očíslovány.

Recenzní řízení je oboustranně anonymní. Rozhodnutí o publikování rukopisu, resp. závěru redakční rady, je autorovi sděleno do 14 dnů po zasedání redakční rady. Redakce provádí jazykovou úpravu textu.

Zásady pro optimální podobu textu a citací

A. Texty

Při psaní v textovém editoru PC Word je třeba dodržovat tyto zásady:

1. V nastavení odstavce používejte pouze zarovnání VLEVO (na levou zarážku) bez odsazení první řádky (k odlišení odstavce vynechat rádek).
2. Před sazzením řádky, automatické úrovně číslování a vyznačování (např. u poznámek), nastavení typů odstavců pro různé druhy textů (titulky, podtitulky) je v dalším zpracování nepoužitelné (např. text poznámky, na kterou je v odstavci číselný odkaz, vypíšte za tento odstavec mezi dvě volné řádky).
3. Vyznačování v odstavci (kurzivou, tučně) a používání indexů a exponentů bude do sazby korektně přeneseno.
4. Nepoužívejte (v nastavení vypněte) funkci, která nuceně přesunuje do další řádky jednohláskové předložky a spojky (a, s, z, v, k apod.), jež by jinak vyšly na konec řádky. Textový editor vsune do textu programové informace o tomto tzv. nuceném dělení, které nelze jinak než pracně odstranit.
5. Nepoužívejte různé druhy podtitků a barev pro úpravu textů, titulků, podtitulků a tabulek (u tabulek nepoužívejte dvojité čáry) a grafů.

Text bude v konečné úpravě zalomen v jiné velikosti a typu písma, do více sloupců a na jinou šířku sloupce než na tu, která je nastavena v textovém editoru, proto jakákoliv „grafická úprava“ v textu je zbytečná. Úroveň stupňů důležitosti, např. u titulků, podtitulků vyznačte (kurziva – vlnovkou, tučně – podtržením) ve vytištěném rukopise.

B. Grafy, obrazové soubory

1. Pro zpracování grafů je kromě požadovaného typu (sloupcový, spojnicový, bodový apod.) nutné připojit zdrojová data v programu Excel.
2. Všechny obrazové soubory – např. mapy, fotografie ukládejte mimo textový soubor samostatně ve formátech *.tif, *.jpg, *.eps s odkazem v textu (graf 1, schéma 1 apod.).
3. Pro další technologické zpracování je důležité, aby bitmapové soubory měly v požadované velikosti rozlišení 300 dpi (bodů na palec).
4. Podkladem pro tisk mohou být klasické černobílé fotografie na fotopapíru.

C. Pravidla citací a popisky

Příklady základních druhů citací:

Monografie

- Roubíček, Vladimír. 1997. Úvod do demografie. Praha: Codex Bohemia. (U publikace s více než třemi autory se uvádí jen příjmení prvního autora, za ním následuje zkratka aj., u zahraničních publikací et al.)
- Hantrais, Linda (ed.). 2000. Gendered Policies in Europe. Reconciling Employment and Family Life. London: Macmillan Press.
- Potraty. 2005. Praha: Ústav zdravotnických informací a statistiky.

Články v časopisech

– Bakalář, Eduard – Kovařík, Jiří. 2000. Otcové, otcovství v České republice. Demografie, 42, s. 266–272.

Pokud je časopis stránkovan průběžně v celém ročníku, není nutný údaj o čísle.

Články ve sbornících

Daly, Mary. 2004. Rodinná politika v evropských zemích. In Perspektivy rodinné politiky v ČR, s. 62–71. Praha: MPSV ČR.

Elektronické dokumenty

Je třeba uvést:

1. specifikaci média (on-line, CD ROM, databáze, datový soubor, disketa)
2. datum stažení (cit. 29. 10. 2005)
3. webovou adresu (dostupné z: <http://www.czso.cz>)

Hoem, Jan M. Why does Sweden have such high fertility? Demographic Research (on-line), 13, (cit. 4. 9. 2005), dostupné z: <http://demographic-research.org/Volumes/Vol13/22/>

Přednášky z konferencí

Maur, Eduard. Problémy studia migrací v českých zemích v raném novověku. Příspěvek přednesený na konferenci Dějiny migrací v českých zemích v novověku. Praha, 14. 10. 2005.

Seznam literatury a odkazy

Jednotlivé položky jsou řazeny podle abecedy, více prací od téhož autora je řazeno sestupně od nejstarší k nejnovější. Pokud má autor v seznamu v jednom roce více položek, rozlišují se přidáním písmen a, b, c... za rok vydání.

Příklad:

Syrovátka, Augustin. 1962a. Úrazy v domácnosti. Česká pediatrie, 17, s. 750–753.

Syrovátka, Augustin. 1962b. Úmrtnost dětí v českých zemích na dopravní úrazy. Časopis lékařů českých, 101, s. 1513–1517.

Odkazy v textu na seznam literatury

(Srb, 2004); (Srb, 2004: 36–37); (Syrovátka aj., 1984).

Popisky tabulek a grafů

Tab. 1 Pohyb obyvatelstva, 1990–2005

Graf 1 Pravděpodobnost uzavření sňatku svobodných žen podle věku, 1991–2005

Adresa redakce: Český statistický úřad, redakce Demografie, Na padesátém 81, 100 82 Praha 10 – Strašnice, telefon: 274052834, e-mail: vera.hruskova@czso.cz, <http://czso.cz/csu/redakce.nstii/demografie>